

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

Випуск 28'2012

Полтава
2012

Засновник і видавець:

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

*Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Степаненко М. І., *головний редактор*, доктор філологічних наук
Волошин Ю. В., доктор історичних наук
Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних наук
Горбик В. О., доктор історичних наук
Єрмак О. П., *заступник головного редактора*, кандидат історичних наук
Киридон А. М., доктор історичних наук
Кравченко П. А., доктор філософських наук
Нестуля О. О., доктор історичних наук
Сігарчук Р. А., доктор історичних наук
Стрілець В. В., доктор історичних наук
Сохань П. С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Жигилій Н. В., *літературний редактор*, кандидат філологічних наук

*Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка (протокол № 5 від 29 листопада 2012 року)*

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

З М І С Т

ДО 75-РІЧЧЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

<i>О. В. Удовіченко</i> Дорогою звершень.....	5
<i>М. І. Степаненко</i> Крайові винагороди за високі здобутки	9

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

<i>П. А. Кравченко, А. І. Мельник</i> Модерні теорії історичного процесу як альтернативи марксизму.....	23
--	----

СТАТТІ І СТУДІЇ

<i>О. В. Коваленко</i> Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття.....	32
<i>Л. Л. Бабенко</i> ВУЧК – ДПУ – НКВС – НКДБ у системі взаємовідносин держави і церкви: історіографія проблеми (1920-ті – 1953 роки).....	45

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Л. А. Ковальська</i> Соціальна стратифікація радянського партизансько-підпільного руху в роки Великої Вітчизняної війни.....	63
<i>В. В. Мороко</i> Партія Регіонів – на шляху до влади (1997 – 2002 роки).....	70

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

<i>В. В. Кручиненко</i> Шлюбний стан населення села Мануйлівка Миргородського полку в другій половині XVIII століття: історико-демографічний аналіз (за даними Румянцевського опису).....	78
<i>І. В. Шерстюк</i> Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки	85

ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

<i>С. В. Якименко</i> Фінансове забезпечення переселенських господарств з України у 20-их роках XX століття при проведенні міграційної політики радянської влади	93
<i>В. Я. Ревежук</i> Фінансові системи України в 1917-1921 роках: історичний контекст	100

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА

<i>Ю. О. Зенько</i> Динаміка змін чисельного складу віруючих протестантських конфесій на Полтавщині (1900–1920-ті роки).....	111
<i>Ю. В. Вільховий</i> Спілка Євангельських християн-баптистів СРСР і трансформація її духовного центру в Україні (друга половина 1980-их – початок XXI століття)	119

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ

О. П. Лахно

Релігійні реформи Володимира Великого упродовж 980-их років на східнослов'янських землях 127

Б. В. Год

Рух за реформи в період «джексонівської демократії» у США (20 – 40-ті роки XIX століття) 132

Н. В. Бесєдіна

Повоєнні реформи та становлення представницької демократії в Японії 140

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Ю. С. Степанчук

Періодичні видання як історичне джерело у дослідженні суспільного життя УСРР у 20-их роках XX століття 155

О. А. Коляструк

Повсякденне життя інтелігенції УСРР в 1920-ті роки як об'єкт історичного дослідження 160

З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ

М. І. Гавриленко

Школа 166

О. П. Єрмак

Будинок із шістьма меморіальними дошками 171

В. А. Вергунов

В. С. Костенко та його творча спадщина з «полтавським» наповненням на благо України (до 100-річчя від дня народження) 174

ХРОНІКА

Р. С. Луговий, О. В. Коваленко

У ретроспективі археологічних досліджень 188

Л. Л. Бабенко

Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України» 190

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О. П. Єрмак, П. Г. Радько

Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – 512 с. 192

О. М. Ігнатуша

Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність / За заг. ред. О. Б. Дроботенка. Авт. кол.: Бабенко Л. Л. (кер. авт. кол., текст, упорядник), Даниленко О. І., Злидар А. І. та ін. – Полтава, 2012. – 359 с. 195

Довідка про авторів 198

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 200

До 75-річчя Полтавської області

УДК 35.077.7:(477.53)

О. В. Удовіченко

ДОРОГОЮ ЗВЕРШЕНЬ

У зв'язку з 75-річним ювілеєм Полтавської області, автор статті підводить основні підсумки соціально-економічного розвитку регіону на сучасному етапі.

Ключові слова: Полтавська область, регіон, історія, економіка, соціальні відносини, культура.

У ці вересневі дні виповнюється 75 років з часу утворення Полтавської області. Щиро вітаю вас із цією ювілейною датою і бажаю успіхів у науковій та викладацькій роботі, міцного здоров'я, родинного благополуччя. Хай щастить усім нам, хто дбає про рідний край, неповторну часточку України, пам'ятає про своє коріння й працює на майбутнє.

Колись наш край був форпостом Київської Русі. Але часи міняються. І вже сьогодні всі регіони нашої країни називають Полтавщину серцем України. Тут був осередок нашої першої держави – Гетьманщини. Тут знаходяться джерела сучасної української мови. Звідси вийшли класики фактично всієї української культури.

Утворення за постановою ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 року Полтавської області [у складі 45 районів, 11 міськрад, 7 селищних рад, 971 сільради], насамперед зумовлювалось потребами адаптації адміністративно-територіального поділу до завдань управлінської системи і реалій життя. Об'єктивні наслідки цієї події виявились позитивними для соціально-економічного та культурного розвитку краю: відродилося саме поняття «Полтавщина», що зникло з ужитку після ліквідації в 1925 році Полтавської губернії, зріс статус міста Полтави як обласного центру.

Сьогодні Полтавська область – це розвинутий промислово-аграрний регіон України, багатий природними ресурсами, екологічно чистий, привабливий для інвесторів та туристів. Його площа – 28,75 тис. кв. км, що складає 4,8% від території України. Межує з Харківською, Дніпропетровською, Чернігівською, Черкаською, Київською, Сумською, Кіровоградською областями. В області 25 районів. Всього населених пунктів – 1847, з них міст обласного значення – 5, міст районного значення – 10, селищ міського типу – 21, селищ – 15, сіл – 1796. Станом на 1 січня 2012 року чисельність населення області склала 1477,2 тис. чол., що становить 3,2% від населення України.

Непростий і нелегкий відрізок часу в сім з половиною десятиріч вмістив лихоліття Великої Вітчизняної війни, повоєнну відбудову зруйнованих міст і сіл, нарощування потужностей народногосподарського комплексу і розвал Радянського Союзу, становлення незалежної України.

За два останні роки Полтавська область пройшла непростий шлях стабілізації та долання руїни, котра спіткала Україну в 2008-2009 роках. Більшість проблем, нагромаджених до 2010 року, вирішено або ж знаходиться у стадії вирішення.

Свій 75-й рік Полтавщина зустрічає з вагомими здобутками в економічній сфері. Досягнуто позитивної динаміки розвитку промисловості. Стабільно з приростом виробництва працюють машинобудування, гірничодобувна, нафтопереробна та харчова галузі. За рейтингом Мінекономрозвитку, область знаходиться на 3 місці у державі в економічній та інвестиційній сферах.

В області нині реалізується 75 найбільш вагомих інвестиційних промислових та сільськогосподарських проектів. Зокрема, приватне акціонерне товариство «Крюківський вагонобудівний завод» реалізує інвестиційний проект щодо створення міжрегіональних двохсистемних електропоїздів з експлуатаційною швидкістю руху до 250 км/годину, які за своєю якістю та технічними характеристиками не поступаються зарубіжним аналогам. Біланівським, Полтавським та Єриствіським гірничо-збагачувальними комбінатами впроваджується ряд інвестиційних проектів з розробки нових родовищ та виробництву збагаченого залізородного концентрату. Розпочато будівництво електрометалургійного комбінату «Ворскла Сталь» у місті Комсомольську, який в перспективі забезпечуватиме до 10% обсягів виробництва металургійної галузі України.

Реалізація інвестиційних проектів у тваринництві дозволила вивести галузь на якісно новий технологічний рівень виробництва. Яскравим прикладом є проект ТОВ «Белгранкорм-Полтавщина» у селі Білики Кобеляцького району зі створення свинокомплексу на 55 тис. голів свиней. У Полтавському районі розпочалася реалізація інвестиційного проекту німецької компанії «Хака» з будівництва свинокомплексу, загальною вартістю 12 млн. євро. До кінця поточного року буде введено в експлуатацію першу чергу.

Особливо хочеться відзначити працю аграріїв. Торік вони зібрали 5-ти мільйонний рекордний урожай зерна за всю історію нашого краю. А цього року, навіть в умовах небаченої посухи, селяни так само порадували вагомим урожаєм зернових. Та головна їхня заслуга в тому, що за якістю 90% пшениці із того зерна, що здали на елеватори, – це продовольчий клас. Такого року по якості пшениці ми ще не знали. Наприкінці червня цього року підписано Меморандум про співпрацю між облдержадміністрацією та хлібопекарськими підприємствами області. До співробітництва в рамках Меморандуму залучено 11 провідних виробників хліба. Це дасть можливість не змінювати ціну на хліб масового вжитку впродовж всього 2012-2013-го маркетингового року.

Область також займає лідируючі позиції в Україні з виробництва молока та вирощування великої рогатої худоби в сільгосппідприємствах.

У минулому році на Полтавщині отримано рекордний врожай зернових – понад 5 млн. тонн. У поточному році, попри складні погодні умови, очікуємо зібрати зернових не менше 4 млн. В 1,7 рази збільшились обсяги виробництва цукрової галузі (в 2011 році вироблено 412 тис. тонн цукру). Це найкращий результат за роки незалежності України.

Вагомі успіхи в розвитку економіки дозволяють успішно вирішувати соціальні питання. За 2010-2012 роки область скоротила борги із заробітної плати

з 48 млн. грн. до 15 млн. грн. На економічно активних підприємствах за ці роки заборгованість зменшена на 90% (з 25 млн. грн. до 2 млн. грн.)]

В області не просто вчасно виплачувати пенсії, а й системно підвищується їх розмір. Протягом півріччя 2012 року середній розмір трудової пенсії в області зріс на 192 гривні, або майже на 17 відсотків і становить нині 1330 гривень.

У 2010-2012-му роках запроваджено 14 нових видів соціальних послуг, зараз їх надається понад 70. За цей час створено 22 філії відділень соціального захисту у віддалених населених пунктах. А до кінця року таких філій буде діяти 32.

З метою утримання стабільних цін на товари масового споживання, що особливо важливо для цієї категорії населення, системно реалізуються заходи щодо насичення споживчого ринку. Як наслідок, інфляційні процеси суттєво сповільнилися.

Вирішення цих проблем стало можливими завдяки реалізації Програми «Україна – для людей», соціальних ініціатив Президента України стосовно підтримки тих, кому ця вона найбільш необхідна.

Останні роки на Полтавщині стали періодом відновлення інфраструктури села. Область ініціювала і перша в Україні минулого року прийняла Програму соціального розвитку сільських населених пунктів Полтавської області. Про ефективність дій з її виконання свідчать такі красномовні цифри. У селах області відкрито 68 дитячих садків та ще 300 відремонтовано. Збудовано, відновлено та відремонтовано майже півтисячі шкіл, понад 300 медичних закладів, більше 400 будинків культури, 270 спортивних об'єктів, близько 400 закладів торгівлі. На зазначені цілі витрачено майже 140 мільйонів грн.

Саме це і є конкретизацією положень Програми «Україна – для людей» про відродження соціальної сфери та інфраструктури українських сіл реальними діями, що позитивно позначиться на рівні життя населення.

Успішно реалізується Комплексна програма розвитку освітньої галузі Полтавської області на 2011-2015 роки, прийнята в рамках упровадження економічних реформ, ініційованих Президентом України. З обласного бюджету на її реалізацію передбачено понад 107 млн. грн.

Досить ефективною формою забезпечення доступності сільських дітей до якісної освіти є створення освітніх округів. Їх в області налічується 88. Успішно реалізується програма «Шкільний автобус», за якою в область придбано 236 автобусів. Полтавщина вийшла на 100-відсоткове забезпечення підвозом до місця навчання усіх школярів і вчителів. А це кожний 4-й учень і майже тисяча педагогів.

Підвищується якість та конкурентоспроможність освіти. У школах області працюють близько 10 тис. сучасних персональних комп'ютерів (проти 8 тис. у 2010 році], обладнано 780 навчальних комп'ютерних комплексів, функціонують 123 сучасні навчальні кабінети природничо-математичного циклу.

На цей час 86 відсотків дітей охоплено дошкільною освітою (проти 59 у 2008 році]. А діти п'ятирічного віку стовідсотково охоплені різними формами дошкільної підготовки.

Значна увага приділяється роботі з обдарованою молоддю. Успішно функціонують 30 гімназій, 9 ліцеїв, 1 колегіум, 34 спеціалізованих шкіл.

Найголовнішим напрямом реформ у сфері охорони здоров'я є створення центрів первинної медико-санітарної допомоги. На сьогодні такі центри вже діють

у кожному районі. Показник охоплення населення наданням медичної допомоги за принципом сімейного лікаря становить 85 відсотків (за 2010 рік – 79]. Введено в дію ряд об'єктів охорони здоров'я. Зокрема, відповідно до Національного проекту «Нове життя – нова якість охорони материнства та дитинства» проводиться реконструкція діагностичного корпусу Полтавської обласної клінічної лікарні імені М.В.Склясовського під перинатальний центр, відкриття якого відбулося в 2012 році. Також проведений комплекс заходів і розрахунки видатків для здійснення реконструкцій приміщень майбутніх міських перинатальних центрів вторинного рівня в міських пологових будинках Полтави та Кременчука.

Значна увага приділяється розвитку та підтримці закладів культури, насамперед у сільській місцевості.

Введено в експлуатацію Миргородський районний, Великосорочинський сільський будинки культури, кіноконцертний зал у Гадячі. Минулого року відкрито після тривалих ремонтно-реставраційних робіт Полтавський академічний обласний український музично-драматичний театр імені Гоголя.

Сьогодні Полтавщина має все необхідне для подальшого зростання добробуту громадян: покоління досвідчених трудівників, енергійну, талановиту молодь, значний природний та технічний потенціал. А головне, що мають і примножують полтавці, – неповторна та глибинна духовність, все проникний патріотизм. Сучасників надихає життєвий шлях понад 800 всесвітньо відомих земляків, якими по праву гордиться полтавський край, який завжди був затишною домівкою для її мешканців і привітним для гостей.

Можна також багато говорити про здобутки полтавців, відзначати кращих. Але нині, коли мова йде про ювілей нашого рідного краю, конкретизувати чийсь особисті успіхи не варто. Усі ми – полтавці! Всі ми патріоти рідного краю! Всі ми пишаємося рідною Полтавщиною, її уславленим історичним минулим. Бо попри всі випробування, Полтавщина, як важлива територіально-адміністративна одиниця, збереглася, підтвердивши свою значущу роль у загальноукраїнському розвитку самоврядування і економічному поступі країни. І сьогоднішній ювілей – це свято нашого єднання, патріоти Полтавщини!

Тож хай процвітає Полтавщина на славу та міць України!

А. В. Удовиченко

ДОРОГОЙ СВЕРШЕНИЙ

В связи с 75-летним юбилеем Полтавской области, автор статьи подводит основные итоги социально-экономического развития региона на современном этапе.

Ключевые слова: Полтавская область, регион, история, экономика, социальные отношения, культура.

О. V. Udovichenko

ON THE WAY TO ACHIEVEMENTS

In connection with the 75th anniversary of the Poltava region, the author of the article summarizes the main results of the socio-economic development of the region at present.

Keywords: Poltava region, region, history, economics, social relations, culture.

Надійшла до редакції 3 вересня 2012 року

КРАЙОВІ ВИНАГОРОДИ ЗА ВИСОКІ ЗДОБУТКИ

Статтю присвячено аналізу крайових літературних, літературно-мистецьких, мистецьких та інших премій, які з'явилися на Полтавщині за останні 35 років. Опис кожної нагороди здійснено за такою схемою: рік і мета її заснування, номінації, критерії присудження, лауреати.

Ключові слова: літературно-мистецька Полтавщина, обласна (районна, міська) премія, лауреати премії, заснування нагороди, критерії присудження премії.

Премія, читаємо в «Словнику української мови», – «нагорода (переважно грошова) за успіхи й заслуги в певній галузі діяльності, чому-небудь», «винагорода за кращий твір у галузі літератури і мистецтва» [2, с. 536-537]. Ця лексикографічна дефініція скупко та сухо передає сутність поняття, про яке йдеться. Воно єдне в собі духовне й матеріальне. Чому ж треба віддати перевагу? Думається, духовному, бо ж не хлібом єдиним живемо. Однак і про матеріальне не варт забувати, позаяк ніхто не заперечить істини, що буття визначає свідомість. Найважливіше, мабуть, полягає в тому, аби вивищитися над цією духовно-матеріальною дилемою і звернутися помислами та діяннями до пам'яті. А вона, справедливо зауважує талановитий майстер художнього слова Олесь Воля, «хоча й повертається щоразу в минуле, але зустрічає нас у майбутньому» [1, с. 745]. В етнопам'яті міцні крила – ними обіймає століття й епохи, тримає надземне, Богом послане призначення літератури та мистецтва, безупинно нагадуючи про їхню високу якість, про позбавлені упередження, затьмареності, помсти, злоби, заздрості, суголосні прагненням і бажанням народу ціннісні критерії.

Літературні, літературно-мистецькі, мистецькі премії, за незначним винятком, мають чиесь ім'я й цим засвідчують, процитуємо ще раз Олесь Волю, що «пам'ять про ту чи ту людину – це і є щоразу неповторне її воскресіння» [там само]. Нарешті, в удостоєного премії митця, як спадкоємця певних культурних традицій, природно, без будь-яких спонук виникає потреба трудитися ще чесніше, служити справі, котрій присвятив себе, ще сумлінніше, з'являється обов'язок не погрішити перед тими, хто тримав до нього українську долю на своїх раменах.

«Скільки премій має бути?» – нерідко постає питання в тих, хто дбає про всюдну та всякчасну гармонію й постійно шукає в хаосі буденності золоту середину, що задовольнила б волю, бажання, наміри, вподобання всіх. «Премій занадто багато, вони розладнують духовний механізм, сповільнюють його ходу, здевальвовують цінності», – твердять інші. «Кожній видатній постаті, яка залишила вагомий слід у літературі і мистецтві, треба неодмінно присвятити премію», – переконують ще інші. Хто ж має рацію, до кого треба прислухатися, на чий бік стати? Переконані, всі не позбавлені права на істину за умови, якщо не забувати про таку вельми сутнісну «чесноту», як міра. Недотримання, порушення її – шлях у знедуховлення та винародовлення.

Коли поглянемо, як дбають про літераторів та митців в інших близьких і далеких від нас державах, скільки там створено премій на їхню честь, переконаємося, що ми не серед передових. Істина ж, як відомо, не в кількості, а в якості, що невіддільна від міри. Отож потрібно домогтися, щоб свій земний шлях

продовжували в преміях лише гідні великої пам'яті особистості, яких знає й шанує народ, доробок яких допомагає йому вершити сьогодення й освітлювати дорогу в майбутнє.

Справедливо, що є премії різних рівнів. З одного боку, це заманіфестує їхню значущість, а з іншого – рельєфно вирізняє постать на літературно-мистецькому тлі. Вдамося до такого простого й водночас промовистого прикладу. В світі добре знають про Нобелівську премію, на яку, до речі, висувалися українські письменники: Іван Франко, Володимир Винниченко, Павло Тичина, Микола Бажан, Улас Самчук, Василь Стус, Ліна Костенко, а в 2012 році – Борис Олійник. Її присуджує щорічно Шведська академія в Стокгольмі за найважливіші досягнення не тільки в літературі, а й у фізиці, хімії, фізіології та медицині, за діяльність, пов'язану зі зміцненням миру. В Україні існує Нобелівська премія, засновниками якої є Нобелівська сільська рада Зарічненського району, Зарічненська районна державна адміністрація, Зарічненська районна рада, Рівненська обласна організація Національної спілки письменників України, управління культури Рівненської обласної державної адміністрації, а співзасновниками – юридичні й фізичні особи. Присуджують нагороду за літературні досягнення (основна премія) і за краще виконання гуморесок та дотепних пісень (дві малі премії). Лауреатами стали відомі письменники Петро Красюк, Петро Осадчук, Роман Дідула, Леонід Куліш-Зінків, Олег Черногуз, Юрій Береза, Євген Дудар, артисти Анатолій Паламаренко, Неоніла Крюкова, Олексій Заворотній, художник Анатолій Василенко та інші майстри пера, сцени, пензля. Вузькість ареалу поширення, як бачимо, не дає ніяких підстав бити на сполох про «меншовартість» Нобелівської нагороди. Всі премії престижні й цінні. Їхній статус потверджує не географічний чинник, а зовсім інший – шана до фахівця своєї справи, вияскравлення події чи факту, вкорінення всього цього в національно-духовній скарбниці. Людство ж, утретє покличемося на Олеся Волю, достеменно «знає, що йому пам'ятати» [1, с. 745].

Існують світові, міжнародні, міждержавні, державні (всеукраїнські, обласні, районні, міські, сільські й ін.) премії. Полтавщина пошанувала земляків – письменників, педагогів, учених, художників, журналістів, державних і церковних діячів, – заснувавши на їхню честь крайові нагороди. Найраніше – 1967 року – з ініціативи Полтавського обкому ЛКСМ України з'явилась обласна комсомольська премія імені Петра Артеменка. Мета її як натепер занадто пафосна, а як для того часу, то ідеологічно вмотивована, суголосна тодішній політиці партії: залучати широке коло молодих сил області до продукування нових високохудожніх та глибокоідейних творів, формування в майбутньої зміни відданості революційній традиції старшого покоління, ідеям комсомолу. Присуджували нагороду 29 жовтня – у день народження комсомолу – за кращі твори в галузі 1) літератури, журналістики, публіцистики (книги, серії творів, надрукованих у періодиці, статті, нариси, фейлетони, памфлети, репортажі, кореспонденції молодих літераторів і журналістів, у яких висвітлено трудові досягнення, духовне багатство молоді), 2) театрального мистецтва й кіномистецтва, музики (кращі спектаклі останнього театрального сезону професійних та самодіяльних театрів, окремих молодих виконавців за створення цікавих образів молодого сучасника, нові любительські кінофільми, у яких змальовано життя комсомолу Полтавщини, кращі музичні твори окремих самодіяльних композиторів), 3) живопису (нові твори живопису,

графіки, скульптури, присвячені комсомолу), а також 4) за розвиток художньої самодіяльності (молодіжні колективи художньої самодіяльності, у репертуарі яких високоідейні твори про комсомол, молоду радянську людину).

Лауреатами стали знані сьогодні письменники, журналісти, художники: Ганна Антипович, Григорій Барвінок, Ліоліна Безуглова, Олександр Білан, Олександр Білаш, Олександр Білим, Володимир Білоус, Володимир Бокань, Надія Вакуленко, Леонід Вернигора, Лідія Віцєня, Ганна Волкова, Леонід Думенко, Лев Євселевський, Михайло Казидуб, Віталій Кашперський, Ольга Кийко, Володимир Колесников, Василь Котляр, В'ячеслав Крачмер, Василь Лис, Валерій Мозок, Анатолій Москаленко, Іван Моцар, Андрій Нанкевич, Людмила Овдієнко, Микола Підгорний, Валерій Побоків, Володимир Попенко, Борис Прокопович, Павло Пустовіт, Федір Тютюнник, Олександр Фомичов, Надія Хоменко, Олександр Чуча, Олексій Чухрай, Олексій Ющенко, Український народний хор «Калина» Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, колектив театру юного глядача при Полтавському палаці піонерів (керівник С. Болотна), заслужений ансамбль пісні та танцю УРСР Полтавського міського Будинку культури (художній керівник В. Міщенко), народний самодіяльний ансамбль пісні та танцю «Горлиця» Палацу культури Полтавської бавовнопрядильної фабрики (керівник Г. Левченко), молодіжний жіночий ансамбль «Лубенчанка» Лубенського районного Будинку культури (художній керівник Б. Прокопович), група авторів обласного театру ляльок (Є. Підгорний, А. Дубова, Н. Вербунко, Н. Фокіна, В. Сірик, Л. Щоголова), дитяча художня школа м. Полтави, самодіяльний народний ансамбль сучасного бального танцю «Грація» Палацу культури «Облміжколгоспбуд», народний самодіяльний ансамбль народного танцю «Зоресвіт» Палацу культури виробничого об'єднання «Дормашина» м. Кременчук (керівник В. Білошкурський), творча група Полтавського обласного музично-драматичного театру ім. М. В. Гоголя (В. Сумський, В. Кожевнікова, Р. Алексєєнко, О. Зазимко, Л. Онищенко, А. Опанасенко, А. Камарда), зразковий дитячий хореографічний ансамбль «Джерельце» Миргородського палацу культури курорту «Миргород», колектив Полтавського обласного театру ляльок, колектив народного ансамблю «Весна» Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, колектив чоловічого вокального ансамблю «Хорольські козаки» Хорольського технікуму механізації сільського господарства, колектив зразкового самодіяльного духового оркестру Зарізького сільського Будинку культури, колектив пісенно-танцювального ансамблю «Полтава» Полтавської обласної філармонії та ін. Востаннє нагороду вручали 1990 року.

1980 року засновано обласну журналістську премію імені Григорія Яценка. Її присуджують і дотепер майстрам пера за оприлюднені в обласній, районній багатотиражній пресі, на радіо й телебаченні кращі журналістські роботи. Серед лауреатів номінацій «Жанр публіцистики», «Жанр малювання», «Жанр фейлетону» відомі широкій громадськості журналісти: Ніна Ляпаненко (обласне радіо), Наталія Іванченко (газета «Комсомолец Полтавщини»), Іван Бурдим (газета «Червона Лубенщина»), Володимир Майорчик (газета «Зоря Полтавщини»), Павло Стороженко (газета «Комсомолец Полтавщини»), Ванда Лис (газета «Зоря Полтавщини»), Василь Котляр (газета «Зоря Полтавщини»), Анатолій Пахомов (глобинська районна газета «Зоря комунізму»), Василь Неїжмак (газета «Україна молода»), Григорій Гринь (газета «Голос України»), Ірина Курочка (газета «Зоря

Полтавщини»), Валентин Посухов (газета «Полтавський вісник»), Микола Легуша (газета «Лубенщина»), Лідія Віценя (газета «Зоря Полтавщини»), Віктор Семеняка (газета «Зоря Полтавщини»), Євгенія Логвиненко (газета «Лубенщина»), Микола Ляпаненко (Полтавська ОДТРК «Лтава»), Володимир Дряпак (Полтавська ОДТРК «Лтава»), Дмитро Старіков (Полтавська ОДТРК «Лтава»), Лариса Темник (Полтавська ОДТРК «Лтава») та інші.

У 70-их роках полтавців нагороджували ще однією премією – імені Мате Залки. Її створено з ініціативи правління колгоспу імені Мате Залки селища Білики Кобеляцького р-ну й присуджувано впродовж кількох років трудівникам полів і ферм за високі виробничі показники, освітянам за значну роботу з інтернаціонального та патріотичного виховання: Є. Ревека (свинар), В. Норенко (свинар), В. Головка (шофер), Г. Трохимовська (ланкова з вирощення цукрових буряків), В. Галь (механізатор), О. Кривоніс (свинарка), Г. Романей (головний механік), Н. Гак (педагог), Г. Рибка (вчителька-пенсіонерка, яка зустрічалася з письменником, вивчала і пропагувала його літературну спадщину).

У час «перебудови і гласності» з'явилася низка крайових винагород за високі звершення. Доброю на почин стала Полтавська обласна організація Спілки письменників України, коли в 1990 році вирішила відзначити кращих письменників-гумористів один раз на три роки премією імені Олександра Ковіньки. Цієї честі удостоєні полтавці Віктор Семеняка та Павло Стороженко, сумчанин Михайло Прудник.

З 1999 року Полтавська обласна рада вручає премію імені Панаса Мирного, представлену такими номінаціями: «Література», «Літературознавство», «Мистецтво», «Народна творчість, народні ремесла», «Журналістика, публіцистика», «Благодійна та громадська діяльність». Її одержали талановиті земляки Панаса Рудченка – письменники, науковці, працівники освіти і культури, журналісти, митці, майстри народних ремесел, ділові люди, громадські й державні діячі: Семен Антонець, Олександр Артеменко, Наталія Баклай, Лариса Безобразова, Василь Безуля, Микола Біденко, Марія Бойко, Михайло Булах, Микола Бурнос, Євген Бутенко, Юрій Гапон, Сергій Гнойовий, Вадим Голобородько, Едуард Головашич, Олександр Горшечников, Володимир Гринь, Григорій Гринь, Олексій Громовий, Алла Гусак, Тетяна Дениско, Юрій Дмитренко-Думич, Микола Жорновий, Віра Забора, Лідія Зуб, Микола Іваненко, Михайло Казидуб, Григорій Кисіль, Юрій Кішінець, Валерій Козюра, Ігор Козюра, Олександр Коросташов, Микола Костенко, Володимир Кривий, Анатолій Лата, Ванда Лис, Володимир Малик, Сергій Манченко, Володимир Мирний, Петро Мостовий, Олексій Неживий, Валентина Нездойминога, Іван Нечитайло, Антон Осінній, Володимир Пащенко, Федір Піддубняк, Любов Пономаренко, Анатолій Попельнюх, Євгеній Путря, Валерій Роздорожній, Петро Ротач, Віктор Семеняка, Андрій Сербутовський, Ірина Середа, Віталій Скакун, Володимир Слепцов, Дмитро Старіков, Микола Степаненко, Михайло Сукач, Олександр Сухань, Володимир Тарасенко, Валентина Титаренко, Віктор Трохимець-Мілютін, Анатолій Фіктянов, Віктор Фурман, Ольга Хало, Віталій Ханко, Валерій Черкас, Іван Чех, Олексій Чухрай, Григорій Шевченко, Петро Шевчук та інші. Цією ж премією відзначений колектив авторів фундаментальної монографії «Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с.».

За досягнення в галузі сучасної української літератури Полтавська обласна рада, починаючи з 2007 року, нагородила премією імені Леоніда Бразова, що має номінації: «Поезія», «Проза», «Драматургія», «Публіцистика», «Критика і літературознавство», письменників Анатолія Гальченка, Наталію Коломієць, Миколу Костенка, Василя Котляра, Ларису Хоролець, Володимира Мирного, Раїсу Жарову (Плотникову), Василя Котляра, Івана Нечитайла, Володимира Ковпака, Олександра Печору, журналістів Лідію Віценю, Інну Дідик, Івана Наливайка, Віталія Цебрія, Валентина Посухова, Івана Моцара, Людмилу Нестулю, науковців-літературознавців, істориків Бориса Года, Анатолія Дяченка, Олександра Єрмака, Ларису Безобразову, Петра Киридона, Михайла Наєнка, Ольгу Ніколенко, Віту Сарапин та інших.

З метою сприяння розвою української мови, як важливого чинника духовного й суспільного життя, об'єднання громадськості Полтавщини довкола розбудови нашої держави на національних засадах, формування патріотичних почуттів, інтересу до материнської мови та культури, а також задля вшанування громадян, які своєю професійною, культурно-освітньою і громадською діяльністю утверджують українську літературну мову, розвивають театральне мистецтво, українську класичну та сучасну музику 2008 року на Полтавщині засновано премію імені Івана Котляревського. Серед нагороджених – письменники Олена Гаран, Надія Гринь, Володимир Данилейко, Раїса Жарова (Плотникова), Едуард Кухаренко, Володимир Мирний, Сергій Мирний, Михайло Олефіренко, Володимир Тарасенко, Ольга Хало, педагоги Тетяна Балагура, Іван Басараб, Олександр Білоусько, Ольга Коваленко, Анатолій Курінний, Зоя М'ясоїд, Леонід Стороженко, науковці Світлана Дорошенко, Надія Кочерга, Алла Лисенко, Володимир Пашенко, Віта Сарапин, Микола Степаненко, Леонід Стороженко, працівники культури Тетяна Зеленська, Юлія Зірка, Олексій Коломійцев, Лариса Лобінцева, Людмила Орлова, Зінаїда Педан, Олександр Рець, Валентина Скриль, Євгенія Стороха, Ірина Цебрій, Тетяна Широка, музиканти, співаки Віталій Скакун, Руслан Христиненко, художники декоративно-ужиткового мистецтва Євген Пилюгін, Лариса Пилюгіна, Ольга Пилюгіна, журналісти Олег Гаврильченко, Людмила Данилейко (Ткаченко), Інна Дідик, Наталія Іванченко, Микола Ляпаненко, Дмитро Старіков, Ірина Філоненко, Іван Циган, військовики Валерій Оснач, Володимир Ромаскевич, медичні працівники В'ячеслав Ждан, Віталій Закладний, Олександр Сиченко, театральні діячі Алла Вітрик й інші.

Для підвищення авторитету та поваги до професії лікаря в суспільстві, рівня мотивації фаху, створення здорової конкуренції серед медичних працівників, заохочення їх до творчої діяльності Полтавська обласна рада започаткувала ще одну премію – імені Миколи Скліфосовського з такими номінаціями: «Кращий лікар-хірург», «Кращий лікар загальної практики – сімейної медицини», «Кращий вузькопрофільний фахівець галузі охорони здоров'я», «Кращий керівник закладу охорони здоров'я», «Кращий санітарний лікар», «Краща медична сестра». Цієї нагороди удостоєні вартові здоров'я Ольга Бородай, Людмила Вороніна, Іван Вусик, Микола Гриценко, Микола Дубинський, Аліна Ковпак, Ігор Ксьонз, Світлана Левченко, Наталія Наталенко, Григорій Оксак, Валерій Похилько, Валентина Семиног, Іван Супруненко, Григорій Тараненко, Сергій Ткаленко, Наталія Удовицька, Володимир Шейко.

Не обділено увагою на Полтавщині й педагогічних працівників, що засвідчує обласна премія імені Антона Макаренка. Вона покликана сприяти розвитку вітчизняної освіти, утверджувати авторитет педагога в суспільстві, стимулювати його до творчої діяльності. Впродовж 2008-2012 років нагороду отримали освітяни всіх рівнів – від вихователя дошкільного закладу до керівника вишу: Тетяна Бондаренко, Микола Бондарчук, Ірина Гайдар, Анатолій Гончаренко, Наталія Дашко, Світлана Євенко, Людмила Єськова, Тамара Журавель, Іван Зязюн, Василь Ільченко, Антоніна Калініченко, Валерій Козюра, Валентина Корочанська, Олександр Костогриз, Надія Кочерга, Тетяна Ландар, Ірина Липова, В'ячеслав Луценко, Оксана Мамай, Наталія Манжелій, Олександр Матвієць, Ігор Нерадко, Олександр Онищенко, Олена Рагуліна, Григорій Сердюк, Андрій Ткаченко, Віктор Шакоцько, Тетяна Шиманська.

Крім обласних, є на Полтавщині й районні освітянські премії. У 2008 році Полтавська районна рада заснувала премію імені Самійла Величка, мета якої – сприяння розвитку національної освіти, утвердження авторитету педагога в суспільстві, спонукання педагогічних працівників до творчої праці. Серед лауреатів – талановиті вчителі Надія Васюкова, Сергій Голуб, Катерина Гольтвяниця, Тамара Дорошенко, Надія Жданова, Ольга Йосипенко, Ганна Кучик, Катерина Лавроненко, Валентина Лугова, Ольга Моргун, Лариса Онофрійчук, Олена Семикіна, Оксана Таранець, Ніна Уракова, Алла Фетисова, Ольга Чуприна, Клавдія Шевченко, Антоніна Щербина.

На Решетилівщині з 2010 присуджують премію імені Володимира Пашенка за розроблення й упровадження нових технологій освіти, сучасних методів і методик навчання, створення методичного матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу (підручники, посібники, електронні засоби навчання тощо), поширення передового педагогічного досвіду з-поміж освітян, створення умов для здобуття якісної освіти дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, особам, які потребують корекції фізичного й розумового розвитку, ефективне керівництво закладами освіти, управлінські та організаційні новації, вагомий особистий внесок у розвиток теорії й практики сучасної педагогічної науки, інші результати педагогічної діяльності, що мають позитивний вплив на розв'язання складних проблем навчання та виховання підростаючого покоління. Першим лауреатом – 2011 рік – одноставно визнано вчительку Решетилівської гімназії ім. І. Олійника Валентину Кошову, другим – 2012 рік – учительку Калениківської спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів Валентину Комлеву.

Від решетилівців не відстають і лохвиччани: премією імені Івана Прокопенка вони заохочують педагогів, які мають стаж роботи в навчальних закладах району не менше ніж 10 років, за вагомий внесок у розвиток вітчизняної освіти та виховання молоді, утвердження національних і загальнолюдських цінностей, забезпечення якості освіти. Кращими з кращих визнано таких педагогічних працівників: Анатолія Боярського, вчителя креслення та автосправи Лохвицької гімназії №1; Ольгу Васильченко, викладача спецдисциплін технологічного циклу Лохвицького технологічного технікуму Полтавської державної аграрної академії; Світлану Говоруху, методиста ДНЗ «Малятко» міста Червонозаводське; Олександра Дроб'язка, завідувача дошкільного навчального закладу «Теремок» міста Червонозаводське; Наталію Дроб'язко, вчителя образотворчого мистецтва

Червонозаводської ЗОШ I-III ступенів № 1; Олексія Дрогу, керівника гуртків Лохвицького ЦДЮТ; Наталію Ігнат'єву, вчителя української мови і літератури Лохвицької ЗОШ I-III ступенів №1; Валентину Клименко, завідувача ДНЗ №1 «Теремок» міста Лохвиця; Ларису Козирко, культурного організатора, керівника гуртків міського центру дитячої та юнацької творчості; Віктора Корнієнка, директора Лохвицького технологічного технікуму Полтавської державної аграрної академії; Тамару Корчак, учителя хімії Лохвицької гімназії №1; Людмилу Луків, керівника гуртків Лохвицького міського екологічно-натуралістичного центру; Наталію Міщенко, вчителя географії Бодаквянської ЗОШ I-III ступенів; Аллу Ніколенко, викладача «Медсестринство в терапії» Лохвицького медичного училища; Аллу Овсяник, викладача «Медсестринство в терапії» Лохвицького медичного училища; Людмилу Панченко, вчителя німецької мови Лохвицької ЗОШ №2 I-III ступенів; Наталію Присяжну, викладача, завідувачку відділенням «Лікувальна справа» Лохвицького медичного училища; Ольгу П'ятницьку, заступника директора з навчальної роботи, вчителя української мови і літератури Лучанської ЗОШ I-III ступенів; Оксану Савченко, вчителя історії Лохвицької гімназії №1; Сергія Сьомака, директора Будинку дитячої та юнацької творчості (село Сенча); Аллу Таранську, викладача української мови та літератури Лохвицького технологічного технікуму Полтавської державної аграрної академії; Олену Чорнуху, вчителя географії Лохвицької ЗОШ I-III ступенів №2; Світлану Шклярєнку, вчителя російської мови і зарубіжної літератури Ісковецької ЗОШ I-III ступенів; Ірину Ющенко, вчителя географії Червонозаводської ЗОШ I-III ступенів №1.

Повернулася до нового життя в краї постать Сидора Ковпака саме через заснування в 2010 році обласної премії його імені з широким спектром номінацій: «Мистецький арсенал», «Урок мужності», «Солдат року», «Військова звитяга», «Власним прикладом». Її призначення – позитивно впливати на військово-патріотичне виховання, яке нині переживає не кращі часи, навколо якого точаться гострі дискусії. Присуджують нагороду ветеранам Збройних сил, учасникам бойових дій на території інших держав, митцям, військовослужбовцям, представникам учнівської (студентської) молоді, громадськості за значний особистий внесок в утвердження спадкоємності й примноження вітчизняних військово-патріотичних традицій, піднесення престижу військової служби, прищеплення молоді почуття патріотизму, вірності військовому обов'язкові, зразкову військову службу. Лауреатами визнано вокально-інструментальну групу воїнів-інтернаціоналістів «Контингент», завідувача редакції ОДТРК «Лтава» Володимира Дряпака, голову громадсько-політичної організації «Меморіал» селища Оржиці Вадима Нанченка, завідувача Очеретуватського народного краєзнавчого музею Семенівського району Євгена Бутенка, контр-адмірала, начальника управління СБУ в місті Києві Юрія Парамонова, старшого стрільця військової частини 3059 внутрішніх військ МВС Станіслава Татарінова, водія-електрика телеграфного взводу телеграфно-телефонного центру навчального вузла зв'язку в/ч А-3990 Хайбердієва Мухаммеда Таїр-огли, голову Автозаводської районної ради ветеранів м. Кременчука Олексія Зубенка, голову громадської організації «Об'єднання ветеранів війни та військових конфліктів «Бойове братство»», полковника запасу, учасника бойових дій в Афганістані Олега Фещенка, учасника бойових дій в Афганістані, полковника у відставці,

позаштатного екскурсовода Полтавського музею військових ХХ століття Володимира Шкаріна, директора ТОВ «Агрофірма «Маяк»» Котелевського району В'ячеслава Прийму.

Організаційний комітет із підготовки та відзначення 150-річчя від дня народження Володимира Короленка порушив перед керівництвом регіону питання про одноразову ювілейну обласну премію імені цього письменника з такими номінаціями: «Висвітлення ідей гуманізму та засад демократизму у творах полтавських літераторів», «Пропаганда життєвого, творчого шляху та громадянського подвигу письменника-демократа В. Г. Короленка», «Кращі учнівські та студентські твори, присвячені літературній, гуманістичній діяльності В. Г. Короленка», «Науково-пошукова робота, літературні розвідки засад світогляду В. Г. Короленка, його творчості, правозахисної та громадсько-політичної діяльності», «Втілення образу В. Г. Короленка у творах митців Полтавщини». Вона адресувалася майстрам слова, публіцистам, журналістам, науковцям, працівникам освіти й культури, учнівській та студентській молоді за вагомі здобутки, які утверджують гуманістичні й національні ідеали, духовні цінності українського народу, високі національні морально-етичні чесноти, зразки доброти та людяності. Короленківської нагороди удостоєно Семена Антонця, Любов Гейштор, Олександра Лаврентьєва, Бориса Левіна (посмертно) та Євгена Ніколенка.

З доброї волі й підтримки Полтавської крайової організації Народного Руху України, управління у справах преси та інформації Полтавської обласної державної адміністрації у рік відзначення 100-літнього виходу в світ українськомовної газети «Хлібороб» запроваджено одноразову обласну премію імені братів Шеметів. Відповідно до Положення її присуджували письменникам, публіцистам, журналістам за вагомий доробок, що утверджує національні ідеали, духовні цінності українського народу. Журі вирізило серед претендентів доробок Івана Бурдима, головного редактора міськрайонної газети «Лубенщина» (цикл публікацій, спрямованих на зміцнення державного статусу української мови) та Олега Гавриленка, редактора відновленого видання «Хлібороб» (цикл опублікованих матеріалів, які сприяють формуванню історичної пам'яті української нації) й удостоїло їх цієї ювілейної нагороди.

Полтавська крайова організація Народного Руху України за безпосереднього сприяння обласного об'єднання Товариства «Просвіта» в 1993, 1994, 1995, 1996 і 2001 роках удостоїла премії імені Симона Петлюри військовиків та журналістів за внесок у розбудову й захист незалежної Української держави. Цим пошанівком гордяться офіцер, народний депутат України В'ячеслав Білоус; офіцер, міський голова Миргорода Василь Третьцький; журналістка Ганна Дениско; письменник, літературознавець, краєзнавець Петро Ротач; журналіст Валентин Опришко; науковець Тарас Пустовіт; экс-прем'єр-міністр України Віктор Ющенко.

Українська православна церква Київського патріархату подбала про світлу пам'ять преподобного Паїсія Величковського, життєвий шлях якого пов'язаний із Полтавщиною: премією імені цього святого з 2012 року нагороджують окремих осіб, колективи, організації та установи за вагомий внесок у справу відродження Української Церкви, створення Єдиної Помісної Православної Церкви, утвердження української державності, зміцнення української духовності, за визначні досягнення в духовній царині православ'я, у сфері літератури,

літературознавства, публіцистики, релігієзнавства, сакрального розпису, іконопису, живопису, музики, архітектури, скульптури, графіки, народної творчості й інших видів мистецтва, за активну національно-державницьку позицію. Перші лауреати – отець Леонід Василенко, краєзнавці Олександр Білоусько, Володимир Мокляк, Тарас Пустовіт, дослідник і пропагандист давнього церковного співу Ярослав Михайлюк.

За досягнення протягом року в галузі літературної творчості на сторінках видань Полтавської спілки літераторів (книги, публікації в періодиці) Полтавська спілка літераторів, фонд культури 1992 року вирішили присуджувати щорічну премію імені Пилипа Капельгородського в номінаціях: «Кращий прозовий твір», «Кращий поетичний твір», «Кращі твори критики і публіцистики», «Кращий твір для дітей». Цей добрий, на превеликий смуток, задум не зреалізувався, постать видатного українського письменника, який пов'язав свій життєвий і творчий шлях із краєм Івана Котляревського, Панаса Мирного, Миколи Гоголя, так і залишилася призабутою.

Рясно вродило й на районні премії. Перед веде Зіньківщина, яка має нагороди імені братів Зерових, братів Тютюнників, Дмитра Ровинського. Премію, що пов'язана з братами Зеровими, вручають з 2008 року учням загальноосвітніх шкіл Зіньківського району, які досягли особливих успіхів на всеукраїнських предметних олімпіадах та конкурсі-захисті науково-дослідницьких робіт членів Малої академії наук. Серед юних ерудитів – вихованці Великопавлівської, Зіньківської (№ 1, № 2), Малобудищанської, Опішнянської, Пишненківської, Проценківської, Тарасівської, Човно-Федорівської шкіл. Премія імені братів Тютюнників, що має номінації: «За особисту перемогу в районному конкурсі поетичних творів», «За особисту перемогу в районному конкурсі прозових творів», «За особисту перемогу в районному конкурсі краєзнавчо-публіцистичних творів», «За особисту перемогу в районному конкурсі творів декоративно-ужиткового мистецтва», «За особисту перемогу в районному конкурсі сценаріїв до тематичних літературно-мистецьких вечорів», заслужено присуджено, починаючи з 2009 року, відомим краянам Ганні Литовець, Галині Редчук, Юрієві Пацулі, Вікторові Міщанину, Миколі Гриценкові, Людмилі Омеляненко, Катерині Кардаш, Олександрі Влох, Валентині Губі. Зіньківці першими в полтавському краї і поки що єдиними запровадили 2008 року премію для тих земляків, які зробили вагомий внесок у розвиток самодіяльного мистецтва, поліпшення культурного обслуговування та організацію дозвілля громадян району, домоглися позитивних зрушень у розвитку музейної, бібліотечної справи, успіхів у навчанні та естетичному вихованні підростаючого покоління, вдосконаленні організаційно-творчої роботи, впровадженні нових форм у культурно-просвітницьку сферу, поширенні передового культурно-освітнього досвіду, здійсненні ефективного керівництва закладами культури.

Нагороду здобули директор Зіньківського районного Будинку культури Тамара Дощенко і методист цього закладу Тетяна Іванина, директор Удовиченківського сільського Будинку культури Петро Удовиченко, бібліотекар I категорії Малобудищанської бібліотеки-філіалу Людмила Міщанин, завідувачка Великопавлівської бібліотеки-філіалу Лідія Шпигоцька, завідувачка відділу обслуговування Центральної районної бібліотеки Лідія Колоша, генеральний директор Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішньому

Людмила Дяченко, завідувач Зіньківського районного народного історичного музею Віктор Литус, завідувачка Власівського громадського музею Надія Хоменко, викладачі Зіньківської дитячої музичної школи Олексій Пилипенко, Сергій Храпач, учитель-методист вищої кваліфікаційної категорії Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв в Опішні» Галина Редчук.

Для переможців районного конкурсу художньої самодіяльності серед учнівських колективів і окремих виконавців існує з 2008 року премія імені Дмитра Ровинського з номінаціями «Вокал», «Хореографія», «Художнє читання», «Інструментальний жанр». За лауреатство змагалися учні шкіл міста Зінькова й району. Пощастило його здобути Анні Вакуленко, середній групі хореографічного колективу «Едельвейс» ансамблю ложкарів Зіньківського будинку дитячої та юнацької творчості, Оксані Рись та іншим.

Письменникам, літераторам, науковцям, працівникам освіти і культури, журналістам, митцям, які народилися, проживають або тривалий час мешкали й працювали на території Решетилівщини, присуджують з 2012 року премію імені Олександра Дмитренка за кращі літературно-мистецькі твори, що утверджують духовні цінності українського народу, ідеали гуманізму, відстоюють права людини і є вагомим внеском у соціально-культурне відродження району та Української держави, здобули широке громадське визнання. Її перший лауреат – журналіст Олексій Довгий, перу якого належить тритомне видання «Далеке відлуння».

Славно пошанували пам'ять видатного земляка гребінківці. Вони поклопоталися, аби 2011 року було створено премію імені Євгена Гребінки з номінаціями «Література», «Краєзнавча робота». Її удостоєно краєзнавця, автора книги «Євген Павлович Гребінка і Гребінківщина» Олексія Припутня та журналіста, літератора Андрія Денисенка.

Миргородська міська рада 2002 року ухвалила рішення щорічно відзначати творчих особистостей міста Миргорода премією імені Антона Шевченка. Її вручено славним продовжувачам справи невтомного борця за правду, якому випали тяжкі роки поневірянь у гулагівських таборах, поета і краєзнавця – педагогові, поетесі Наталії Харасайло, журналістові Леонарду Ніколаснкові, краєзнавцеві Людмилі Розсосі, фотохудожнику Олександрові Калайтану, журналістові, художнику Олександрові Черкасу, скульптору Дмитрові Коршунову, краєзнавцеві Ганні Бабич, художниці Ніні Унтило, поетесі Ларисі Гараган.

Про підростаюче покоління піклуються Чорнухинська районна рада, нагороджуючи з 2006 року премією імені Григорія Сковороди учнів загальноосвітніх шкіл за значні досягнення в навчанні, участь та результативність у районних і обласних олімпіадах, конкурсах, у суспільному й спортивному житті краю, за активну життєву позицію. Лауреатство вибороли вихованці Чорнухинської, Гілецької, Кізілівської, Городищенської, Мокіївської, Луговицької загальноосвітніх шкіл, Вороньківського, Мелехівського навчально-виховних комплексів.

Відділ культури Лубенської районної ради та літоб'єднання імені Олеся Донченка доклали немало зусиль для вшанування пам'яті Василя Симоненка. Премія на його честь промовисто засвідчує це. Нею відзначають з 2000 року кращі

літературно-мистецькі твори, які сповнені ідеалів гуманізму, духовних цінностей українського народу, які відстоюють права людини і є вагомим внеском у соціально-культурне відродження Української держави. Когорту симоненківських лауреатів сформували відомі письменники, науковці, працівники освіти й культури, журналісти, митці й мистецькі колективи: Наталія Баклай, Василь Бут, Інна Дідик, Олександр Зот, Валерій Козюра, Ігор Козюра, Микола Костенко, Микола Кочерга, Василь Лапушкін, Юлія Манойленко, Марина Назаренко (Кононенко), Олексій Неживий, Валентина Панченко, Олександр Пашнін, Олександр Печора, Світлана Пігор, Володимир Слепцов, Сергій Сурмач, Микола Цись, Ніна Шаварська, Ніна Шерстюк, Микола Шиян, Віктор Юр'евич, Василь Яременко, народний аматорський колектив «Українська Швейцарія» (керівник А. Куценко), народний жіночий вокальний ансамбль «Любисток» Лубенського районного Будинку культури.

Лубенці поцінували належно й видатного майстра історичної прози Володимира Малика. Премію його імені заснувала 2001 року міська рада за пропозицією Фонду імені Володимира Малика «Слово» і редакції газети «Лубенщина». Нагороджують нею письменників, науковців, працівників освіти й культури, журналістів, митців, ділових людей, громадських та державних діячів за кращі творчі здобутки, присвячені темі історії України і рідного краю. Такими достойниками визнано Наталю Баклай, Володимира Білоуса, Євгена Бутенка, Віру Бутрим, Володимира Васильєва, Віталія Григор'єва, Анатолія Дяченка, Олександра Єрмака, Раїсу Жарову (Плотникову), Олександра Житинського, Ольгу Закорко, Юрія Зілінського, Олександра Зота, Олексія Калайтана, Валерія Козюру, Ігоря Козюру, Миколу Кондратенка, Павла Корнієнка, Миколу Костенка, Олександра Кузьмінського, Василя Лапушкіна, Антоніну Лоїк, Івана Любича, Ніну Малій, Віктора Міщанина, Володимира Мокляка, Олексія Неживого, Григорія Олійника, Олександра Печору, Валентина Посухова, Любов Початко, Володимира Семенюту, Григорія Сердюка, Олександра Сиченка, Василя Скорика, Миколу Степаненка, Ольгу Хало, Миколу Цися, Івана Чайку, Катерину Швидку, Василя Яременка, авторську групу літопису «Лубни у ХХ ст.», учнів ЗОШ №1 м. Лубни – членів Малої академії наук (керівник Л. Величко) й інших.

Районну премію в галузі образотворчого мистецтва 1995 року заснувала Чутівська районна рада й нагородила нею впродовж 1995-1997 років художників Володимира Белея, Наталію Сіренко, Івана Малича, новокочубеївського сільського голову, учня СПТУ-55 Анатолія Болюха. Прикро, що ця важлива віншувальна процедура не стала традиційною, а могла б набути ширшого статусу – виходу на обласний і всеукраїнський рівень.

Протягом 2002-2010 років у Полтаві з'явилася низка міських премій. 2002 року Полтавський літературно-меморіальний музей І. П. Котляревського організував з метою утвердження гуманістичних цінностей в учнівському середовищі, виявлення літературних талантів серед школярів, заохочення їх до літературної творчості премію імені Івана Котляревського. Умовою участі в ньому є підготовка творів у гумористичному жанрі (байка, новела, оповідання, гумореска, вірш), які оцінюються за такими критеріями: висока художня вартість, відображення проблем сучасного суспільства, актуальність тематики, оригінальність ідей та образів, самостійність сюжету, правдивість персонажів, відповідність жанру, грамотність. Понад 40 вихованців полтавських шкіл

отримали цю нагороду. 2009 року в зв'язку з святкуванням 200-ліття від дня народження Миколи Гоголя управління культури й управління освіти Полтавського міськвиконкому започаткували літературну премію імені Гоголя. Вона призначається учням двох вікових категорій: молодша – 13-15 років і старша – 16-17 років та студентам. Понад 30 полтавців, які готують себе до майбутніх життєвих випробувань, пишаються тим, що стали лауреатами цієї премії.

З 2003 року існує премія імені Самійла Величка, яку присуджує Полтавська міська рада за кращі здобутки, що утверджують гуманістичні й національні ідеали, ідеї незалежності України, духовні цінності українського народу та є вагомим внеском у національно-культурне відродження Української держави. Значущість нагороди сповна розкривають її номінації: «Дослідження в галузі історії України і Полтавщини», «Відображення історичних подій у засобах масової інформації», «За сприяння розвитку Державному історико-культурному заповіднику «Поле Полтавської битви»», «Відображення доленосних подій у творах мистецтва». В списку нагороджених – художники, журналісти, науковці, краєзнавці: Людмила Бабенко, Юрій Волошин, Ігор Гречановський, Ірина Діптан, Олександр Єрмак, Віра Жук, Віктор Закалюжний, Володимир Ковпак, Петро Кравченко, Анатолій Мішин, Володимир Мокляк, Євген Ніколенко, Іван Новобранець, Віталій Павлов, Марія Панченко, Володимир Пащенко, Микола Підгорний, Валентин Посухов, Тарас Пустовіт, Євген Путря, Василь Скорик, Олександр Супруненко, Валерій Трегубов, Світлана Чорна, Анатолій Чернощоків, Людмила Шендрик, Микола Якименко, фольклорно-етнографічний колектив «Яківчанські витівки», авторський колектив (В. Самородов, С. Кигим, О. Халимон) Полтавського краєзнавчого музею, колектив СП «Полтавська газова компанія», колектив ЗОШ № 24 м. Полтави, редакторський колектив журналу «Рідний край» (Михайло Наєнко, Микола Степаненко, Галина Білик), редакторський колектив обласної щомісячної інформаційно-краєзнавчої газети «Край».

З цього ж року Полтавська міська рада для забезпечення умов творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян почала присуджувати щорічно письменникам, науковцям, митцям, юристам, працівникам засобів масової інформації, громадсько-політичним діячам, представникам підприємницьких структур регіону, обдарованій молоді за наукові досягнення, творчі здобутки, успіхи у громадсько-політичній діяльності, за благодійну роботу й меценатство премію імені В. Короленка. З-поміж лауреатів – учні шкіл, студенти вишів, майстри народної творчості, журналісти, науковці, громадські діячі: Лариса Безобразова, Анна Бурдейна, Лідія Віценя, Оксана Ключко, Микола Костенко, Гліб Кудряшов, Ольга Кушніренко, Григорій Левченко, Михайло Любивий, Людмила Нестуля, Катерина Ніколенко, Ольга Ніколенко, Людмила Ольховська, Володимир Пащенко, Вікторія Тарасова, Валентина Титаренко, Валерій Черкас й інші.

З 2010 року в Полтаві вручають премію імені Миколи Ярошенка за високі творчі надбання, кращі здобутки, які утверджують гуманістичні й національні ідеали Батьківщини, духовні, культурні цінності українського народу та є вагомим внеском у розвиток національно-культурного життя краю. Лауреатами в номінації «Образотворче мистецтво. Живопис» стали Віктор Брикулець, Микола Підгорний,

у номінації «Образотворче мистецтво. Графіка» – Марія Панченко, Володимир Безуглов, у номінації «Громадська діяльність (організація і проведення мистецьких акцій)» – Юрій Самійленко, Михайло Шлафер, у номінації «Наукові праці та дослідження в галузі мистецтва» – Світлана Бочарова, Юлія Мохірева, у номінації «Сприяння розвитку Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка» – Володимир Колесников, авторський колектив циклу телевізійних програм «Галерея образів» у складі Наталії Іванченко, Дмитра Старікова, Ольги Курчакової, Світлани Бочарової.

Чотирма видавничими преміями – газет «Літературна Полтавщина» й «Полтавочка», журналів «Добромисл» та «Журавлик» – опікувалася Полтавська спілка літераторів. З 1992 року ці нагороди присуджували за кращий твір, опублікований у газетах «Літературна Полтавщина», «Полтавочка», журналах «Добромисл», «Журавлик». Дипломи лауреатів мають Федір Курай, Василь Лис, Петро Ротач (премія газети «Літературна Полтавщина»), Олег Виженко, Ганна Грибан, Юля Дмитренко, Анатолій Дяченко, Андрій Куликов, Олена Савченко, Оля Тараканова (премія газети «Полтавочка»), Георгій Антипович, Анатолій Дяченко, Микола Костенко, Василь Лис, Анатолій Сазанський, Віталій Скобельський, Микола Степаненко, Олександр Супруненко (премія журналу «Добромисл»), Андрій Куликов, Галина Свечнікова, Антоніна Торлюн (премія журналу «Журавлик»). Залишається тільки пошкодувати, що ці видання, крім «Літературної Полтавщини», проіснували недовго, отже, коротким було життя і їхніх літературно-мистецьких нагород.

З 2011 року з Полтавщиною пов'язана Всеукраїнська літературна премія імені Олени Пчілки, історія якої веде лік від 1991 року. Згідно з новим Положенням про літературно-мистецьку премію на честь славної полтавки, її засновниками стало не лише національне видавництво дитячої літератури «Веселка», а й районна та міська ради, районна державна адміністрація міста Гадяча Полтавської області. З 2012 року її присуджують за визначний своєрідний твір сучасного автора, за впорядкування антологічного чи енциклопедичного видання для дітей, оригінального за ідеєю, принципом добору й подання матеріалу, за створене видавництвом оригінальне навчальне видання, за редакторську, впорядницьку роботу, пов'язану з виданням, яке завоювало широку читацьку аудиторію, за здобутки в багаторічному процесі перекладу творів світової класики для дітей українською мовою, за талановиту мистецьку творчість в ілюструванні національної літератури для дітей, за просвітницьку діяльність серед підростаючого покоління. Національне видавництво дитячої літератури відповідає за організацію роботи журі, виготовлення нагрудних знаків і дипломів лауреатів.

Органи влади міста Гадяча забезпечують грошову винагороду лауреатам та організують урочисте вручення премії в рідному місті Олени Пчілки. До оновленого складу журі входять письменник-полтавець Віктор Баранов, голова Гадяцької райдержадміністрації Володимир Беседа, голова районної ради Гадяча Олександр Міняйло, міський голова Гадяча Тетяна Савченко. Перелік нагороджених 2012 року достойно поповнили Лариса Мірошніченко та Алла Ріпенко (за впорядкування автобіографічного нарису Олени Пчілки «Золоті дні золотого дитячого віку...» про раннє дитинство, атмосферу духовності в родині Драгоманових).

Раніше звання лауреата удостоєні письменники, видавці, перекладачі, художники, науковці, благодійники, журналісти, педагоги, працівники культури України й зарубіжжя: Дмитро Андрухів, Дмитро Білоус, Ераст Біняшевський, Валентин Богаєвський, Ірина Бойко, Володимир Василюк, Ольга Гасцька, Ярема Гоян, Михайло Гоян, Марія Гоян (Австралія), Анатолій Давидов, Людмила Іваннікова, Микола Ілляш, Надія Кир'ян, Вікторія Ковальчук, Петро Кононенко, Віталій Конопелець, Ніна Куфко, Олена Лисенко, Антоніна Листопад, Микола Литвин, Василь Марусик, Олексій Міщенко, Анатолій Мокренко, Михайло Онацько, Людмила Парашенко, Ніла Підпала, Микола Пшінка, Галина Ротач, Євген Сверстюк, Оксана Сенатович, Михайло Слабошпицький, Олена Таланчук, Олександр Федорук, Наталя Хайнацька, Валентин Ціпко, Богдан Чайковський, Олесь Шевченко, Валерій Шевчук, Анатолій Шкула, Леонід Шурко, Ольга Яремійчук, Іван Яцканин (Словаччина).

Маємо всі підстави вірити, що премії, які були і є на Полтавщині, сприяли й сприятимуть духовному впотоужненню краю, вияскравлювали та вияскравлюватимуть талановитих, мудрих людей, а основне – їхню сумлінну, праведну працю в ім'я утвердження української справи, котрій сьогодні, як і в усі попередні епохи, доводиться долати нелегкі перешкоди, пробиватися через терни до зірок, що освітлюють наш шлях й одійснюють наші віковічні мрії.

Список використаної літератури

1. Воля О. Піраміда духу. – К.: Вид-во «Сталь», 2006. – 1216 с.
2. Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. VIII. – 1976. – 927 с.

Н. І. Степаненко

РЕГИОНАЛЬНЫЕ НАГРАЖДЕНИЯ ЗА ВЫСОКИЕ ДОСТИЖЕНИЯ

Статья посвящена анализу региональных премий в области литературы, искусства и др., появившихся на Полтавщине в последние 35 лет. Описание каждой награды осуществляется по такой схеме: год и цель её учреждения, номинации, критерии присуждения, лауреаты.

Ключевые слова: *литературно-художественная Полтавщина, областные (районные, городские) премии, лауреаты премий, учреждение награды, критерии присвоения премии.*

М. І. Stepanenko

REGIONAL REWARDS FOR THE PROMINENT ACHIEVEMENTS

The article is devoted to the analysis of the regional literary, literary and art, artistic and other awards which have been established in Poltava region for the last 35 years. The description of each award was done according to the following scheme: the year and the goal of establishing, nominations, rewards criteria and laureates.

Keywords: *literary and artistic Poltava region, regional (district, municipal) awards, laureates of the awards, establishing of the award, criteria of awarding.*

Надійшла до редакції 9 жовтня 2012 року

Методологія історії

УДК 165:930:[14.8+141.82]048.58

П. А. Кравченко, А. І. Мельник

МОДЕРНІ ТЕОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ ЯК АЛЬТЕРНАТИВИ МАРКСИЗМУ

У статті проаналізовано цивілізаційний культурно-історичний підхід до аналізу історичного процесу, презентований М. Данилевським, О. Шпенглером, А. Тойнбі, П. Сорокіним. Підкреслено, що лише поліпарадигмальність не просто наблизить нас до історичної істини, але й дасть змогу відкрити для суб'єкта власний смисл і мету історичного процесу.

Ключові слова: «високі культури», історія, історія як «флуктуація культур», епоха, культурні суперсистеми, культурно-історичні типи, локальні цивілізації, мімесис, первинний символ, феноменологічний аналіз історії.

У попередній статті¹ йшлося про теоретико-методологічний конфлікт у соціальному пізнанні, породжений зіткненням марксистського із немарксистським баченням історії. Цей конфлікт має вирішуватися шляхом вивчення й урахування всіх, запропонованих філософсько-історичною думкою, інтерпретацій розуміння історичного процесу.

Альтернативи розуміння історії уособлюють собою основні парадигми історичного знання, які слід урахувувати, досліджуючи ті чи інші історичні події чи явища. Проте найбільш розповсюдженою інтерпретацією історії, яку часто протиставляють марксистській, а іноді роблять спроби доповнити її, є циклічна парадигма історії, витоки котрої ми знаходимо ще в античній філософії. У сучасній науці вона представлена цивілізаційним або культурно-історичним підходом, який пов'язується з іменами М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна. Досліджуючи цивілізації, представники культурно-історичної школи використовували різну термінологію: культурно-історичні типи (М. Данилевський), «високі культури» (О. Шпенглер), «локальні цивілізації» (А. Тойнбі), «культурні суперсистеми» (П. Сорокін). Більшість теоретиків цієї школи згодні з тим, що кожна цивілізація основана на якійсь вихідній духовній передумові, «великій ідеї», «сакральній цінності» або первинному символі, навколо яких формуються складні духовні системи [7, с. 192-194]. А предмет і сфера застосування цивілізаційного підходу – історія як процес життєдіяльності людей, що наділені свідомістю й волею, орієнтовані на певні цінності, що специфічні для цього культурного ареалу. Йдеться в основному про феноменологічний аналіз історії, дослідження унікальних, неповторних утворень-цивілізацій, що існують в історичному просторі-часі.

¹ Кравченко П. А., Мельник А. І. Альтернативи історичного пізнання: марксистська та модерні теорії історичного процесу / П. А. Кравченко, А. І. Мельник // Історична пам'ять. – 2012. – №27. – С. 5-16.

Спинимось більш детально на концепції глобальних ритмів історичного процесу А. Дж. Тойнбі й баченні історії як «флуктуації культур» П. Сорокіна.

Англійський історик та історіософ А. Дж. Тойнбі виходить з того, що основною одиницею історичного процесу і відповідно умосяжним полем історичного дослідження є не окрема нація, народ чи локальна держава, а суспільство. При цьому суспільство як умосяжне поле історичного дослідження охоплює два види – примітивні суспільства та ті, що прилучились до процесу цивілізації. До речі, цивілізації виникають з примітивних суспільств у результаті виклику, породженого винятковими обставинами різного характеру й успішної відповіді на цей виклик [13, с.297].

Згідно з мислителем, цивілізованих суспільств значно менше, ніж доцивілізованих, проте перші значно переважають других у розмірах – як за кількістю людей, так і щодо простору й часу існування. Однак головною відмінністю між цими суспільствами, згідно з А. Тойнбі, є спрямованість мімезису (наслідування) – ключового механізму життєдіяльності суспільства. У примітивному суспільстві мімезис спрямований у минуле, на старше покоління, на мертвих предків, тут панують традиція та звичай, пасивність, статичність. У цивілізованих суспільствах об'єктом наслідування є творчі особистості, що генерують і навіть роблять можливим, спонукають рух суспільства вперед, його динамізм, активність та швидкий розвиток [2, с.290].

Учений, дотримуючись циклічної парадигми історії, глобальні ритми історичного процесу пов'язує з життєвими циклами цивілізації, які містять у собі етапи виникнення, висхідного розвитку, надлому й занепаду. Цивілізації, чії історії на сьогодні нам відомі, зазначає автор, суто об'єктивні реальності, з яких усі пройшли стадію становлення; більшість досягли також розквіту – «через різний час і в різному ступені; деякі пережили підйом, а окремі перетерпіли й процес дезінтеграції, що завершився остаточною загибеллю» [10, с.283]. Кожен з цих етапів, згідно з автором, реалізується через певну послідовність викликів і відповідей на ці виклики. Таким чином, усе існування цивілізації від її народження до смерті постає як своєрідна низка циклів «виклик-відповідь» і доти, доки цивілізація здатна адекватно та повноцінно відповідати на нові виклики середовища, вона йде по висхідній.

Англійський мислитель був переконаний, що основною умовою ефективних відповідей є наявність у суспільства творчої меншості – неординарних, творчих особистостей, у яких найбільш повно розкриваються можливості людської природи. Творча меншість імпульсивно впливає на рядових членів суспільства, які сприяють утіленню в життя їх великих ідей, що є запорукою успішної відповіді цивілізації на виклик середовища. Мімезис стимулює неперервне здійснення в історії цього процесу. На стадії зростання цивілізації ротація еліт творчої меншості відбувається завдяки механізму Відходу – й – Повернення. А. Тойнбі описує «двоактний ритм» творчих актів, що становить процес зростання. Час від часу видатні особистості або соціальні групи змушені відступати в тінь, відходити за куліси історичної дії, щоб внутрішньо перетворитись, накопити енергію для наступного переможного виступу [10, с.26].

У процесі висхідного розвитку відносини між творчою меншістю та інертною більшістю стають усе більш складними. Виникають суперечності, які свідчать про початок духовного розколу в середині цивілізації. А. Тойнбі вбачає причину

такого розколу знов-таки в механізмі мімезису, який за певних обставин деформує людську особистість, розвиває байдужість до творчості. Перша фаза надлому відбувається, коли еліта стає жертвою мімезису: вона намагається наслідувати себе саму, адаптується до середовища і не прагне більше до творчих злетів. Авторитет творчої меншості відразу падає, й це приводить еліту до застосування силових методів впливу на суспільство, у результаті чого перетворюється на меншість панівну, лікуюче становище якої вже забезпечується не талантами її представників, а силою примусу і спеціальним апаратом насильства. «Коли в історії будь-якого суспільства творча меншість вироджується у панівну меншість і намагається силоміць утримати становище, яке вона здобула завдяки своїм високим заслугам, – зазначав Тойнбі, – така зміна в природі правлячого елемента сприяє відокремленню пролетаріату, який більше не захоплюється своїми правителями і не наслідує їх, а повстає проти свого уярмлення» [8, с.247]. Після того, як нетворча маса вироджується у пролетаріат, перестає діяти механізм мімезису, в результаті чого цивілізація вступає у фазу соціальних вибухів, адже стає неспроможною до адекватних відповідей на наступні виклики середовища.

Як бачимо, А. Тойнбі розглядає пролетаріат зовсім в іншому ракурсі, ніж марксизм, акцентує увагу на його руйнівній, вибуховій, а не творчій функції. За це він був об'єктом жорсткої критики з боку марксистів усіх відтінків.

Відбувається надлам цивілізації, який виявляється в тому, що основна маса населення, яке є суб'єктом цивілізаційного процесу, з пасивної більшості перетворюється на внутрішній пролетаріат, а молодші суспільства, котрі існують поряд з підупалою цивілізацією, на пролетаріат зовнішній. Проте навіть надломлена цивілізація може існувати вельми тривалий час, переживаючи час від часу періоди повторних піднесень, своєрідних відроджень (палігінезів) і знову занепадів. При цьому історична виправданість існування цивілізації після надлому зумовлюється, за Тойнбі, тим, що на післянадломних етапах відбуваються творчі, конструктивні процеси [2, с.296]. Це передусім формування універсальної держави, етерифікація й, особливо створення нової релігії. Хоча утворення світової держави, за Тойнбі, є свідченням деградації та розпаду цивілізації, а не показником її сили й могутності. «Однією з найпримітніших ознак розпаду, – доводив мислитель, – є одне явище на передостанній стадії занепаду і загибелі – це коли цивілізація, що ввійшла в процес розпаду, купує собі короткий перепочинок, дозволивши силоміць об'єднати себе в одне політичне ціле – світову державу» [8, с.245].

Інша справа – створення нової релігії, яка постає, за висловленням А. Тойнбі, як лялечка цивілізації й одночасно як підсумок цивілізаційного процесу. Релігія, створена зусиллями внутрішнього пролетаріату на тлі відчаю від наступів «варварських загонів» зовнішнього пролетаріату, закладає духовні основи молодій цивілізації й приносить справжнє відродження. А. Тойнбі вбачає в цьому «вищу точку висхідного руху в духовному процесі, який не лише пережив послідовні мирські катастрофи, але й був породжений їх болісним досвідом» [10, с.523].

Концепція глобальних ритмів історичного процесу представлена у А. Тойнбі настільки цілісно, зазначають автори посібника за редакцією О. Панарина, що мимоволі породжує відчуття історичного фаталізму [12, с.350]. Проте сам автор, намагаючись знайти вихід з вічного кола «марних повторів» історії, апелював до потенціалів і можливостей вільного вибору людини в історії. Він підкреслював,

що цивілізація являє собою лише загальну основу перетинання «індивідуальних полів дії безлічі різних людей» [10, с.284]. Отже, сам розвиток людської історії не визначений. Окреслені в минулому повтори й цикли в розвитку цивілізацій не є гарантією того, що вони обов'язково здійсняться в майбутньому. «Оскільки цивілізації переживають розквіт і занепад, даючи життя новим, таким, що в чомусь перебувають на вищому рівні, цивілізаціям, то, можливо, розгортається якийсь цілеспрямований процес, божественний план, за яким знання, отримане через страждання, викликане крахом цивілізації, у підсумку стає вищим засобом прогресу» [9, с.27], – підсумовує видатний англійський мислитель свої роздуми над долями людей, суспільств та людства.

Ми так повно представили цивілізаційну концепцію історії А. Тойнбі не тільки тому, що у свій час вона мала велику популярність. Справа в тому, що цивілізаційна парадигма до інтерпретації історії на зламі XX – XXI століть набула нового імпульсу з виходом праць С. Хантингтона, Л. Февра, українських дослідників М. Михальченка, Ю. Павленка, С. Кримського та інших. Сьогодні створюються нові цивілізаційні схеми історії як метод традиційних і нетрадиційних міждисциплінарних синтезів.

У цій статті ми не будемо ґрунтовно аналізувати роботи С. Хантингтона, які досить повно проаналізовані в працях українських і російських дослідників та доступні навіть через Інтернет. В основному ми погоджуємося з оцінкою концепції С. Хантингтона, яку дає український дослідник М. Михальченко [4, с. 31-33]. Але хочемо підкреслити, що застосування С. Хантингтоном головним критерієм класифікації цивілізацій типу культури не є оригінальним. Це й до нього робив О. Шпенглер. Водночас С. Хантингтон переоцінює феномен зіткнення цивілізацій і недооцінює феномен взаємодії. Критика такого підходу змусила С. Хантингтона дещо змінити свій підхід. Найбільш цікавим у його роботі є аналіз «розколотих» цивілізацій, до якої він відносить і Україну.

Дискутуючи з С. Хантингтоном, М. Михальченко підтримує його думку, що Україна є специфічною етнічною і політичною цивілізацією. У розділі VI цитованої монографії [4, с.274-352] дається методологія класифікації цивілізацій за різними критеріями, і, виходячи з однієї з таких класифікацій на глобальні, регіональні, осередкові (рос. – очаговые), він висуває концепцію української цивілізації як історичного феномена. Можна погоджуватися або не погоджуватися з цією концепцією, але вона є достатньо цікавою і вже ввійшла в підручники із соціальної філософії [1, с. 601-647].

Достатньо відома концепція Л. Февра про якісну різницю цивілізацій. Він виходить з того, що історія – це наука про людину. Наука про постійні зміни людського суспільства, до яких людина змушена пристосовуватися. Наука про рівновагу, яка в усі епохи встановлюється між різними й одночасними умовами людського життя: умовами матеріальними, технічними, духовними [11, с.25-26]. Головні категорії концепції Л. Февра – «епоха» і «цивілізація». З його точки зору, в цивілізації втілена єдність усіх сторін матеріального та духовного життя (на відміну від точок зору О. Шпенглера і С. Хантингтона, для яких головне в цивілізації – це культура). Л. Февр наполягає на якісних відмінностях між цивілізаціями, наголошуючи, що кожна з них на відповідній стадії має неповторні особливості, власну систему світосприйняття.

Зрозуміти специфіку цивілізації й особливості поведінки приналежних до неї людей – означає реконструювати притаманний їм спосіб сприйняття дійсності, пізнати їх інструментарій осмислення світу і себе. Індивідуальне ж світобачення, за Л.Февром, лише один з варіантів колективного світобачення. Культура ж суспільства є ансамблем усіх компонентів матеріального та духовного життя, які, незважаючи на всі суперечності між ними, тим не менш співвіднесені один з одним [11, с.513].

Таким чином, сьогодні цивілізаційна парадигма пізнання історії у різних інтерпретаціях є достатньо ефективним способом соціального пізнання.

Російський за походженням, соціолог, колишній професор Гарвардського університету Пітірим Сорокін пояснював історичний процес за допомогою своєї відомої теорії соціокультурної динаміки. Спростовуючи широко розповсюджену думку про те, що «історія ніколи не повторюється», та концепцію унікальності соціокультурного й історичного процесу, він розумів історію як процес закономірної зміни циклів повторення і почергового наступництва основоположних цінностей у різні епохи в різних країнах. Панівний світогляд та відповідні основоположні цінності поступово вичерпують свій потенціал і закономірно змінюються наступним типом світогляду, в чому виявляється ритмічна періодичність історичного процесу.

Основою теорії соціокультурної динаміки є розгляд суспільства та культури як єдиного соціокультурного феномена – суперсистеми. Він закликав відмовитись від поглядів на культуру як закриту, статичну систему, розглядаючи її як систему динамічну. На підставі вивчення величезного емпіричного матеріалу П. Сорокін робить висновок про існування трьох основних суперсистем, що постійно змінюють одна одну в історії: ідеаційної, або релігійної, візуальної, або чуттєвої й ідеалістичної, або інтегральної. Для ідеаційного типу культури характерна всебічна орієнтація на трансцендентні цінності, оскільки «ідеаційний стиль, як правило, спостерігається в релігії, магії та інших «сакральних» й «ієратичних» сферах соціального буття» [6, с.127]; у культурі чуттєвого типу переважають цінності матеріальні, оскільки «візуальний стиль частіше за все зустрічається у «мирській», повсякденній, земній сфері» [6, с.127]; а в ідеалістичному типі культури синтезовані цінності обох попередніх типів. Існує також четвертий тип культури, характерний для епохи занепаду, де цінності трьох основних типів еkleктично співіснують, не утворюючи органічно інтегрованого цілого [13, с. 302-303]. При цьому, згідно з концепцією П. Сорокіна, історичний процес є не лише динамікою культур у часі (по вертикалі), а й взаємодією їх (по горизонталі). У кожному культурно-історичному типі представлено не тільки елементи минулих і наступних, а також соціальних систем, що існують одночасно.

Згідно з П. Сорокіним, усі економічні, політичні, соціальні реалії, типи особистостей і груп необхідно аналізувати в контексті процесу періодичної зміни одна одної трьох відомих дотепер соціокультурних суперсистем, характерних для всієї історії людської цивілізації, при домінуванні однієї з них. Так, європейська культура з V по XII століття була ідеаційною, так само як брахманська, буддистська, тибетська й даоська культури. Відповідно до цінностей культури цього типу економіка, політика, право, мораль, філософія, мистецтво були підлеглі теології. Вищою істиною вважалася релігійна істина, тому вищий престиж і авторитет у такому суспільстві належав теократії – чи то стан жерців

або загалом священнослужителів, каста брахманів, шамани, старійшини або будь-яка інша група, яка, згідно з віруваннями, знаходиться у тісному контакті з потойбічною силою. У середньовічній Європі абсолютний авторитет у духовних і світських питаннях належав римсько-католицькій церкві. Хоча чуттєві й ідеалістичні системи були наявні в цих культурах, їхня роль була незначна.

Присмерк середньовічної культури, на думку автора, полягає у знищенні ідеаційної системи культури. Цей занепад почався наприкінці XII сторіччя, коли з'явився зародок нового – зовсім відмінного – основоположного принципу; він наділяв цінністю об'єктивну реальність як таку, що сприймається через органи чуття. Цей новий чуттєвий принцип зіткнувся з принципом ідеаційної культури, а їх злиття в органічне ціле створило у XIII-XIV сторіччях нову ідеалістичну культурну систему, яка прагнула примирити духовну і світську владу. В історії людської цивілізації були й інші періоди, хоча нетривалі, коли переважала ідеалістична суперсистема культури – греко-римська культура IV-VI століття до н.е., європейська культура XIII століття. Починаючи з XVI й аж до XX століття у Європі утверджується й домінує чуттєва культура, що акцентує такі почуттєві цінності, як добробут, комфорт, насолода, популярність, прагнення до влади й слави – все це детермінує переважний тип особистості, образ соціальних груп, характер інститутів. Центр впливу перемістився до національних монархій та кола їх нової аристократії. Нові авторитети все більше ставали світськими, а іноді й антирелігійними. З незначними флуктуаціями ця тенденція продовжувала посилюватись аж до початку XX сторіччя і в багатьох країнах привела до формального відокремлення церкви від держави, що вилилось у фактичне підпорядкування церкви державі. У теперішній соціокультурній реальності, зазначає П. Сорокін, влада належить або класу багатіїв, або групам, які контролюють силові структури [6, с.554-555]. Коли П. Сорокін говорить про теперішню соціокультурну реальність, то мається на увазі середина XX століття.

Усі три типи культур, описані П. Сорокіним, утворюють своєрідні цикли повторення та наступництва основоположних цінностей у різні епохи в різних країнах. Новітній період європейської історії характеризується черговою зміною цих цінностей та відповідної історичної епохи, коли на зміну чуттєвій культурі знов має прийти культура ідеалістична або інтегральна, яка утверджує як домінуючу цінність «нескінченну розмаїтість, що складається з чуттєвого, раціонального й надраціонально-надпочуттєвого аспектів» [7, с.37].

Спираючись на таке бачення історичного процесу, П. Сорокін обґрунтував «основний закон історії», відповідно до якого відбувається перманентна флуктуація (коливання від середніх параметрів) як соціокультурних суперсистем, так і суспільств, рівно як їхніх конкретних сфер. Отже, типи політики, економіки, ідеології не є постійними й не розвиваються по висхідній лінії, а безупинно «гойдаються між полюсами тоталітаризму й строго вільних режимів». Адже кожен тип культури, на думку П. Сорокіна, має свій, іманентний йому, закон розвитку й свої «межі зростання», в чому власне й полягає соціокультурна динаміка. Панівна в тій чи іншій добі система цінностей утворює основоположну для цієї динаміки детермінанту, що визначає природу тогочасних мистецтва, філософії, релігії, етики, економіки та політичних відносин.

Виходячи із цього постулату, вчений прогнозував, що з переходом від чуттєвої культури до нового інтегрального циклу відбудеться подолання нинішнього

кризового стану, при якому небачений розквіт науки, технологій, освіченості сполучається дивним чином з війнами й революціями, міжлюдськими розбратами й знецінюванням людського життя.

Основний закон історії П. Сорокін застосовує і при аналізі сучасних йому суспільств. Чуттєва форма соціокультурної суперсистеми є, за Сорокіним, головною детермінантою сучасного суспільства, його способу життя, домінуючої ментальності та прагнень людей. Під впливом флуктуації в ХХ столітті почався процес дезінтеграції чуттєвих суспільств, що так або інакше охопив усі держави світу. Порушилися механізми соціального контролю, тому що відбулася дезінтеграція моральних, правових цінностей, які управляли поведінкою індивідів і соціальних груп. Коли люди виходять з-під контролю загальноновизнаних цінностей, вони перетворюються по суті на таких, що керовані, головним чином, несвідомими рефlekсами й біосвідомими регуляторами – своїми бажаннями й прагненнями. У цьому вчений убачав глибинні коріння індивідуалізму та егоїзму, загострення боротьби за існування, перетворення сили на право й, нарешті, – війн, революцій, зростання злочинності, проявів соціальної аномії [3, с.204].

За Сорокіним, процес флуктуації соціокультурної системи проходить через низку послідовних етапів: дезінтеграція – криза – мобілізація сил – новий соціокультурний порядок. При цьому особливу увагу П. Сорокін приділяє аналізу природи кризи. Згідно з автором, занепад відбувається двома шляхами: а) шляхом виродження вільних інститутів, цінностей та ідеології в «примусових і шахрайських монстрів»; б) шляхом зростаючого знецінювання колишніх інститутів, цінностей й ідеологій. На щастя, зауважує П. Сорокін, процес дезінтеграції, як правило, викликає мобілізацію сил, які не лише борються з дезорганізацією, але також починають будувати новий інтегральний соціокультурний порядок, що характеризується у такий спосіб. «Новий соціополітичний лад ставить за мету побудову сучасного наукового знання й акумульованої мудрості людства; він надихається не «боротьбою за існування й взаємні суперництва», а духом загальної дружби, симпатії й неегоїстичної любові із взаємною допомогою, що породжують ці відносини» [5, с.56].

Як бачимо, в пізнавальній парадигмі, яку пропонував П. Сорокін, є багато раціонального, що відповідає і сьогодні історичним реаліям. Погляди П. Сорокіна є надбанням не тільки історії філософії та історії соціології, але й сучасного пізнавального арсеналу історії.

Сучасна ж ситуація в історичній науці, в інтерпретаціях історії викликає занепокоєння. Відмова від «єдино правильного марксистсько-ленінського знання» привела не стільки до наукового плюралізму, де дискусії ведуться суто науковими засобами, скільки до історичного волюнтаризму в багатьох випадках. При цьому ігноруються загальноновизнані принципи побудови наукового знання, які зосередила сучасна філософія. А філософію історії деякі автори «творять» на основі принципу – «я так вважаю». Тому сьогодні ми спостерігаємо велику кількість утопічних і фантастичних теорій, наприклад про етногенез українців.

Тому найважливішим методологічним принципом соціально-філософської та історичної інтерпретації повинна стати відмова від «творення» історичних, соціально-філософських і соціально-політичних теорій з тенденційно підбраного і неправильно хронологізованого емпіричного історичного або етноархеологічного матеріалу. Наприклад, не можна «творити» загальні теорії зі збігу змісту термінів

або з декількох черепків. Принцип безперервної спадковості культури людства й окремих етносів повинен бути покладений в основу наукового завдання побудови теорії історії та теорії історичної науки. А емпіричний історичний матеріал (дані письмових джерел, об'єкти матеріальної культури тощо) необхідно перевіряти засобами сучасної науки на відповідність епохам, різним теоретико-історичним моделям, щоб мати точне датування і впевненість у їхній істинності згідно з принципом безперервної спадковості людської культури.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що теоретико-методологічний конфлікт у сучасному соціальному пізнанні, породжений зіткненням марксистського і немарксистського бачення історії, має вирішуватися шляхом вивчення й урахування усіх запропонованих філософсько-історичною думкою інтерпретацій розуміння історичного процесу. Всі проаналізовані вище альтернативи розуміння історії уособлюють собою основні парадигми історичного знання, які слід урахувати, досліджуючи ті чи інші історичні події чи явища. Лише такий поліпарадигмальний підхід не просто наблизить нас до історичної істини, але і дасть змогу відкрити для себе свій власний смисл та мету історичного процесу.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – К., 2006. – 655 с.
2. Бойченко І. В. Філософія історії: підруч. / І. В. Бойченко. – К.: Знання, КОО, 2000. – 723 с.
3. Кравченко С. А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения / С. А. Кравченко. – М.: Экзамен, 2002. – 512 с.
4. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
5. Сорокин П. Главные тенденции нашего времени / Сорокин П.; [пер. Т. С. Васильева]. – М.: Институт социологии РАН, 1993. – 195 с.
6. Сорокин П. Социокультурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Сорокин Питирим; [пер. с англ., ком. и ст. В. В. Сапова]. – СПб.: РХГИ, 2000. – 1056 с.
7. Сорокин П. Социологические истории современности / П. Сорокин [специализир. информ. по общеакад. прогр. «Человек, наука, общество: комплекс, исслед.»; пер.]. – М.: ИНИОН, 1992. – 193 с.
8. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії: у 2 т. / Арнольд Дж. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 406 с.
9. Тойнбі А. Дж. Мой взгляд на историю / А. Дж. Тойнби // Цивилизация перед судом истории. – М.: Прогресс, Культура; СПб.: Ювента, 1995. – С. 22-31.
10. Тойнбі А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
11. Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр. – М.: Наука, 1991.
12. Философия истории: учеб. пособ. / [Под ред. проф. А. С. Панарина]. – М.: Гардарики, 2001. – 432 с.
13. Яшук Т. І. Філософія історії: курс лекцій / Навч. посіб. / Т. І. Яшук. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.

П. А. Кравченко, А. И. Мельник

МОДЕРНЫЕ ТЕОРИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА КАК АЛЬТЕРНАТИВЫ МАРКСИЗМА

В статье анализируется цивилизационный культурно-исторический подход к анализу исторического процесса, который презентован М. Данилевским, О. Шпенглером, А. Тойнби, П. Сорокиным. Подчеркивается, что только полипарадигмальность не просто приблизит нас к исторической истине, но и даст возможность открыть для субъекта собственный смысл и цель исторического процесса.

Ключевые слова: «высокие культуры», история, история как «флуктуация культур», эпоха, культурные суперсистемы, культурно-исторические типы, локальные цивилизации, мимезис, первичный символ, феноменологический анализ истории.

Р. А. Kravchenko, A. I. Melnik

MODERN THEORIES OF THE HISTORICAL PROCESS AS AN ALTERNATIVE TO MARXISM

In this article the civilization cultural and historical approach to the analysis of historical process presented in the works by Nicolay Danilevsky, Oswald Shpengler, Arnold Toynbee and Pitirim Sorokin is considered. It is emphasized that only a polyparadigmatic approach will help us to come to the historical truth, and also will give an opportunity for a person to find his/her own sense and purpose of historical process.

Keywords: “high cultures”, history, history as “fluctuation of cultures”, epoch, cultural supersystems, cultural and historical types, local civilizations, mimesis, primary symbol, phenomenological analysis of history.

Надійшла до редакції 12 вересня 2012 року

Статті і студії

УДК 334.711:94(477.53)»175»

О. В. Коваленко

РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття, які проаналізовано на основі ревізій 1718-1726 років. З'ясовано чисельність та спеціалізацію цехів по містах полку; кількісну динаміку цеховиків у межах кожної із спеціальностей. Установлено, що до кінця століття кількість цехів у малих містечках зменшувалася, проте загальна кількість майстрів, які працювали в полку, збільшилася. Розглянуто об'єднання ремісників полкового міста і ратушних сіл; матеріальне становище цехів, антропонімію ремісників; вибори цехмістрів. Виділено окремі особливості виборів: можливість переобрання через смерть та вибуття з цеху, вибори нової прийшлої до цеху людини через незначний проміжок часу.

Ключові слова: місто, цех, цехмістер, Полтавський полк, майстри, ревізії, ремісники.

Ремісничі цехи Гетьманщини XVIII століття залишаються малознаними, крім загальної характеристики спеціальностей, окремих аспектів виробничого процесу, інколи ідеалізованого уявлення про внутрішню структуру, ми фактично нічого не знаємо про «людей» у цехах, їх взаємовідносини в середині братства, із містом, полковою владою тощо. Окремі аспекти видаткової політики цехів Гетьманщини та Києва досліджувалися ще на початку століття П. Клименком, К. Лазаревською, А. Єршовим. За радянської доби вийшла значна кількість праць, дотичних до соціально-економічної історії, в яких історія цехів виступала окремими сюжетами (І. Гуржій, О. Компан, Л. Пляшко, В. Дядиченко й інші). Узагальнююча характеристика гончарських цехів Гетьманщини була проведена у дослідженні керамолога О. Пошивайла. Обрядовість цехових ремісників ґрунтовно студіювалася В. Балушком. Наявні й праці, присвячені окремим аспектам діяльності цехів чи територіям (П. Кулаковський, П. Пиріг, С. Щербина й інші).

Джерелом для реконструювання історії цехів XVIII століття є відомості економіко-статистичного характеру. Вони є провідними для вивчення історії міста та з'ясування персонального складу його ремісників того часу. Використані у цій розвідці ревізії (1718, 1721, 1726 років), податкова відомість (1722 року) та інші джерела статистичного характеру Полтавського полку XVIII століття містяться у фондах О. Лазаревського (ф. І) і О. Кістяківського (ф. 61) Інституту рукопису НБУ [8-11] та фонді «Генеральна військова канцелярія» (ф. 51) Центрального державного історичного архіву в м. Києві [19]. На сьогодні В. Мокляком опубліковано документи 1718, 1721, 1726 років [4-6].

Ці ревізії ставили за мету збирання певної соціальної інформації, тому до своєї структури вони включали: списки старшини, перелік козаків за майновими

категоріями, списки міського населення, «купецьких та торгових міщан», посполитих та окремо цеховиків [аналіз документів див: 4, с. 7-12; а оцінку їхнього інформаційного потенціалу як джерельної бази для реконструкції соціальної палітри Гетьманату першої половини XVIII століття див: 3, с. 49-67]. Таким чином, указані стистичні джерела послуговуються цінними даними для з'ясування економічних аспектів розвитку міста, дозволяють установити кількість, суспільний стан та фінансове становище ремісників.

На жаль, на сьогодні основними відомостями, які визначаються за такими видами джерел, є чисельність населення та рідше його майновий стан. Проте, залучаючи методи мікроісторичних досліджень, їх можна використовувати більш широко. Спостереження над антропонімією висвітлюють процес закріплення прізвищ різних категорій населення; доповнюють картину цехового ремісництва; показують майновий стан окремих груп ремісників; додають інформації до реконструкції про соціальне становище вдів у суспільстві, дозволяють з'ясувати родинні зв'язки всередині організації, підсилюють інші дані щодо з'ясування зв'язку ратушних сіл та міста тощо.

У першій чверті XVIII століття в Полтавському полку були такі міста та містечка: Полтава, Великі Будища, Кишенька (сучасні – Кишеньки), Кобеляк (Кобеляки), Маячка, Нехвороща, Новий Санджаров (Нові Санжари), Оріль, Переволочна, Решетилівка, Соколка (Сокілка), Старий Санджаров (Старі Санжари), Царичанка, [1, с. 27-28] Білики, Кереберда (Келеберда), Китай-город [9]. Цехові об'єднання за компутами 1718 та 1721 років фіксуються в 11 із них, ревізія 1726 року подає дані ще й про містечко Диканьку. Простежимо динаміку кількісних змін цехів Полтавського полку (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Кількість цехових ремісників Полтавського полку
першої чверті XVIII століття**

Цех	1718			1721			1722	1726		
	<i>T</i> ¹	<i>П</i>	<i>Р</i>	<i>T</i>	<i>П</i>	<i>Р</i>	<i>Р</i>	<i>T</i>	<i>П</i> ²	<i>Р</i>
Полтава³										
Кравецький			48	-	-	-	60	39	55	94
Різницький			24	12	27	39	20	17	31	48
Шевський			39	18	65	83	30	22	71	93
Ковальський			7	15	18	33	25	16	23	39
Гончарський			12	6	15	21	13	11	4	15
Ткацький			31	8	28	36	27	-	17	17
Кушнірський			1	31	60	91	-	-	-	-
Бондарський			8	14	13	28 ¹	10	11	-	11

¹ Т – тяглі, П – піші, Р – разом. Відомості подано за підрахунком реальної кількості прізвищ осіб, а не дворів, вони можуть не збігатися із підсумковими даними переписувачів, окремо рахувалися батько та сини чи брати, які проживали разом.

² Поділ у цій ревізії проведено за трьома групами: «тяглі та кінні», «піші» та «удови піші та дуже убогі»; ми наводимо дані в таблиці у двох стовпцях: у першому – кінні та тяглі у другому – піші та піші убогі разом.

³ У тому числі із цеховими ремісниками, що проживали у магістратських селах. Ревізія 1718 року в більшості не містить поділу цеховиків за майновим станом, окрім містечок Великі Будища та Решетилівка.

Колісницький			21	21	-	21	-	-	-	-
Диканька										
Кушнірський	-	-	-	-	-	-	-	6	4	10
Шевський	-	-	-	-	-	-	-	4	12	16
Колісницький	-	-	-	-	-	-	-	10	4	14
Гончарський	-	-	-	-	-	-	-	1	5	6
Ткацький	-	-	-	-	-	-	-			31
Ковальський	-	-	-	-	-	-	-			7
Великі Будища										
Кравецький	-	-	-	-	-	-	30	-	-	-
Різницький	25	11	37	23	9	32	25	23	11	34
Шевський	10	32	42	18	16	34	30	17	31	48
Ковальський	6	4	10	5	5	10	8	7	14	21
Гончарський	7	13	20	7	13	20	14	7	11	18
Ткацький	9	15	24	6	24	30	20	14	20	34
Кушнірський	25	33	58	25	30	55	-	31	47	78
Бондарський	7	6	13	9	7	16	14	9	7	16
Колісницький	16	7	23	17	7	34	26	25	8	33
Решетилівка										
Кравецький	-	-	-	-	-	50	40	-	-	-
Різницький	14	5	19	18	12	30	24	22	13	35
Шевський	7	13	20	9	19	28	24	5	35	40
Ткацький	9	19	28	16	19	35	30	13	22	35
Кушнірський	12	20	32	-	-	-	-	17	27	44
Старі Санжари										
Кравецький			-	-	-	-	5	27	6	33
Різницький			9	8	3	11	13	14	4	18
Шевський			23	10	11	21	20	24	13	37
Ковальський			10	7	6	13	10	12	16	28
Ткацький			24	4	26	30	23	22	23	45
Кушнірський			21	14	5	19	-	-	-	-
Бондарський			11	1	11	12	10	8	9	17
Колісницький			19	18	3	21	6	18	3	21
Гончарський			-	-	-	-	-	17	8	25
Нові Санжари										
Кравецький			-	-	-	-	30	-	-	-
Різницький			19	8	10	18	12	10	7	17
Шевський			29	10	21	31	30	11	20	31
Ковальський			6	-	5	5	-	-	-	-
Ткацький			31	7	28	35	22	12	29	41
Кушнірський			37	17	29	46	-	25	30	55
Бондарський			9	-	-	-	13	-	-	-
Колісницький			13	8	2	10	13	-	-	-
Калачницький			15	7	6	13	-	-	-	-

¹ Податковий стан бондаря Федора не встановлюється через утрату документа, підсумкові дані переписувачів не збігаються із реальною кількістю осіб у цеху.

Білки										
Кравецький			-	14	46	60	-	38	39	77
Різницький			19	12	4	16	17	21	-	21
Шевський			27	11	22	33	20	19	24	43
Ковальський			15	-	-	-	-	-	-	-
Гончарський			9	-	-	-	-	-	-	-
Ткацький			46	16	31	47	13	29	36	65
Кушнірський			44	-	-	-	30	-	-	-
Бондарський			9	-	-	-	8	-	-	-
Колісницький			8	-	-	-	15	-	-	-
Калачницький			-	9	7	16	-	-	-	-
Кобеляки										
Кравецький			-	-	-	-	40	38	25	63
Різницький			23	16	5	21	18	17	4	21
Шевський			31	27	28	55	40	31	33	64
Ковалі			11	2	11	13	8	7	9	16
Гончарі			4	-	-	-	-	-	-	-
Ткацький			-	-	-	-	50	-	-	-
Кушнірський			27	22	27	49	-	-	-	-
Бондарський			9	8	-	8	8	-	-	-
Колісницький			8	-	-	-	-	-	-	-
Теслярський			8	-	-	-	-	-	-	-
Кишеньки										
Кравецький			-	5	8	13	20	14	11	25
Шевський			9	4	8	12	12	8	10	18
Кушнірський			13	-	-	-	-	-	-	-
Ткацький			-	7	19	26	-	-	-	-
Ковальський			-	2	3	5	-	-	-	-
Різницький			-	2	1	3	-	-	-	-
Келеберда										
Кравецький			25	15	11	26	-	23	14	37
Різницький			18	10	4	14	10	8	5	13
Шевський			25	18	10	28	25	20	15	35
Кушнірський			-	-	-	-	20	-	-	-
Сокілка										
Різницький			19	14	4	18	-	15	10	25
Шевський			17	14	9	23	-	7	19	26
Ткацький			19	5	19	24	-	11	29	40
Переволочна										
Шевський			-	9	-	9	-	-	-	-
Калачницький			-	11	-	11	-	-	-	-

Як бачимо з наведених даних, реміснича «палітра» недосить строката: найбільше – 10 спеціальностей, при цьому незмінно залишалось: найбільше – 7 спеціальностей, – у Нових Санжарах, по 6 – у Полтаві, Великих Будищах, 4 – у Нових Санжарах, по 3 – у Решетилівці, Кобеляках і Кишеньці та 2 – у Келеберді. Тобто кількість цехових з'єднань у полковому місті була меншою, ніж у сотенному містечку (хоча цехи переважно були більшими), ще «біднішою»

Полтава виступає у порівнянні із такими торговельними ремісничими осередками, як, наприклад, Переяслав чи Ніжин. Цех бондарів у 1718 році включав лише 8 осіб, що менше, ніж у всіх інших містечках полку. І хоча подібні приклади вказують на необхідність індивідуального розгляду міст, у цілому закономірність очевидна й чітка: чим більше місто чи містечко та вищий адміністративний статус, тим більша спеціалізація ремесла, а відтак – кількість цехів.

Коротко спинимось на аналізі чисельності братчиків у цеху (кількісної динаміки цеховиків). Узагальнюючі дані про кількість ремісників Полтавського полку виглядають так: на 1-ому місці за чисельністю був шевський цех, на 2-ому – ткацький, на 3-ому – різницький, на 4-ому – кушнірський, на 5-ому – кравецький, на 6-ому – колісницький, на 7-ому – бондарський, на 8-ому – ковальський, на 9-ому – гончарський. Отже, найчисленнішими традиційно були шевські цехи, а найменшим за чисельністю, якщо не рахувати калачницького цеху, зафіксованого лише в Нових Санжарах (у 1718, 1721 роках) та Біликах (1721), були гончарські. У Полтаві гончарський цех за кількістю поступався лише бондарському. В тих містах, де гончарського цеху не було, «пасли задніх» бондарський або колісницький цехи.

Слід відзначити, що інколи під час ревізій цехи нібито «випадали» з уваги переписувачів. Так, полтавський кравецький цех, що нараховував у 1718 році 43 особи, а у 1722 році – 60 майстрів, роком раніше взагалі не зафіксований; аналогічна ситуація з полтавським кушнірським, коли на 1718 рік у ньому працювала 1 людина, у 1722 році жодної, а 1721 року – аж 81 цеховик (плюс ще 10 із Мачух). У той же час аналіз антропонімії показує, що до кравецького цеху Полтави були записані шапошники (5 осіб із відповідним прізвищем) і кушніри (1).

Окремо треба розглянути стан справ із кравецькими та кушнірськими цехами. Вони мали тенденцію до періодичного злиття, коли одного року кравці й кушніри об'єднувалися в кравецькому цеху, а наступного – їх записували як кушнірське братство. Між ними були дуже тісні зв'язки, вони об'єднувалися і знов відокремлювалися від ревізії до ревізії. Так, у Великих Будищах, за ревізіями 1718 та 1721 років, не було кравецького цеху, тоді як фіскальна відомість, складена Гаврилою Карташовим 1722 року, засвідчує, що цех був і його очолював Андрій Петренко, той, який роком раніше (за списками 1721 року) очолював кушнірський цех цього містечка. Та ж ситуація була наявна і в Решетилівці, й Старих Санжарах. Ця тенденція мала місце і в інших полках Гетьманщини, наприклад Прилуцькому. В менших містечках такі «перепади» кількості цеховиків менш виразні, проте наявні (див. табл. №1). Наприклад, у Переволочній три цехи фіксуються тільки 1721 року, 26 ткачів Кишеньок та 60 кравців Біликів «з'явилися» тільки 1721 року тощо.

У цілому відомості ревізії 1721 року подають цифри більші, ніж аналогічної статистики 1718 року та податкової відомості 1722 року. Аналогічно цей же документ має найбільшу кількість розходжень у цифрах між реальною кількістю вказаних прізвищ ремісників та підсумковими цифрами самих переписувачів. Наприклад, у Біликах укладачі фактично не помилилися, натомість в описі Нових Санжар, кількість цеховиків, за даними в кінці стовпців із прізвищами, жодного разу не відповідає реальній кількості або не зазначена: найбільше розходження у загальній кількості колісників, замість 29 їх пораховано лише 20. Отож, цю

особливість слід брати до уваги, оперуючи лише узагальнюючою статистикою джерела.

Характеризуючи кількісний склад цеховиків, слід зазначити низку особливостей. Кількість цеховиків ніколи не була сталою: узятий навіть такий незначний проміжок часу, як 4 роки – 1718-1722 років, засвідчує, що кількість їх значно варіювалася. Для Полтави й Великих Будищ слід відмітити тенденцію до зростання кількості ремісників до 1726 року, навіть появу нових з'єднань. Для інших менших містечок, навпаки, домінує тенденція до поступового зменшення цеховиків і цехів. Найбільше зростання зафіксовано для кравецьких, кушнірських та шевських цехів. Кількість усіх майстрів Полтави і Великих Будищ на 1721 рік різко зросла, проте вже наступного року знову стала орієнтовно наближеною до 1718 року. Таке масове приписування до цехів може побічно свідчити про складну ситуацію в Україні в ці роки – завершення гетьманування Івана Скоропадського, встановлення влади Малоросійської колегії, періодичні посилення козаків на примусові роботи до Росії (десятки тисяч відправлені на роботи зі спорудження Ладозького каналу, до Дербента, на Дон).

Зменшення кількості цеховиків, зникнення ремісничих братств можна пояснити відміченою істориком А. Єршовим наявною на XVIII століття тенденцією втечі ремісників з цехів [7, с. 123]. Це зумовлено також тиском місцевої адміністрації на цехи. Козацька старшина, поступово еволюціонувавши від військово-ленного до спадково-землевласницького суспільного стану, в першій половині XVIII століття посилювала експлуатацію міщан і цеховиків. Ілюструвати цю тезу є можливість фактами боротьби ремісників гончарного цеху міста Глухова, які були змушені оскаржитися гетьманам Іванові Скоропадському та Данилові Апостолу на генеральну старшину, яка, змушуючи працювати на себе та експропріюючи виробу, призвела до жалюгідного стану цеху, який залишила значна кількість майстрів, поставивши саме існування цеху під сумнів [18, с. 89-91]. Такі випадки характерні для всієї території Лівобережної України [7, с. 132; 17, с. 161]. На 1721-1722 роки цехів вже не зафіксовано: у Біликах – ковальського і гончарського, у Кобеляках – гончарського і колісницького, у Кишеньках – кушнірського, у Келеберді – кравецького, Решетилівці – кушнірського; в полку не залишилося жодного калачницького цеху. В таких випадках майстрів приписували до найбільшого цеху, із суміжною спеціальністю. Так, згадані решетилівські та білицькі кушніри були записані до кравецьких цехів, тоді як гончарі Біликів і Кобеляк перейшли до категорії посполитих.

Проте загальна кількість майстрів, що працювали в полку, збільшилася (див. табл. 1, 3). Тобто в тих населених пунктах, де залишилися цехи, кількість майстрів до кінця чверті століття зросла. Окрім представників колісницької та бондарської спеціальностей, кількість яких зменшилася (в цілому по полку на 26,9% і 25,4% відповідно). Найбільше ж зростання простежене для майстрів ковальського ремесла (зростання на 61 особу – 122%) та шевського ремесла (214 осіб – 90,3% відповідно); на 64,1% зросла кількість гончарів та майже на 60% ткачів (кравецькі й кушнірські цехи не є в цьому сенсі показовими, через власну специфіку, про яку йшлося раніше, тому вони до цього рейтингу не залучалися). Це збільшення не є прямо пропорційним зростанню кількості населення, а отже, засвідчує розвиток ремісництва, особливо ковальства та шевства.

Інколи на Лівобережній Україні в одному цеху об'єднувалися ремісники міста та навколишніх сіл [17, с. 158]. У Полтавському полкові таке явище спостерігаємо лише для полкового міста Полтави (див. табл. 2). До міських цехів входили братчики з сіл Мачохи та Тахтаулове. Села розміщувалися неподалік від полкового міста та належали вважалися ратушними. В жодному іншому селі цехових з'єднань у той час не існувало. Відповідно й ремісники рахувалися «ремесниками до меских цехов належачіми» [4, с.129]. У 1718 року до кравецького цеху були приписані 5 ремісників з села Мачохи, до різницького – 1 із села Тахтаулове, до шевського 3 з села Мачохи, до ковальського 2 з Мачохи, 1 із Тахтаулове, до ткацького 6 із Тахтаулове, 5 із Мачохи, до кушнірського 1 з Тахтаулове. Ревізією 1721 року вже не зафіксовано міських цеховиків у Тахтауловому. Всі ремісники (окрім двох, доля яких не встановлюється) ввійшли до категорій посполитих, належних до «Ратуша Полтавского». Двоє померли, вдова одного залишилася магістратською підданою, а син іншого, Ярема Голубенко, став підданим великобудиського сотника Дмитра Колачинського. В колісницькому цеху всі майстри у першій чверті XVIII століття були тільки з села Мачохи. Порівняння персонального складу цього цеху засвідчує сталість: майже всі майстри залишилися на своєму місці. У 1726 році ревізія взагалі не фіксує в Мачухах ратушних посполитих. В Тахтауловому ця група ще зберігалася. Порівняння прізвищ цих осіб із майстрами-цеховиками 1718 року не виявляє жодних збігів.

Таблиця 2

Кількість цехових ремісників з ратушних сіл Полтави

Спеціалізація цеху	Мачухи		Тахтаулове	
	1718	1721	1718	1721
Кравецький	5	-	-	-
Шевський	3	5	-	-
Кушнірський	-	10	1	-
Ткацький	3	6	6	-
Ковальський	2	2	1	-
Різницький	-	4	1	-
Колісницький	21	21	-	-
Бондарський	8	15	-	-

Зовсім іншу ситуацію фіксуємо у селі Грабинівка, де 29 осіб 1721 року записані цеховими в загальній групі людей: «тяглих, пеших и самих нищетних, подданих пана Григорія Черняка полковника Полтавського». Професія цих цеховиків не зазначена, за прізвищами виокремлюємо ткачів, шевців, шаповала. Гавронці, які у тому році ввійшли до складу першої сотні Полтавського полку [11, арк. 26], не були ратушним селом, тому цеховики тут проживати не могли. Вірогідно, переписувачі мали на увазі підданих Григорія Черняка. Ще одним особливим записом від 1726 року є виділення, поряд із пішими посполитими та вдовами, в окрему категорію «бондарі» трьох осіб із відповідним прізвищем, які були «села Івончинець посполитими ратушними тяглими».

Матеріальне становище цехів було різним. Ревізія 1718 року переважно не містить поділу цеховиків за майновим станом (тяглих ґрунтових і неґрунтових,

піших, піших ґрунтових, піших, які не мають ні ґрунтів, ні дворів), окрім містечок Великі Будища та Решетилівка. Тому детально зміни впродовж цього періоду простежити важко. Дані вказаних міст чітких тенденцій до змін не виявляють. Проте детальний аналіз видаткової діяльності засвідчив, що якщо різницький, шевський, кушнірський цехи виглядають економічно стабільними, то гончарські, бондарські стабільно перебуваючими у скруті. Ця особливість простежується не лише за видатками з цехів, але й за чисельністю ремісників у цеху [14, с.97-100].

Цікавим аспектом є розгляд антропонімії ремісників, адже джерела такого характеру відкривають можливості для цього. У кожному з'єднанні були носії «ремісничих» прізвищ, тобто таких, де професія закріплювалася як прізвища. Однак у цехах фіксуються й носії прізвищ, які вказують на «чужі» спеціальності, найбільше таких із суфіксом «-енко», тобто це діти чи онуки ремісників, які змінили спеціальність. Проілюструємо це даними 1718 та 1726 років (див. табл. 3).

Таблиця 3

Антропонімія ремісників Полтавського полку (на 1718 та 1726 років)

Спеціальність цеху	Загальна к-ть	Особи, які мали відповідне спеціальності ремісничє прізвище		Особи, які мали не відповідне спеціальності ремісничє прізвище		Загальна к-ть	Особи, які мали відповідне спеціальності ремісничє прізвище		Особи, які мали не відповідне спеціальності ремісничє прізвище	
		К-ть	%	К-ть	%		К-ть	%	К-ть	%
Кравецький	73	5	6,8	6	8,2	329	25	7,6	26	7,9
Різницький	168	2	2,9	2	2,9	232	30	12,9	6	2,6
Шевський**	237	24	10,1	7	2,9	451	83	18,4	13	2,9
Ковальський*	50	19	38	0	0	111	51	46	3	2,7
Гончарський	39	19	33,3	0	0	64	14	21,9	2	3,1
Ткацький	193	15	7,8	4	2,1	308	53	17,2	8	2,6
Кушнірський	235	5	2,1	9	3,8	187	23	12,3	11	5,9
Бондарський***	59	16	27,1	2	3,3	44	15	34	3	6,8
Колісницький	93	15	16,1	5	5,4	68	3	4,4	1	1,5

* До групи зараховувалися ковалі, римарі, котлярі, золотарі, шабельники й слюсарі

** До групи зараховувалися шевці й сап'яники

*** До групи зараховувалися бондарі й коробейники

Статистика показує, що найбільшу залежність прізвища майстра від спеціальності, в межах полку, за даними 1718 року, виявляли ковалі (38%), гончарі (33,3%) та бондарі (27,1%), найменшу: кушніри (2,1%) та різники (2,9%). До 1726 року загальна тенденція не змінилася, різниця лише у відсотках: на першому місці за домінуванням відповідного ремеслу прізвища, збільшивши показник, залишилися ковалі (46%). За ними розташувалися бондарі (34%), а замикають трійку – гончарі, щоправда, їх відсоток знизився до 29,1. Найменше прізвище від професії у 1726 році залежало у колісників і кравців, але традиційно низькій відсоток бачимо й у кушнірів та різників. Подібність простежується у співвідношенні «свого» та «чужого» «ремісничого» прізвища: так, серед кравців відсоток прізвищ, які вказують на не кравецькі спеціальності, більший (8,2%), ніж власне прізвища Кравець (6,8%); аналогічно у кушнірів. Проте на дані цих двох цехів впливала специфіка об'єднання майстрів, про яку йшлося раніше. Тоді як серед ковалів і гончарів та бондарів таких осіб не було, що вірогідно, було

зумовлене специфікою професії, необхідністю спеціальних виробничих приміщень, поєднання низьких заробітків із важкою працею, меншою мобільністю майстрів тощо.

У посполитих та ремісників процес закріплення прізвищ у XVIII столітті ще тривав. Свідченням цього є численні уточнення прізвища чи професії при їх незбіжності або наявності прізвиська, яке підкреслює певні особистісні риси. Статистичні джерела дають уявлення про родинні зв'язки в середині цехів, як соціальних мікрогруп (прикладі родинних уточнень за списками 1726 року подана у таблиці 4, до неї залучалася лише кількість осіб із уточненням прізвища, яке вказувало на родинні зв'язки, люди із одним прізвищем, вірогідні брати або батьки та сини не включалися).

Таблиця 4

Кількість осіб у цехах Полтавського полку, які мають уточнення до прізвища за ревізією 1726 року

Уточнення	Майстрів цього ж цеху	Інших / невстановлених осіб	Усього
зять	19	46	65
брат			9
братанич	2		2
син	2		2
пасинок	1		1
шурин	1		1

У козацьких компутах при подвірному характерові перепису вказувалися батько та сини. У посполитських ревізіях (списах цеховиків також), як ми бачимо, уточнення за формулою «такого-то син» поодинокі, переважають «такого-то зять». Це найпоширеніший тип уточнення родинних зв'язків. Пояснення полягає не лише в тому, що для засвідчення належності до козацького стану треба було бути «з діда й отця» козаком, але й у значному поширенні на Полтавщині інституту приймацтва [15, с.186]. Адже зяті майстрів і підмайстри, що одружувалися із вдовами колишніх братчиків (адже, вірогідно, за вдовами зберігалася місце у цеху, цехові права), користувалися привілеями, подібними до дітей майстрів [2, с. 83].

В такому випадку саме цей аспект (зятівство зокрема) виходило на перший план у фіксаціях особи. Наприклад, у 1726 році в полтавському кравецькому цеху працювало 5 майстрів, поряд із ім'ям яких проставлене уточнення – зять. При цьому визначаємо, що чотири з них були зятями майстрів цього ж цеху. А ще один «Олексій Красілничиний зять», мабуть, був зятем посполитої (убогої та пішої) вдови Красілнички, яка єдина в місті мала відповідне прізвище.

Серед полтавських гончарів у 1721 році був «Иван Павлов зять», вірогідно, зять єдиного Павла в тому цеху – поважного майстра із гончарської родини Павла Смілянського [5, с. 27]. Отже, одруження, вірогідно, принесло цій людині можливість інкорпорації до цеху, адже професія була приданим нареченої. В. Балушок зазначав, що внаслідок існуючої в цехах монополії на спеціальність, шлюби, як правило, укладалися в межах однієї чи суміжних професійних груп [2, с. 86]. Це явище навіть приводило до формування прізвища з суфіксом «-енко» від

імені тестя. Наприклад, у Мачохах у 1718 році жив колісник «Луцик Сердюков зять» (до речі, Сердюків у тому цехові тоді не було), який у 1721 році вже фігурує під прізвищем Сердюченко [5, с. 129]. Зятівство було настільки важливим аспектом, що навіть після смерті тестя переписувачам називали ім'я із уточненням. Так, у кравецькому цехові Біликів 1726 року був Павло Чевердин – зять, а братчика із прізвищем Чеверда не було, проте записана «Маря вдова Чевердиха», отже, вже після смерті тестя Павло називав себе Чевердиним зятем. Зрідка записи мали протилежний характер: наприклад, у Полтаві 1721 року жив швець Василь Коробочка та його теща – «Коробоччина теща удова».

Окрім зятів, указували братів, при тому не лише тих, хто входив до цього цеху, навіть навпаки, якщо вони жили окремо, їх і записували окремо. На зразок того, як ткач кишеньківський Василь указав, що він «попів брат» (1721). Серед інших родинних чи соціальних зв'язків – уточнень до прізвищ – відмічу такий випадок: «піший неімущий» кушнір Олексій указав, що він «Сагайдаков кресний», тобто, вірогідно, хрещений батько Івана Сагайдака – заможного кінного ґрунтового козака, який відкриває список старосанжарівських козаків 1721 року [5, с. 130, 137]. Цей зв'язок був важливий, тому підкреслювався у документах. Імовірно, ці ж мотиви керували білицьким колісником Феськом, який указав, що він «войтов брат» [5, с. 196], чи мачуським колісником Іваном, який указав, що він «Пятаковъ шуринъ» – Клима Пятака магістратського тяглою посполитого [5, с. 85, 87]. І, наостанок, зовсім незвичний приклад, коли до кушнірського цеху Біликів була записана жінка – «Менчишина невестка» [5, с. 196].

Ще один важливий аспект функціонування цехових з'єднань – це діяльність осіб на цехових виборних посадах. Структура українських цехів відповідала внутрішній організації цехів, що діяли в німецьких та інших європейських містах на підставі магдебурзького права [13, с. 73.]. Очолювали цехи цехмістри, які виконували адміністративну, організаційну, репрезентативну, фінансову, деякою мірою судову й фіскальну функції. Узагальнюючі дані про цехмістрів цехів указаних міст і містечок наведено у таблиці 5.

Таблиця 5

Цехмістри ремісничих об'єднань Полтавського полку 1718-1726 років

Цех	1718	1721	1722	1726
Полтава				
Кравецький	не вказаний	-	Федор N	не вказаний
Різницький	Фома N	Андрій Чендебера	Андрій Чиндибер	не вказаний
Шевський	не вказаний	Федор Омелянов	Адам Вакулєнко	не вказаний
Ковальський	Данило N	Микита N	Микита N	не вказаний
Гончарський	Ярема Ісаєнко	Ярема Ісаєнко	Ярема Ісаєнко	не вказаний
Ткацький	Юско Жорновенко	Михайло Рудий	Іван N	не вказаний
Решетилівка				
Кравецький	-	не вказаний	Грицько Бась	не вказаний
Кушнірський	Мартин Грамусь		-	не вказаний
Різницький	Андрій Дубовик	N Гелета	Паско Гелета	Андрій Різник
Шевський	Лєско Тупкало	Андрій N	Федор Герасименко	не вказаний

Ткацький	Степан N	N Широкопадич	Іван Друль	не вказаний
Великі Будища				
Кравецький	-	-	Андрій Петренко	-
Кушнірський	Максим Репченко	Андрій Петренко		Іван Кривенченко
Різницький	Феско Василенко	Василь Бориль	Федор Василенко	Василь Сидоренко
Шевський	Андрушко Бойко	Петро Януш	Грицько Молодожон	Василь Молодожон
Ковальський	не вказаний	не вказаний	Петро N	Петро Кавко
Гончарський	Яков Гончар Ключниченко	Яков Гончар	Семен N	Паско Самойленко
Ткацький	Леско Федоренко	не вказаний	Іван Видюк	Улас Ткач
Бондарський	Улас Бурмистр	не вказаний	Семен Усенко	Грицько Рудий
Колісницький	не вказаний	не вказаний	Семен Панченко	Семен Паненко
Старі Санжари				
Кравецький	-	-	Андрій Коробка	-
Кушнірський	N Серeda	не вказаний	-	Ігнат Веричов
Шевський	Кузма N	Кузма Тценко	Кузьма N	Кузма N
Ковальський	не вказаний	Василь Телей	-	Іван Слюсар
Ткацький	Клим N	не вказаний	-	Корній Манченко
Різницький	Іван Гриценко	Тимко Чуй	Дмитро N	Яцко Божинський
Бондарський	не вказаний	Ониско N	-	Олексій Кудко
Колісницький	Данило Кулиненко	Данило Кулинич	Хвесько Бідома	Федір Бідома
Нові Санжари				
Кравецький	не вказаний	не вказаний	Петро N	Цеху не виділено
Шевський	не вказаний	не вказаний	Юско N	не вказаний
Ковальський	не вказаний	не вказаний	Грицько N	Цех не виділений
Ткацький	не вказаний	не вказаний	Данило N	не вказаний
Різницький	не вказаний	не вказаний	Антон N	не вказаний
Бондарський	Яків N	-	Яків N	Цех не виділений
Колісницький	не вказаний	не вказаний	Микита Павленко	Цех не виділений
Білки				
Кравецький	-	не вказаний	-	
Кушнірський	Леско N		Іван Гриценко	
Шевський	Іван Гончаренко	не вказаний	Іван Довгополий	
Гончарський	не вказаний	не вказаний	Данило Денисенко	
Ткацький	Лукіян N	не вказаний	Лукіян N	
Різницький	не вказаний	не вказаний	Юсько Сметанка	
Калачницький	не вказаний	не вказаний	Процик Петренко	
Кобеляки				
Кравецький	-	-	Наум Демченко	
Шевський	не вказаний	Карпо N	Карпо Василенко	
Ковальський	не вказаний	Матвій N	Остап N	
Ткацький	-	-	Никита Сопилняк	
Різницький	не вказаний	Клим N	Клим Хемендрик	
Бондарський	не вказаний	Степан N	Степан Манковський	

Сокілка				
Різницький	Н Гапон	Іван Уласенко	Мартин Вороненко	
Шевський	Іван Лисенко	Іван Лисенко	Іван Лисенко	
Ткацький	Семен Прелий	не вказаний	Грицько Кулин	
Кишеньки				
Шевський	Кондрат N	Кондрат Кондик	Іван N	
Ткацький	-	Алексій Середа	-	
Келеберда				
Кравецький	не вказаний	Дмитро N	Павел N	
Шевський	Демко N	Кирик Набок	Карп Максименко	
Різницький	Іван Пугач	Матвій Кितिця	Іван Чирик	
* У випадках відсутності в документах імені або прізвища у таблиці воно замінене на N.				
** Коли прізвище цехмістрів не вдалося встановити в усіх трьох випадках цех у таблиці не зазначався.				

У результаті аналізу наведених даних доходимо таких висновків. Цехмістрів здебільшого переобирали щороку. Тобто ця норма права та вимога цехового статуту продовжувала виконуватися в першій половині XVIII століття в Гетьманщині. Лише в одному цеху з усього полку цехмістр залишався на своїй посаді з 1718 по 1726 рік. Це швець Кузма Тценко із Старих Санжар; ще про трьох наявні дані за три роки. Ще у двох випадках цехмістрами були одні й ті ж особи, але дані наявні через три роки (1718 та 1722). І, врешті, 11 випадків, коли цехмістр залишався на посаді впродовж двох ревізій. Щорічне ж переобрання відоме у переважній кількості цехів – близько 70%. Вибірка мала, щоб робити ґрунтовні висновки, але вже на її основі можна припустити, що більша тяглість, сталість притаманна шевським і гончарським цехам та малим містечкам. Найбільше змін виявлено для полкового міста Полтави. В такій ситуації цехмістри не могли належати до «патриціату» міста, як це традиційно вважалося в радянській історіографії, оскільки не становили малої соціальної групи.

Цехмістрів переобирали у зв'язку із смертю очільника, переїздом чи іншою причиною вибуття з цеху; простим переобранням, тобто майстри залишаються працювати, але поступаються посадою іншим цеховикам. Також на встановлення особи впливають різний запис імен і прізвищ, що внаслідок ускладнює ідентифікацію, невідомі причини. Наявні випадки обрання нової людини. Йдеться про випадки, коли цехмістром обирали майстра, якого не було в попередніх ревізійних відомостях.

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що лише розглянутими характеристиками не вичерпуються можливості джерел економіко-статистичного характеру. Окрім розглянутих аспектів функціонування цехів Гетьманщини, вони можуть прислужитися для вивчення історії різних категорій населення, територіальної та станової плинності, історії жінок; дозволяють простежити видаткову діяльність цехів тощо.

Список використаної літератури

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.) / Упоряд.: В. Н. Жук, З. М. Суховська. – Полтава: «ЕНТ», 2002. – 205 с.
2. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Балушок. – К.: Наукова думка, 1993. – 120 с.

3. Горобець В. М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С. 49-67.
4. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / Упоряд., підг. до друку, вст. стаття В. О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2007. – Т. I: Компут 1649 р. Компут 1718 р. – 400 с.
5. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / Упоряд., підг. до друку, вст. стаття: В. О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2010. – Т. II: Компут 1721 р. – 436 с.
6. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / Упоряд., підг. до друку, вст. стаття: В. О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2012. – Т. III: Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. – 768 с.
7. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII в. / А. Єршов // Записник Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин: [Б. в.], 1929. – Кн. IX. – С. 123-136.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 61: (Кістяківського). – Спр. 1577: По ведомости Карташова о цехах по всем полку Полтавском, какие в оных зборы были и куда употреблены.
9. ІР НБУ. – Ф. I: (Лазаревського). – Спр. 54480: Компут Полтавского полку 1718 г.
10. ІР НБУ. – Ф. I: (Лазаревського). – Спр. 5448: Компут Полтавского полку 1721 г.
11. ІР НБУ. – Ф. I: (Лазаревського). – Спр. 54335: Ревизкая книга Полтавского полка 1736 г.
12. Клименко П. Місто й територія за Гетьманщини 1654-1764 / Пилип Клименко. – К.: З друкарні УАН, 1926. – 63 с.
13. Кобилецький М. Організація та правові засади діяльності цехів у містах України за Магдебурзьким правом / Микола Кобилецький // Вісник Львівського університету. – Серія: юридичні науки. – Львів: [Б. в.], 2011. – Вип. 52. – С. 71-76.
14. Коваленко О. В. Видатковий аспект економічної діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII ст. / О. В. Коваленко // Вісник МНТУ. Збірник наукових праць. – Т. I. – №1. – К., 2007. – С. 97-103.
15. Коваленко О. Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку початку XVIII ст. (за матеріалами переписної книги 1723 року) / Оксана Коваленко // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 2005. – Вип. 14. – С. 182-189.
16. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII ст. та на початку XIX ст. / Катерина Лазаревська. – [Б. м.], 1926. – С. 276-308.
17. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст. / Петро Пиріг // Київська старина. – 1999. – №5. – С. 155-163.
18. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Гетьманщина / Олесь Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 395 с.
19. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 2183: Ревизия 1726 года.

О. В. Коваленко

РЕМЕСЛЕННЫЕ ЦЕХИ ПОЛТАВСКОГО ПОЛКА ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА

В статье рассматриваются ремесленные цехи Полтавского полка первой четверти XVIII века, которые проанализированы на основе ревизий 1718-1726 годов. Выявлены численность и специализация цехов по городам полка, количественная динамика цеховиков в рамках каждой специальности. Прослежено, что до конца столетия количество цехов в маленьких местечках уменьшалась, но общее количество мастеров по полку увеличилось. Рассмотрены объединение

ремесленников полкового города и ратушных сёл; экономическое положение цехов, антропонимия ремесленников, выборы цехмистров. Выделены отдельные особенности выборов: возможность перевыборов из-за смерти, выхода из цеха, выбора нового человека через незначительный промежуток времени.

Ключевые слова: город, цех, цехмистр, Полтавский полк, мастера, ремесленники, ревизии.

O. V. Kovalenko

THE GUILDS OF THE POLTAVA REGIMENT IN THE FIRST QUARTER OF THE 18TH CENTURY

In the article the activities of the guilds of the Poltava regiment in the first quarter of the 18th century are analyzed at the core of the audit sources of 1718-1726. The size and specialization of guilds in the regiment towns and quantitative dynamics within each specialty are studied. It is traced that the number of guilds in small towns diminished, but the total number of masters in the regiment increased. The associations of artisans from the regiment town and the coterminous villages, the economic situation of the guilds, the anthroponomy of the artisans and elections of the chief foremen (guild grand masters) is considered. Such specific features of the elections as the re-election in case of a death, leaving the guild and election of a newcomer in a while are outlined.

Keywords: town, guild, chief foreman (guild grand master), Poltava regiment, masters, artisans (handicraftsmen), auditing.

Надійшла до редакції 12 жовтня 2012 року

УДК 93/94(477):351.746.1:[322]»1920/1953»

Л. Л. Бабенко

ВУЧК – ДПУ – НКВС - НКДБ У СИСТЕМІ ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1920-ті – 1953 РОКИ)

У статті розкриваються основні тенденції процесу висвітлення ролі радянських органів державної безпеки у системі державно-церковних відносин в історіографії ХХ – початку ХХІ століть. Проблема розглядається у контексті системних суспільно-політичних трансформацій в Україні та зміни акцентів в інтерпретаціях заходів органів партійно-державної влади щодо релігії і православної церкви у 1917 – 1953 роках.

Ключові слова: державно-церковні відносини, православна церква, репресії, Всеукраїнська надзвичайна комісія, Державне політичне управління УСРР, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат державної безпеки, Міністерство державної безпеки, Комітет державної безпеки.

Історія державно-церковних відносин у СРСР та УСРР – УРСР в останні два десятиліття позначена підвищеним дослідницьким інтересом. Такий стан зумовлений багатьма чинниками, зокрема, тривалою відсутністю реальної свободи совісті у суспільстві, плюралізму наукових поглядів і оцінок, відсутністю джерельної бази наукових досліджень тощо. Значну роль у створенні суб'єктивної

оцінки діяльності церкви й міфологізації її історії в СРСР та Україні відіграла широка антирелігійна пропаганда за радянської доби, спрямована на дискредитацію релігійних громад різних конфесій. Останньому цілком була підпорядкована історіографія 1920 – 1930-х років.

Здобутки вітчизняної історіографії вказаного періоду вже привертала увагу сучасних українських дослідників державно-церковних відносин. Зокрема, О. Ігнатуша одним з перших зробив спробу класифікувати сформовані напрями досліджень, їх методологію, окреслити малодосліджені проблеми у сегменті «держава – православна церква» 1920 – 1930-х років [26]. Автор визначив п'ять напрямів, які простежуються у вивченні державно-церковних відносин радянськими дослідниками, котрі були одночасно й теоретиками богоборчої політики держави:

- джерелознавчі та археографічні студії;
- узагальнюючі праці з історії України та християнської церкви;
- спеціальні монографії та статті, які акцентували увагу на: а) державній політиці щодо церкви; б) національних аспектах державно-церковних відносин; в) соціально-культурних аспектах; г) історії конфесій; д) політичній відповіді церков на антирелігійну політику;
- краєзнавчі дослідження та історична регіоналістика;
- біографічні дослідження.

Відтак, характеризуючи історіографічну динаміку кожного з напрямів, О. Ігнатуша стверджував, що взаємовідносини православної церкви та органів державної безпеки розглядалися авторами лише в контексті адміністративно-правового поля, участі співробітників ВУЧК – ГПУ УСРР в церковних розколах, «прийняття сталінської Конституції» та «піку політичних репресій», створення мартирологу священнослужителів і віруючих. Разом з тим він відзначив спробу окремих дослідників вивчити роль місцевих чекістських апаратів як окремої ланки втілення політичних рішень вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР – УРСР щодо релігійних громад.

Аналогічні висновки щодо органів державної безпеки як інструменту реалізації державно-церковної політики у наступний період 1940 – 1960-х років обґрунтував у історіографічному огляді В.Войналович. У своїй фундаментальній праці, присвяченій політологічному аналізу партійно-державної політики зазначеного періоду, розглядаючи історіографічні тенденції, вчений відзначив спроби висвітлення зусиль влади по роз'єднанню процесів релігійного і національного піднесення, інспірації протиріч у православній церкві та протестантських деномінаціях [11].

Дослідник церковної історії радянської доби О.Тригуб також наголошував на ролі співробітників ВУЧК – ГПУ УСРР у провокуванні розколів православної церкви, розпалюванні негативних міжособистісних стосунків між церковними ієрархами. При цьому вчений, дискутуючи з В.Пашенком, вважав, що не слід переоцінювати вплив органів державної безпеки у виникненні обновленського руху [62, 63]. Таким чином, автори історіографічних оглядів зазначали, що загалом дослідницький інтерес був спрямований, за незначними винятками, на ленінсько-сталінський період 1920 – 1930-х років, коли закладалися ідеологічні основи антирелігійної боротьби і реалізовувалася репресивна політика щодо церкви і віруючих. До джерельної бази досліджень сучасних учених належали

праці класиків марксизму-ленінізму, документи політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПРС, ВЦВК – ВУЦВК, урядів СРСР та УСРР – УРСР, інших виконавчих та правоохоронних органів, статті й виступи державних діячів, причетних до організації і діяльності каральних органів, зокрема, голови ВЧК Ф.Дзержинського [21]. Відміна ідеологічних табу сприяла не лише активізації досліджень у галузі державно-церковних відносин, але й розширенню тематичної палітри проблеми. Науковці намагалися осягнути та узагальнити різні аспекти державної політики щодо церкви і віруючих на загальносоюзному [8] чи українському рівнях [7]. Загальна історіографічна тенденція свідчить про перспективи подальшого зростання питомої ваги історичних релігієзнавчих студій на пострадянському просторі.

Однак, не дивлячись на достатньо розлогу історіографію державно-церковних відносин, лише окремі вчені побіжно згадували або намагалися окреслити участь органів державної безпеки у процесі ліквідації церковних інституцій в СРСР та УСРР – УРСР. Увага акцентувалася переважно на репресивній складовій їх діяльності, тоді як лівова її частка заключалася в оперативній та інформаційно-аналітичній ділянках роботи. Тому, аналізуючи історіографію цього питання, ми будемо розглядати ті праці, що стосуються проблем історії релігії і церкви радянської доби у контексті формування політики державного терору, знищення релігійних громад, взаємодії партійних комітетів, державних установ, органів державної безпеки, судових та правоохоронних органів у процесі заміщення релігійного світогляду новим «комуністичним світосприйняттям».

Відкрито вступити у боротьбу проти релігії в багатонаціональній країні, більшість населення якої сприймала світ через призму релігійного світогляду, означало приректи себе на поразку. Тому Й. Сталін та його оточення розпочали формування механізму взаємодії державних, партійних, правоохоронних структур та органів державної безпеки, які б забезпечили ліквідацію церкви як інституції, перевиховання більшості віруючих та фізичну ліквідацію «незгодних». Причому, в умовах, коли був ухвалений декрет про відокремлення церкви від держави, остання намагалася продемонструвати суспільству, що зникнення релігії і церкви є закономірним природним процесом, а не результатом насильницького втручання держави. Голова ВЧК Ф.Дзержинський у грудні 1920 року чітко сформулював алгоритм дії спецслужб щодо православної церкви: «Моя думка – церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але жодним чином не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, а не хтось інший. Офіційні чи напівофіційні стосунки партії з попами - неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВЧК з єдиною метою – розкладення попів. Зв'язок, який би не був, з попами інших органів – кине на партію тінь – це дуже небезпечна річ».

Оцінка більшовицькою партією церкви як класового ворога визначила стратегію її інтерпретації у радянській атеїстичній літературі. Перші оцінки «контрреволюційної діяльності» релігійних громад з'явилися вже на початку 1920-х років. У своїх працях партійні й державні діячі В. Бонч-Бруєвич [6], А. Воробйов [14], Н. Лукін [38], П. Красіков [34], Я. Окунев [41], І. Сухоплюєв [61] та інші намагалися розкрити «антинародну сутність» релігії загалом, і діяльності священнослужителів зокрема, роз'яснити з класових позицій еволюційний процес «розпаду і загибелі церкви». Більшість з опублікованих

праць мали суто пропагандистський характер і навряд чи можуть претендувати на вичерпність та об'єктивність у науковому сенсі. Вони були розраховані на широкі суспільні верстви, комуністів, агітаторів, функціонерів антирелігійних комісій, і покликані були переконати читача у схильності релігійних організацій та віруючих до контрреволюції. Наступальна риторика атеїстичних праць виправдовувала репресивну складову більшовицької політики. Наприклад, В. Бонч-Бруєвич зазначав, що утвердження перемоги більшовиків стало можливим тоді, «<...> коли червоноармійський штик і кулемет, коли безжална діяльність ВЧК, військових трибуналів та інших елементів караючої десниці пролетаріату позбавили пиху білогвардійщини і приборкали архієрейську, попівську і монастирську розлюченість<...>» [6, с. 15]. А С. Струмлілн доводив неминучість конфлікту церкви і більшовицької держави, що витікала, на його думку, з спільності інтересів церкви і експлуататорських класів [60]. На експлуататорській сутності православної церкви наголошував і О. Ярославський. Його численні статті і брошури викривального характеру рясніли статистикою багатств церков і монастирів, прибутків духовенства, звинуваченнями на його адресу на кшталт «Воно повстало на захист <...> ситого, спокійного і багатого життя сотень тисяч гультяїв та багатих людей» [70].

На тлі згаданих праць вигідно вирізняється опублікована в 1923 році книга митрополита О. Введенського «Церковь и государство. Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918 – 1922 годов» [9]. Вона створена на базі історичних джерел та має відбиток інтелектуальної харизми автора. Проте її ідеї викриття контрреволюційності і «войовничого монархізму» Російської православної церкви накладаються на прагматизм автора в утвердженні обновленської течії, одним з лідерів якої він був.

Тенденція звинувачення духовенства і вірян у контрреволюційності набула ще більшого розмаху в літературі 1930-х років. Так, Б. Кандідов стверджував, що всі церковники «шпигуни та агенти світової буржуазії», «мерзенні зрадники», «підлі найманці фашистів» [30]. Погоджуємося з О. Тригубом, котрий зазначає, що згадування духовенства у контексті боротьби з політичною опозицією Й. Сталіна, зради державних інтересів на користь іноземних розвідок означало не лише обґрунтування для громадськості доцільності й необхідності репресій [63], а й офіційну інтерпретацію діяльності релігійно-церковних громад. Сталін та його оточення трактували церкву як політичного опозиціонера, а громадян з іншим світобаченням – нездатних сприймати інше вівчечення, засноване на «матеріалістичному підході розуміння суспільних процесів і світосприйняття». Керівництво держави вважало, що віра заважала сконцентруватися на модернізації реального світу – побудові нового комуністичного суспільства, ідеї світової революції тощо.

Подібна інтерпретація державно-церковних відносин продовжувала панувати упродовж усієї радянської доби. Так, перша глава монографічного дослідження Р. Ю. Плаксіна «Експлуататорська сутність православної церкви і її антинародна діяльність перед Великим Жовтнем» розпочиналася наступним твердженням: «Антинародна діяльність православної церкви в період Жовтня, її боротьба з Радянською владою не випадкове явище. Вся дореволюційна історія російського православ'я, сама експлуататорська сутність церкви обумовила позицію церковників стосовно влади трудящих» [43]. Автор на сторінках своєї праці

постійно використовує емоційно забарвлені політичні ярлики на адресу духовенства і віруючих на кшталт «махрові контрреволюціонери», «вожді антирадянського воїнства», «антинародні сили» тощо. Він також акцентував увагу читача на методах і засобах боротьби церковників проти більшовицької влади: «прагненні попів обібрати селян», провокаційних спробах «посварити селян і робітників», звинувачуючи останніх у неробстві; зверненні до батьків «як ревнителів християнського духу» з проханням уберегти молодь від «революційної зарази», характеристиці революції як «пекельного вихору, який гуляє по Русі» тощо. Змалювавши апокаліптичну картину спротиву церковнослужителів і пастви прогресивним починанням більшовиків, Р. Ю. Плаксін стверджував, що вони оголосили «релігійну війну радянській владі». Вони були, на думку автора, серед лідерів і учасників численних контрреволюційних організацій спільно з «поміщиками та буржуазією», котрі «по-звірячому вбивали» комуністів та комсомольців, які конфісковували майно церков і монастирів [43, с. 83]. Р. Ю. Плаксін зробив висновок, що «не репресії і терор більшовиків» стали причиною поразки у релігійній війні проти радянської влади, а відсутність підтримки народних мас. Церковний розкол та обновленський рух він трактував як вимушений крок прогресивного духовенства та віруючих, які «побачили соціальну справедливість заходів більшовиків». Отже, автор детально описував контрреволюційну діяльність церковнослужителів, визнавав де-факто наявність заходів державного впливу на православну церкву, однак не акцентував увагу на обставинах їх ліквідації. Складалося враження, що революційні робітники і селяни за власною ініціативою самі арештовували контрреволюціонерів. У монографії повністю відсутні навіть згадки про існування органів державної безпеки та їх використання в антирелігійній політиці.

Традицію звинувачень церкви у «контрреволюційності», «мракобіссі», «шельмуванні народних мас» підтримав і один з відомих фахівців з історії радянських органів державної безпеки та їх боротьби з контрреволюцією Д. Л. Голенков [17]. У монографії «Крушение антисоветского подполья» темі боротьби з «церковною контрреволюцією» було присвячено два параграфи, які дублювали чимало негативних оцінок попередніх авторів. Іноді Д. Л. Голенков здійснював фактологічні й текстові запозичення у Р. Ю. Плаксина, що можна пояснити відсутністю можливості залучення нового документального матеріалу через засекреченість архівних фондів, визначеністю актуальної для радянської ідеології тематики і кола документів для її висвітлення.

Обновленський розкол Д. Голенков розглядав винятково як внутрішньоцерковний конфлікт. Державні і законодавчі органи та громадські організації начебто, виконуючи декрет про відокремлення церкви від держави, не втручалися у внутрішні справи релігійних організацій. Конфіскацію церковних цінностей він виправдовував метою «врятування голодуючих». На відміну від Р. Ю. Плаксина Д. Л. Голенков окреслив участь ВЧК – ГПУ РСФСР у арештах церковників, зокрема патріарха Тихона, обер-прокурора О. Самаріна.

Цікаво, що книга, яка витримала чотири видання в СРСР, у 2006 році знову була перевидана під назвою «Правда о врагах народа» [17]. В анотації зазначалося, що «...на основі унікального архівного матеріалу показана боротьба органів державної безпеки з ворогами Радянської держави з 1917 по кінець 1920-х рр. Автор переконливо доводить, що перемога органів державної безпеки в

цій важкій битві стала можливою лише за масової підтримки народу, який зумів за перегинами каральної політики Рад розгледіти творчу сутність нової влади, її прагнення врахувати інтереси більшості населення і збудувати велику державу» [17, с. 4]. Виходячи з логіки автора, системні порушення задекларованих демократичних свобод, у тому числі й свободи совісті, масові арешти та фізичне знищення сотень тисяч громадян, руйнування церков, конфіскація, продаж та знищення культурних надбань були всього лише «перегинами», «вимушеною необхідністю», «підмурком нової великої держави». Така точка зору є симптоматичною у контексті певного ренесансу неосталінізму в сучасних умовах не лише в Російській Федерації, а й в Україні.

Інша група праць радянських істориків присвячена організації антирелігійних кампаній періоду радянської доби [49]. Чимало матеріалів виходило друком у серії «На допомогу лектору». Невеликі за обсягом брошури здебільшого виконували не скільки наукову, скільки пропагандистську роль. Однак методологічно вони становили собою основу розуміння суспільством ставлення держави до релігії, виправдовували її витіснення і репресії оцінками, що стали стереотипами, на кшталт «експлуататорської сутності церкви», «мракобісся церковників» тощо, оприлюднювали статистику щодо релігійних об'єднань [49].

У радянській історіографії практика уніфікації політичного світогляду громадян обґрунтовувалася необхідністю створення комуністичного світобачення передусім у молоді, яка «не пройшла гарту старшого покоління комуністів з його непримиренним ставленням до релігійних вірувань». Так, дослідники В. Степаненко і Р. Чернега пов'язували успішне вирішення завдань патріотичного виховання з запровадженням і поширенням нових свят і обрядів, котрі мали відвернути увагу людей від релігії та національних традицій [57]. У працях інших авторів радянської доби простежуються спільні тенденції нищівної критики релігії і церкви, обґрунтування правомірності їх витіснення з життя суспільства, ідеалізації результатів антирелігійної пропаганди. Характерним було акцентування уваги на «контрреволюційності» і «антинародній діяльності» церкви та її служителів. Віра в бога розглядалася як обтяжуюча обставина за найменшого порушення законодавства громадянами. Фрагменти діяльності релігійних громад на теренах УСРР – УРСР згадувалися та аналізувалися лише у загальносоюзному контексті. Вірогідно через жорстку ідеологічну цензуру специфіка українського релігійного життя залишалася доступною лише для вузького кола користувачів (співробітники радянської спецслужби, вище партійно-державне керівництво, окремі співробітники місцевого партійно-державного апарату). У опублікованих дослідженнях органи державної безпеки фігурували лише як орган, що здійснював арешт і розслідування «злочинів» церковників. При цьому повністю відсутні згадки про проведення агентурно-оперативних заходів, ініціації церковних розколів, кадрових маніпуляцій та ін., спрямованих на витіснення релігії з радянського суспільства. Однак спрощений підхід до духовної сфери людини при відсутності ґрунтовних філософських, етнографічних, соціологічних досліджень, заглиблення в психологію особистості не дозволяв пояснити причини історично тривалого збереження релігійних традицій. Вчені користувалися здебільшого формальними показниками закриття храмів, ліквідації церковних громад, кількості «відвернених від церкви», відвідувань культурно-освітніх закладів,

зростанням продуктивності праці внаслідок заборони святкування релігійних свят тощо.

Попри тематичну обмеженість та одновекторність ідеологічної спрямованості, праці радянських дослідників, присвячені антирелігійній боротьбі, об'єктивно є важливою складовою історіографічної бази. За умови критичного осмислення і наукової інтерпретації на основі сучасної методології вони можуть стати джерелом не лише фактологічного матеріалу, але й доповнити характеристику історичного періоду, скласти уявлення про головні напрями політики держави у царині релігії.

З проголошенням державної незалежності України відбулися істотні зміни у сфері державно-церковних відносин. Гострота економічних і політичних трансформацій, амбівалентність національного державотворення посилили психологічну напругу в суспільстві і тяжіння до церкви як духовної інституції, а реалізація на практиці принципу свободи совісті призвела до зростання реальної і формальної релігійності населення, різкого збільшення діючих храмів, монастирів, релігійних громад. Закономірною відповіддю на суспільний запит стало підвищення наукової актуальності церковно-релігійної проблематики. Заборона КПРС і КПУ й ідеологічної монополії, загальна демократизація суспільства зумовили розсекречення фондів державних, колишніх партійних і відомчих архівів. Для дослідників поступово почали відкриватися архівні фонди колишніх радянських спецслужб у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, його підрозділах в обласних управліннях СБ України [33]. Вітчизняні дослідники отримали доступ до сотень тисяч розсекречених архівно-кримінальних справ, що спричинило появу численних праць про державно-церковні відносини, репресії церковних ієрархів, священників і простих віруючих, знищення культових споруд тощо. Однак стосовно висвітлення ролі органів держбезпеки в системі державно-церковних відносин склався певний стереотип. Їх діяльність оцінювалася через призму архівно-кримінальних справ, а відтак оцінка здебільшого формувалася в алгоритмі арешт – слідство – розстріл або ув'язнення. Одним з перших вітчизняних істориків, хто спонукав подивитися на проблему значно ширше був Ю. І. Шаповал. Він по суті загострив увагу на тому, що породжені більшовиками спецслужби з надзвичайними повноваженнями не лише служили знаряддям боротьби з контрреволюцією, але й впливали на процес вироблення і прийняття важливих рішень керівними партійними органами [67].

Одним з перших істориків-релігієзнавців України, який на основі нових джерел підійшов до осмислення державно-церковної політики лідерів комуністичної партії СРСР і УСРР – УРСР, став В. Єленський. Його студії розпочалися ще за часів «перебудови» і відзначалися ґрунтовністю та сміливим, оригінальним як на той час баченням подій у релігійному житті минулого [24, 25].

Інший відомий дослідник державно-церковних відносин, засновник цілої наукової школи В. Пашенко зосередив увагу на діяльності Російської православної церкви. Його праці, присвячені переслідуванню віруючих українських єпархій РПЦ, обновленському руху, діяльності Соборно-єпископської церкви, Істинно-православної церкви, перетворилися в 1990 – 2000-х роках на підґрунтя для подальшого осмислення Церкви як об'єкту терору радянської доби, а також започаткували низку нових перспективних напрямів досліджень [42]. Зазначимо, що не всі висновки і оцінки ранніх праць ученого поділяють

дослідники нового покоління, спростовуючи або уточнюючи окремі їхні положення.

Разом з тим ранні роботи В.О. Пащенко послужили теоретичною основою дисертаційного дослідження Е.П. Слободянюк, котра аналізувала становище православ'я в Україні 1920-х – середини 1930-х років [51]. Слід зазначити, що внеском авторки можна вважати лише введення до наукового обігу нових архівних матеріалів регіонального характеру.

Одночасно на теренах України знайшли поширення праці російських авторів, висновки яких значною мірою підтверджувалися дослідженнями вітчизняних учених. Так, В.А. Алексєєв [1], М.І. Одінцов [40], сфокусували дослідження в площині державно-церковних відносин ранньої більшовицької доби. Ними окреслювалися загальні тенденції тиску більшовиків на церковних ієрархів з очевидним домінуванням теми опозиції патріарха Тихона (Бєлавїна) та розправи над ним.

О.Ю. Васильєва у циклі статей аналізувала конфлікт РПЦ і радянської влади упродовж 1917 – 1943 років [8]. Вона стверджувала, що курс на церковний розкол був узятий більшовиками з перших днів захоплення влади, коли в лютому 1918 року вони сприяли публікації обновленських матеріалів, а у вересні 1919 року дозволили створення у Москві «Комітету у справах духовенства всієї Росії».

Системним підходом характеризується зміст монографії А.М. Кашеварова [32]. Автор досліджував процес і механізм відокремлення церкви від держави в масштабах СРСР, заходи більшовиків по «викоріненню клерикалізму», лібералізацію релігійного життя періоду війни. На його думку, найбільш актуальним для дослідників залишається період 1917 – 1922 років, позаяк церква у цей час зазнала такого погрому і гонінь, яких не відчували на собі упродовж ХХ століття конфесії інших країн Східної Європи з ворожими до релігії комуністичними режимами. А.М. Кашеваров зазначав, що стратегія державної політики спрямовувалася на витіснення церкви з усіх сфер життя суспільства з перспективою її ліквідації. Відповідно до цієї мети владою були вироблені та застосовувалися особливі, головним чином, репресивні засоби «регулювання церковного життя», котрі й потребують, з його погляду, глибокого вивчення й аналізу.

С.М. Савельєв намагався привернути увагу до результатів brutальної практики втілення матеріалістичного вчення, й, зокрема, наголошував, що побутове хамство, неосвіченість, агресивність місцевих активістів та представників чекістських апаратів під час проведення антирелігійної кампанії призвели до втрати традиційних віковичних соціальних орієнтирів [52].

Однією з проблем, яка викликала значний інтерес у дослідницьких колах і перетворилася на домінуючу, стала історія виникнення та функціонування обновленського руху. Його розвиток розглядали як одну з причин падіння авторитету РПЦ серед віруючих на початку 1920-х років. Зокрема В. Алексєєв інтерпретував його як «амбіції молодих священнослужителів», які прагнули захопити владу [1]. А. Кашеваров стверджував, що поглиблення розколу стимулювали лідери більшовицької партії, а В. Пащенко навіть в одній з своїх статей назвав обновленців «дітищем ДПУ».

Іншу точку зору висловив російський історик М. Шкаровський [68, 69]. Він наполягав на тому, що формування обновленства стало наслідком невирішених внутріцерковних проблем. Модернізація економіки Російської імперії початку ХХ століття, поява значної кількості освічених людей, революційні збурення в суспільстві засвідчили необхідність церковних реформ. Церковних ієрархів-опозиціонерів підтримали й рядові священики. Але в умовах боротьби за політичну владу, громадянської війни, церковних погромів і конфіскацій більшовики скористалися церковною дискусією і нав'язали свої правила гри, зокрема принцип «поділяй і владаруй». Таким чином, М. Шкаровський подав більш цілісне і повне відображення участі державних органів, серед них і спецслужб, в активізації обновленського руху.

Тезу М. Шкаровського підтримав вітчизняний дослідник історії РПЦ О. Тригуб [63]. Він не погоджувався з думкою В. Пашенка про вирішальну роль органів держбезпеки у створенні обновленства та зробив закид у недостатньо об'єктивній інтерпретації існуючої джерельної бази, зокрема, вказав на хронологічну невідповідність – активізація обновленського розколу розпочалася відразу після Лютневої революції, тобто набагато раніше створення ВЧК. Солідаризуючись з цією думкою, наголошуємо, що органи ВЧК – ДПУ втрутилися у внутріконфесійні незгоди значно пізніше, поглибивши існуючий розкол.

Грунтовністю і глибиною відзначаються аналіз джерельної бази і вивчення подій релігійного життя УСРР – УРСР 1920 – 1930-х років у працях О. М. Ігнатуші [27]. Автор також зосередив увагу на проблемах церковного розколу на теренах України, при цьому предметом його дослідження стала Українська автокефальна православна церква. Дослідник стверджував, що основою конфлікту на базі українського етноконфесійного середовища стала суперечність між російським диктатом та українською традицією. Ідея трансформації церкви в контексті Української революції як інституції боротьби за соціальні і національні права мала, на думку О. Ігнатуші, раціональний сенс. Він звертає увагу на роль органів держбезпеки як інструменту репресій проти УАПЦ.

Загалом проблеми церковного розколу, наслідків діяльності лояльної до більшовицької влади церковної опозиції, специфіки обновленського руху та релігійного життя в цілому на території України залишаються одним з пріоритетних напрямів досліджень. Зокрема, слід назвати праці А. М. Киридон, Т. Г. Бобко, С. І. Жилюка, І. М. Преловської, Г. І. Білана, Л. С. Демидович, В. І. Силантьєва та інших.

Ширше на проблему політичних репресій у 1920-х роках поглянув В. В. Ченцов [66]. Він наголошував на тісному тандемі вищого партійного керівництва СРСР і УСРР з спецслужбами у визначенні ворогів радянської влади і виробленні технологій їх знищення. У розділі, присвяченому державній політиці щодо православної церкви, автор акцентував увагу на репресіях проти духовенства у контексті справи патріарха Тихона, церковного розколу, обновленського руху. Принагідно зазначимо, що раніше ці ж проблеми вже висвітлювалися В.І. Силантьєвим [53].

Суттєвим внеском у вивчення державно-церковних відносин радянської доби є дослідження питання вилучення церковних цінностей та руйнування матеріальної бази православної церкви. Відомі науковці О.О. Нестуля [39], В.І. Верига [10]

виявили, що в умовах економічної кризи початку 1920-х років, перманентного селянського повстанського руху більшовицький уряд намагався вирішити соціально-економічні проблеми країни шляхом реквізиції майна церкви, її культових атрибутів. Одночасно реалізовувалася справа дискредитації РПЦ як експлуататора народної праці, інституції, що не підтримала боротьбу з голодом. Однак поза увагою дослідників залишилася тема механізму вилучення, використання центрального і територіальних апаратів ВЧК – ДПУ в організації кампанії в Україні. Прикладом висвітлення регіонального аспекту цього питання є стаття А.М. Фесенка [65].

Наступним історичним періодом, у контексті якого у вітчизняній і зарубіжній історіографії розроблялася тема державно-церковних відносин, слід виокремити роки Другої світової війни і окупації українських земель. Ґрунтовний аналіз становища православної церкви середини 1940-х років здійснив О.Є. Лисенко [37]. Його монографія «Церковне життя в Україні. 1943 – 1946» висвітлила невідомі аспекти діяльності релігійних громад та ієрархів на окупованій нацистами території УРСР, зміни у ставленні до церкви вищого партійно-державного керівництва у роки війни, зміни законодавчої та нормативної бази у контексті створення Ради у справах РПЦ і ради у справах релігійних культів, участь релігійних громад у збиранні коштів для потреб фронту, практичної допомоги в тилу. Ця праця стала суттєвим підґрунтям для вироблення певних усталених точок зору на діяльність як ієрархів, так і віруючих в умовах окупації. Адже після звільнення більшість священнослужителів та церковного активу влада звинуватила у «пособництві ворогові», поширенні «антирадянських наклепів» тощо.

Питання відновлення діяльності релігійних громад в умовах окупації, ставлення населення до церкви, прагнення окупаційної адміністрації використати окремих церковних ієрархів для боротьби з «більшовизмом» та створення позитивного іміджу окупантів досліджували Ю. В. Волошин [13], В. В. Гордієнко [19], Н. Г. Стоколос [58], І. М. Грідіна та П. В. Добров [18].

Так, Н. Стоколос указувала, що політика нацистів на окупованій території України була чітко зорієнтована на підтримку розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму і комунізму; встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх без винятку конфесій; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби проти Німеччини; максимальне використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації тощо. Авторка доводила, що руйнування осередків православної церкви на території радянської України у 1920 – 1930-х роках спричинило переміщення центру релігійного життя у 1941 – 1942 роках до Західної України. Саме звідти упродовж періоду нацистської окупації постійно надходили імпульси активізації православного церковного життя у східні області. Нею був також проаналізований конфлікт двох концепцій відбудови автокефальної православної церкви митрополита Варшавського Діонісія (Валединського) і архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) та обставини конфронтації всередині православної церкви, зумовленої переходом частини її священників і вірян під юрисдикцію Московської патріархії у 1939 – 1941 роках. Н.Г. Стоколос констатувала, що внутрішньочерковний конфлікт ієрархів православної церкви на окупованій

території був використаний вищим партійно-державним керівництвом СРСР для наступних звинувачень у колабораціонізмі церкви загалом. Втім, дослідниця не зупиняється на конкретних проявах задіяння каральних органів та спеціальних методів боротьби з священнослужителями і вірянами.

Більш яскраво і рельєфно останнє відображено на прикладі процесу підготовки ліквідації Берестейської унії на Львівському соборі 1946 року та примусового «возз'єднання» Української греко-католицької церкви і РПЦ. Важливу роль у з'ясуванні проблеми відіграла публікація документів з фондів центральних і регіональних архівів України і, особливо, Галузевого державного архіву СБУ [20], [33], [55]. Хоча тема УГКЦ виходить за межі предмета дослідження, зазначимо, що на прикладі тематично і методологічно вдало відібраних документів авторам-упорядникам В. Сергійчуку, С. Кокіну, Н. Сердюк вдалося розкрити механізм ліквідації УГКЦ, показати участь у ньому чекістів і партійно-державних органів, їх відповідальність за трагічні долі священників і вірян. Н. Сердюк у своєму дисертаційному дослідженні чи не вперше цілеспрямовано аналізувала взаємозв'язок рішень партійно-державного керівництва СРСР і діяльності радянських спецслужб щодо УГКЦ, а також акцентувала на тому, що вирішення українських конфесійних проблем відбувалося у Москві, а не в Києві [54].

Окремий напрям історіографії питання становлять дослідження й публікації, присвячені регіональній специфіці богоборчої політики радянської влади. Дві монографії І.О. Андрухівки з історії релігійних громад Прикарпаття, майже тотожні за методологією та інтерпретацією фактичного матеріалу, охоплюють період 1940 – 1980-х років [2, 3]. Автор серед іншого зосередив увагу на діяльності організацій РПЦ та наступних інтеграційних зусиллях стосовно УГКЦ, загалом повторюючи відомі факти і висновки.

Я. Стоцький у праці «Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 – 1964 років» вивчав діяльність православних та греко-католицьких громад, окремих протестантських громад через життя простих віруючих і священнослужителів.

Низка досліджень локалізована проблемами державно-церковних відносин у Криму. Їх специфіку у 1920-х роках вивчав Р.М. Белоглазов [4], а Ж. В. Канталінська пролонгувала цю тему у повоєнний період та в хрущовську добу [31]. У рамках спільного тематичного поля з різними хронологічними межами здійснили свої дисертаційні дослідження Б. В. Змерзлий [23] та І. В. Рибак [48]. Однак у згаданих та інших публікаціях, поряд з іншими прорахунками, відсутні системні узагальнення ролі органів держбезпеки як інструменту державної політики.

На цьому тлі варто відзначити зрілість «подільського» напряму дослідження релігійних процесів краю, започаткованого на початку 1990-х років А. Л. Зінченком. Наукову зацікавленість автора викликала, передусім, діяльність обновленських релігійних громад Поділля. Іншою важливою темою стали осередки УАПЦ, її ієрархія, соціальні чинники, які зумовлювали підтримку з боку населення цієї конфесії, життєвий шлях її очільників – В. Липківського та М. Борецького. Також автору вдалося привернути увагу до практично невідомої досі організації Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ), яку очолював Павло Погорілко [22].

Продовжила дослідження регіональних особливостей релігійного життя Поділля у 1920-ті роки О.М. Галамай [15]. Авторка поставила за мету з'ясувати особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі. Вона достатньо переконливо наголошує, що цілеспрямований вплив органів державної влади на релігійну ситуацію в регіоні був викликаний прикордонним статусом округу, «націоналістичними настроями селянства», потужною підтримкою УАПЦ з боку населення, розвитком повстанського руху. Апогеєм державного впливу, з погляду авторки, стала штучна організація обновленської церкви, що зумовила нечисленність її громад і нестабільність їх діяльності, а це вимагало постійного сприяння з боку влади. О.М. Галамай, таким чином, вказала на необхідність виокремлювати національну та регіональну специфіку з загальноросійського контексту обновленської реформації. У дослідженні також наголошується на особливо гострому протистоянні РПЦ та УАПЦ на Поділлі, яке поглиблювалося участю органів державної влади, в тому числі й ВУЧК – ДПУ, у навмисному провокуванні міжконфесійних конфліктів. Наслідками останнього були дезорганізація діяльності найбільш впливових суб'єктів релігійного життя і, найголовніше, загальне зниження рівня релігійності населення.

Наукове осмислення регіональних особливостей державно-церковних відносин відображене також у працях В. М. Сторчового та В. А. Нестеренка [59], В. Т. Борщевича [7], В. А. Войналовича [12], О. І. Сотника [56], О. В. Бойко [5] та інших.

Важливі теоретичні узагальнення, обґрунтування нових концепцій, науковий підхід до агіографічних студій, переосмислення й деідеологізація понятійного апарату проблем державно-церковних відносин, оцінки методів державного терору стосовно духовенства і віруючих в СРСР та УСРР – УРСР здійснили автори колективних праць «Історія релігії в Україні» [28], «Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідковий нарис)» [29] та інших. У контексті досліджуваної нами проблеми чимало фактів і подій релігійного життя зафіксовано у багатотомній праці «Україна: хроніка ХХ століття» [64]. Певним проривом у принциповій оцінці політики держави у ставленні до церкви як суспільної інституції стала праця «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси» [45]. У передмові керівник авторського колективу С. Кульчицький уточнював і розмежовував ці поняття, зазначивши, що тероризм зазвичай є відповіддю на державний терор з боку правлячої політичної сили.

Переосмислення й деідеологізація понятійного апарату відображені у релігієзнавчих посібниках, довідниках, термінологічних словниках [50]. Цей напрям наукової літератури подає інформацію про особливості віровчення, специфіку проведення релігійних обрядів, богословські інтерпретації світобачення тощо. У тлумачних статтях простежується роль органів державної влади у формуванні атеїстичного світогляду громадян, а в виданнях радянської доби чітко окреслена безальтернативна ідеологічна складова.

Окремим напрямом історіографії, присвяченої реконструкції державно-церковних відносин, слід розглядати праці зарубіжних західних дослідників. Зокрема, Д. Поспеловський, використовуючи методологічні засади західної історіографічної школи, намагався знайти глибинні мотиви, логіку апаратної поведінки у прийнятті радикальних рішень лідерами більшовицької партії щодо православної церкви [46]. Торкаючись періоду Другої світової війни,

лібералізацію державно-церковних відносин західні дослідники оцінювали як бажання Й. Сталіна поліпшити ставлення союзників до СРСР. Такі погляди висловлювали Л. Регельсон [47], А. Краснов-Левітін [35] та інші. Водночас, Л. Регельсон, як симпатик РПЦ за кордоном, переоцінював, на нашу думку, роль органів держбезпеки у контролі за церковними ієрархами.

Аналізуючи праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, присвячені державно-церковним відносинам у контексті участі органів державної безпеки, слід констатувати наявність деяких дослідницьких пріоритетів та напрямів інтерпретацій. Передусім, відзначимо, що домінуюча більшість опублікованих праць хронологічно зосереджена в 1920 – 1930-х роках. Серед них істотну частку становлять дослідження, які тематично охоплюють 1920-ті роки. Останні включають у себе здебільшого питання опозиції патріарха Тихона, кампанії вилучення церковних цінностей, обновленського руху і церковного розколу, діяльність УАПЦ. 1930-ті роки в основному розглядаються авторами крізь призму «великого терору» і його жертв серед духовенства і вірян.

Дослідники у своїх інтерпретаціях ролі органів державної безпеки найбільше уваги приділяли двом їх іпостасям, які ідентифікувалися за зовнішніми ознаками. Перша – органи держбезпеки «створили розкол», провокували внутрішні церковні конфлікти. Ця теза з'явилася на початку 1990-х років на тлі масового оприлюднення донедавна секретних документів ВЧК – ГПУ – ОГПУ СРСР, ВУЧК – ГПУ УСРР.

Друга – репресивна складова діяльності органів держбезпеки. Науковці на основі переважно архівно-кримінальних справ реабілітованих громадян оприлюднили чимало інформації про діяльність конкретних священнослужителів і віруючих на тлі масових операцій, які проводили співробітники органів держбезпеки в центрі і на місцях. Вчені та краєзнавці не лише встановлювали біографічні дані і подальшу долю репресованих після арешту й засудження, але на певному етапі перейшли до формування мартирологів репресованого духовенства і церковного активу. В Україні ця робота набула системного характеру у контексті реалізації державного науково-видавничого проекту «Реабілітовані історією», який був започаткований постановою Президії Верховної Ради України 6 квітня 1992 року № 2256-ХІІ та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року №530. У 24-х областях України та Автономній Республіці Крим видано близько 100 книг, з них у Полтавській області – 5 томів. Створена і почала функціонувати у мережі Інтернет інформаційна система «Національний банк жертв політичних репресій радянської доби». За архівно-кримінальними справами працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на більше ніж 700 тисяч репресованих громадян [44]. В обласних томах науково-документального видання опубліковані не лише біографічні довідки на репресованих священнослужителів, але й автентичні документи, статті біографічного характеру, які ілюструють реалізацію державно-церковної політики більшовиків.

Отже, аналіз наукових праць, у яких досліджувалися окремі аспекти державно-церковних відносин, трагічні долі духовенства, віруючих, релігійних громад і цілих конфесій періоду сталінського тоталітаризму, показує, що проблема участі органів державної безпеки у системі взаємодії держави і церкви розглядалися фрагментарно. Спеціальних праць про їх динаміку упродовж 1919 –

1953 років створено не було, що спричинило дещо міфологізований, в окремих випадках – абсолютизований, підхід до оцінки ролі спецслужб у формуванні безрелігійного, а після об'єктивно зумовлених корегувань – атеїстичного суспільства. Вважаємо, що з зростанням впливу православної церкви на суспільно-політичне життя суспільства, її внутрішній розкол, втягування віруючих у міжконфесійні конфлікти існує нагальна потреба всебічно дослідити історичний досвід використання державою інструментів контролю і маніпулювання щодо церковних інституцій.

Список використаної літератури

1. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
2. Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз / І.О. Андрухів. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2006. – 432 с.
3. Андрухів І.О., Кам'янський П.Є. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30- - 50-х роках ХХ ст. / І.О. Андрухів, П.Є. Кам'янський. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. – 364 с.
4. Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р.М. Белоглазов / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2001. – 234 с.
5. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20 – 30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Бойко / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007. – 258 с.
6. Бонч-Бруевич В.Д. «Живая церковь» и пролетариат / В.Д. Бонч-Бруевич. – М.: Жизнь и знание, 1923. – 62 с.
7. Борщевич В.Т. Українське церковне відродження на Волині (20 – 40-ві рр. ХХ ст.) / В.Т. Борщевич. – Луцьк: Вежа, 2000. – 254 с.
8. Васильева О.Ю. русская православная церковь и Советская власть в 1917-1927 годах / О.Ю. Васильева // Вопросы истории. – 1993. – №8. – С. 40-54.
9. Введенский А.И. Церковь и государство. Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918 – 1922 годов / А.И.Введенский. – М.: Мосполиграф, 1923. – 252 с.
10. Верига В.І. Конфіскація церковних цінностей у 1922 р. / В.І. Верига. – К.: Вид-во Ол. Теліги, 1996. – 192 с.
11. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: світогляд, 2005. – 741 с.
12. Войналович В.А. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки ХХ ст. / В.А. Войналович // держава і церква на Полтавщині за радянської доби / упоряд.: В.А. Войналович, О.О. Нестуля; редкол.: П.Г. Шемет (гол. ред.), П.Т. Тронько, С.С. Бабенко та ін. – Полтава: [Б. в.]. – С. 85-136 та ін.
13. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю.В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 126 с.; його ж: Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 1997. – 17 с.
14. Воробьёв А. Церковный раскол на Украине / А. Воробьёв // Антирелігійні питання. – 1924. – №1. – С. 27-45.
15. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.М. Галамай. – К., 2006. – 20 с.

16. Див.: Галузевий державний архів СБУ: путівник / ГДА СБУ; авт.-упоряд. В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків: Права людини, 2009. – 136 с.
17. Голенков Д.Л. Правда о врагах народа / Д.Л. Голенков. – М.: Алгоритм, 2006. – 448 с.
18. Грідіна І.М., Добров П.В. Православні монастирі України під час Другої світової війни / І.М. Грідіна, П.В. Добров // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. – К., 2006. – С. 237-241; її ж: Православна церква в Україні під час Другої світової війни: людський вимір: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 19 с.
19. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Укр. істор. журн. – 1998. – №3. – С. 107-119.
20. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8 – 10 березня 1946 р. – Львів: Вид. Президії Собору, 1946. – 174 с.; Львівський церковний собор: Документи й матеріали. 1946 – 1981. – [Б. м.]: Вид. Патріаршого Екзарха всієї України митрополита Київського і галицького, 1984. – 212 с.
21. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения / Ф.Э. Дзержинский. В 2-х т. (Изд. 3-е, доп.). Т.1. 1897 – 1923. – М.: Политиздат, 1977. – 494 с.
22. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л. Зінченко. – К.: [Б. в.], 1993. – 256 с.; його ж: Ієрархи Української церкви. Митрополит Микола Борецький, Архієпископ Костянтин Кротевич. Митрополит Іван Павловський / А.Л. Зінченко. – К.: [Б. в.], 2003. – 156 с.
23. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо російської православної церкви у Криму в 1921 – 1929 роках: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 00.07.01 / Б.В. Змерзлий. – К., 2001. – 18 с.
24. Сленський В.Є. державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990 рр.) / В.Є. Сленський. – К.: Республ. центр духовної культури, 1991. – 72 с.
25. Сленський В.Є. Морозна відлига. Про антицерковну кампанію кінця 1950 – поч. 1960-х років / В.Є. Сленський / Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 271-285.
26. Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920 – 1930-ті рр.) / О.М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174 – 190.
27. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004. – 440 с.; його ж: Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / О.М. Ігнатуша / дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2006. – 520 с.
28. Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
29. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / Ред. О.С. Онищенко. – К.: Наукова думка, 1991. – 104 с.
30. Кандідов Б. Церква та шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій. – К.: Держвидав політ. літератури, 1939. – 147 с. та ін.
31. Канталінська Ж.В. Політика радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття: Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ж.В. Канталінська / Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
32. Кашеваров А.Н. Государство и церковь: Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской Православной Церкви. 1917 – 1945 гг. / А.Н. Кашеваров. – СПб: СПб ГТУ, 1995. – 142 с.; його ж: Православная церковь и советское государство (1917 – 1922) / А.Н. Кашеваров. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, Общество любителей церковной истории, 2005. – 440 с.

33. Кокін С., Сердюк Н., Сердюк С. Ліквідація УГКЦ. Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М.І, 2006. – Т. 1. – 902 с.; Т. 2 – 804 с.
34. Красиков П.А. На церковном фронте (1918 – 1923) / П.А.Красиков. – М.: Юрид. изд-во НКЮ, 1923. – 312 с.
35. Краснов-Левитин А. Лихие годы. 1925 – 1941. Воспоминания / А. Левитин-Краснов / Париж, 1977. – 457 с.
36. Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе / В.А. Куроедов / 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1984. – 256 с. та ін.
37. Лисенко О.С. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 / О.Э Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 404 с.
38. Лукин Н.М. Революция и церковь / Н.М. Лукин. – М.: Красная новь. – 1923. – 36 с.
39. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 / О.О. Нестуля. Ч.1: 1917 – середина 1920-х. – К., 1995. – 280 с.; Ч.2: кінець 1920-х – 1941 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України. – К, 1995. – 192 с.
40. Одинцов М.И. Государство и церковь в России. XX век / М.И. Одинцов. – М.: Луч, 1994. – 171 с. и др.
41. Окунев Я. «Смена вех» в церкви / Я. Окунев. – Х.: Кооп. изд-во «Пролетарий», 1923. – 24 с.
42. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20 – 30-ті роки ХХ ст. / В.О. Пашенко. – К.: [Б. в.], 1993. – 188 с. та ін.
43. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции 1917 – 1923 гг. / Р.Ю. Плаксин. – М.: Наука, 1968. – 193 с.
44. Подкур Р.Ю. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: досвід та перспективи наукового дослідження (до 95-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька / Р. Ю. Подкур // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2009. – № 2. – С. 8-21.
45. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
46. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.; див. також: Luukkanen A. The party of Unbelifa: The religious Policy of the bolshevik party 1917 – 1929 \\\ Studia Historica (Helsinki), 1994. Vol. 48.
47. Регельсон Л. Трагедия русской церкви 1917 – 1945 / Л. Регельсон. – М.: 1996. – 182 с.
48. Рибак І.В. Політика радянської влади щодо Російської православної церкви в Криму (1917 – 1941 рр.) / І. В. Рибак: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2008. – 20 с.
49. Религиозные объединения на территории Харьковской области и основные тенденции их деятельности. Методические рекомендации в помощь лектору. Сост. В.А. Арсеньев. – Харьков, 1980. – 25 с.
50. Релігієзнавчий словник / Укр. асоціація релігієзнавців, Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії НАН України; за ред. А. Колодного, Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996.
51. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 00.07.01. / Е. П. Слободянюк / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 20 с.
52. Савельев С.Н. Бог и комиссары (к истории комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК ВКП(б) – антирелигиозной комиссии) / С.Н. Савельев // Религия и демократия. На пути к свободе совести. – СПб., М., 1993. – С. 164 – 216.
53. Силантьев В. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Харьков, [Б.и.], 1998. – 232 с.; його ж: Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930 рр.): Автореф. дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.01 / Силантьев В.І; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 38 с.

54. Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944 – 1949 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.С. Сердюк / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 190 с.
55. Сергійчук В.І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / упоряд і авт. прим. Володимир Іванович Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.
56. Сотник О. Сумщина Християнська (Нариси з історії релігійного життя) / О. Сотник. – Суми: [Б.В.], 1999. – 139 с.
57. Степаненко В.Н., Чернега Р.П. Из опыта работы партийных организаций республики по патриотическому воспитанию рабочего класса как одного из важнейших направлений развития советского образа жизни / В. Н. Степаненко, Р. П. Чернега // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 20-25.
58. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н.Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.
59. Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки XX ст. / В.М. Сторчовий, В.А. Нестеренко. – Коломия: ВПТ «ВІК», 2001. – 68 с.
60. Струмилин С.Г. Бог и свобода / С.Г. Струмилин. – М.: Изд. «Красная новь», Главполипросвет, 1923. – 70 с.
61. Сухоплюев И.К. Новый этап в церковном движении / И.К. Сухоплюев // Знамя коммунизма (Харьков). – 1922. - № 9-10. – С. 71 – 77 и др.
62. Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві / О.П. Тригуб. – Миколаїв, 2009. – 312 с.
63. Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922 – 1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / О.П. Тригуб. – Миколаїв: Вид-во МДУ ім. П. Могили, 2009. – 300 с.
64. Україна: хроніка XX століття: довідкове видання / О. Андрощук, О.Г. Бажан, Г.Б. Басара та ін.; НАН України, Ін-т історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова), В.Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.; - К.: Ін-т історії України НАН України, 2005: Роки 1946 – 1960. – Ч.1. 1946 – 286 с.; Ч. 2. 1953 – 1960. – 376 с.
65. Фесенко А.М. Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921 – 1923 рр. / А.М. Фесенко // Вісник Черкаського університету. Вип. 133 – 134. Історичні науки. – Черкаси, 2008. – С. 120-125.
66. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К.: [Б. в.], 2000. – 402 с.
67. Шаповал Ю.І. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
68. Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах) / М.В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – 400 с.
69. Шкаровский М.В. Иосифлянское течение в Русской православной церкви / М. В. Шкаровский. – СПб.: Научно-информационный центр «Мемориал». – 399 с.
70. Ярославский Е. О религии / Е. Ярославский. – М.: Госполитиздат, 1957. – 252 с.

Л. Л. Бабенко

ВУЧК-ГПУ-НКВД-НКГБ В СИСТЕМЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И ЦЕРКВИ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ (1920-ЫЕ – 1933 ГОДЫ)

В статье раскрываются основные тенденции процесса освещения роли советских органов государственной безопасности в системе государственно-церковных отношений в историографии XX – начала XXI столетий. Проблема

рассматривается в контексте системных общественно-политических трансформаций в Украине и смены акцентов в интерпретациях мероприятий органов партийно-государственной власти в отношении религии и православной церкви в 1917-1953 годах.

Ключевые слова: *государственно-церковные отношения, православная церковь, репрессии, Всеукраинская чрезвычайная комиссия, Государственное политическое управление УССР, Народный комиссариат государственной безопасности, Министерство государственной безопасности, Комитет государственной безопасности.*

L. L. Babenko

VUCHK – GPU – NKVD – NKGB WITHIN THE RELATIONSHIPS OF THE STATE AND CHURCH: THE HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article outlines the main tendencies of the role of the Soviet state security in the system of church-state relations in historiography of the twentieth and early twenty-first centuries. The problem is considered in the context of systemic social and political transformations in Ukraine and the shift of the emphasis in interpreting measures of party and state authorities on religion and the Orthodox Church in 1917-1953.

Keywords: *state-church relations, the Orthodox Church, repressions, Ukrainian Extraordinary Commission (VUChK), State Political Administration of the Ukrainian SSR (GPU), People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), the People's Commissariat of State Security (NKGB), Ministry of State Security (MGB), the Committee of State Security (KGB).*

Надійшла до редакції 6 листопада 2012 року

Повідомлення

УДК 930.2(447)»1941-1944»

Л. А. Ковальська

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКО-ПІДПІЛЬНОГО РУХУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Висвітлено проблеми соціальної стратифікації радянського Руху Опору (1941-1945 роки). Розглянуто кількісні показники партизанського руху в Україні, гендерні особливості формування партизанських і підпільних загонів, етнічна складова й професійна приналежність партизан та підпільників.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, партизанський та підпільний рух, соціальна стратифікація.

Серед основних тенденцій розвитку сучасної української історичної науки спостерігається поступовий перехід у дослідженнях від історії подій та процесів до історії особисті. Проблематика соціальних особливостей життєдіяльності людини, її внутрішньопсихологічний світ в умовах військових дій, особливо в умовах підпільної тилової боротьби, не дістали широкого дослідження. Питання соціальної стратифікації визначених процесів представлено широким колом історичних джерел з історії радянського Руху Опору, серед яких архівна документація, статистичні дані, матеріали особистого походження та багато інших.

Метою статті є висвітлення проблем соціальної стратифікації радянського партизанського та підпільного рухів у роки Великої Вітчизняної війни в розмаїтості джерелознавчих аспектів. Питання соціальних якостей партизанського та підпільного рухів у роки війни частково знайшли своє відображення у роботах О. Гогуна, А. Кентія, І. Патриляка, І. Ребрової, М. Ковалю, В. Галагана, В. Гики, Є. Сенявської, І. Зелкіна, З. Демидова та інших [1-13].

Одним із найбільш суперечливих для сучасного дослідника історії радянського Руху Опору є питання соціальної стратифікації партизанських та підпільних загонів, зокрема кількісної. Так, Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, виступаючи 1 березня 1944 року на сесії Верховної Ради УРСР засвідчував, що в Україні діяли 228 партизанських загонів кількістю 60 тис. чоловік. А вже 20 серпня того ж року в доповідній записці Українського штабу партизанського руху (УШПР) ідеться про 115 тис. За кілька місяців у документах УШПР значиться цифра 180 тис. У травні 1945 року ЦК КП(б)У вже оперував даними у 200 тис. чоловік. А в 1975 році, після чергової ювілейної кампанії з виявлення партизанів, з'явилася нова цифра – 501 тис. [12]. Ці показники свідчать, що українська партійна номенклатура прагнула показати свою республіку «найбільш партизанською з усіх партизанських», збільшуючи показники учасників-партизан Великої Вітчизняної війни.

Усі ці цифри історики піддали ревізії після розпаду СРСР і з появою нових документів. Зокрема, А. Кентій твердить, що фактична чисельність партизанів, які одночасно діяли на окупованій території, була максимальною на січень 1944 року – близько 48 тис. А за роки війни загалом, як пише О. Гогун, через партизанські загони пройшло близько 100 тис. чоловік [12]. За офіційною статистикою німецьких утрат на території СРСР, від рук партизанів загинули 468 тис. солдат Вермахту, що теж суттєво завищує їх кількість. Американський історик Дж. Армстронг, проаналізувавши німецькі джерела, пише про 30-45 тис. загиблих солдатів Вермахту й колабораціоністів на всій території СРСР. Німецький історик Л. Клінкхаммер називає цифру в 18 тис. загиблих.

За підрахунками на підставі документів оперативного і кадрового відділів УШПР та його представництва при фронтах, а також інших відомств, загальна чисельність партизанських сил в Україні становила 200 тисяч чоловік (участь лише 98 тисяч була підтверджена належно оформленими документами). З цього числа у липні 1941 – травні 1942 року на обліку 4-ого управління НКВС нараховувалося 33 049 осіб. Станом на 13 лютого 1948 року комісія при ЦК КП(б)У, створена для перевірки діяльності радянських партизанів та підпільників, визнала такими відповідно 136 668 і 21 343 особи [2, с. 53]. Політика окупаційних властей Німеччини та її союзників сприяла розгортанню партизанського руху. На початковому етапі війни серед партизанів більшу частину становили мобілізовані до лав партизанського руху по лінії партійно-радянських органів, співробітники системи НКВС та військовослужбовці-оточенці. А з осені 1942 року все частіше стали приєднуватися тисячі тих, хто став об'єктом нацистських репресій [5, с. 72]. Складність із формуванням добровільних партизанських загонів можна пояснити більшовицькою передвоєнною політикою щодо українського та інших народів СРСР. Через це важливу, а у багатьох випадках ключову роль щодо формування партизанського руху в Україні відіграли саме органи НКВС.

Український історик А. Кентій допускає, що за всі роки німецької окупації крізь ряди радянських партизан, підконтрольних Москві, пройшло 50-70 тис. чоловік. Кількість непідконтрольних УШПР або антирадянських партизан була в 2-3 рази більше. Партизанський рух у СРСР набув масовості з кінця 1942 року, що стало наслідком неприйняття населенням України німецької окупаційної політики. З іншого боку, ВКП(б) зуміла організувати комплексне сприяння партизанському руху. І. Патриляк наводить дані про вік УШПР за 1945 рік, згідно яких близько 20,2% радянських партизанів були старші від 35 років. Велика кількість бійців старшого віку зумовлена умовами формування радянського партизанського руху, в основі якого були оточенці, залишені у підпіллі функціонери партії й комсомолу та закинуті у тил ворога спеціально вишколені диверсанти, сапери, радисти і снайпери [8].

У дослідженні воєнної історії партизансько-підпільного руху років Великої Вітчизняної війни неможливо відійти й від гендерної проблематики, яку варто досліджувати з точки зору соціальної історії [9]. Протягом існування радянської влади ставлення до жіноцтва змінювалося відповідно до потреб їх залучення до військових обов'язків. Особливо це проявилось у 1941-1945 роки, про що свідчить статистика воєнних років: участь жінок у радянських збройних силах, за

офіційними даними, досягала 800 тис., з яких 80 тис. перебували на офіцерських посадах. Близько 100 тис. жінок на фронті були вихідці з України [6, с. 39].

У роки війни було підготовлено 300 тис. медичних сестер, понад 900 тис. сандружинниць і санінструкторів, у військах протиповітряної оборони служило 300 тис. жінок, підготовлено 222 тис. жінок «бійців-спеціалістів»: мінометниць, станкових та ручних кулеметниць, автоматниць, снайперів, зв'язківців, фахівців дорожньо-експлуатаційних служб [6, с. 146]. Використовувалася жіноча праця на військових підприємствах, де працювали, не виходячи з цехів, навіть під час обстрілів або бомбардувань. З перших днів війни жінки були задіяні на будівництві оборонних рубежів: в обладнанні протитанкових ровів, окопів, бліндажів. Радянські жінки не були військовозобов'язаними, хоча військове законодавство СРСР передбачало в разі потреби залучати жінок до лав Червоної армії для несення служби у допоміжних військах. Величезні втрати на початку війни привели до масової мобілізації жінок у діючу армію та тиліві з'єднання у 1942 році. У роки війни було нагороджено більше ніж 100 тис. жінок, серед яких 91 присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а їх середній вік не більше від 25 років [4].

Традиційно жіночими якостями є стереотип жіночності, що доповнюється рисами «мужності». Це приводить до психологічної андрогінії – поєднання «чоловічих» і «жіночих» характеристик. Факт участі жінки у війні допоміг їй усвідомити себе як особистість та посприяв емансипації жінок у СРСР. Жінки не були готові до армійських буднів, і те, з чим вони зіткнулися на війні, виявилось несподіванкою. У спогадах вони підкреслювали, як важко було пристосуватися до військової служби [7]. Феномен жінки на війні складний з огляду на особливості жіночої психології та сприйняття фронтової дійсності [10, с. 216]. Феномен участі жінки у війні складний у силу особливостей жіночої психології, а значить, і сприйняття нею фронтової дійсності. Жіноча пам'ять охоплює ту сферу людських почуттів на війні, який зазвичай вислизає з чоловічої уваги. Якщо чоловіка війна полонила, як дія, то жінка відчувала й переносила її інакше через особливості жіночої психології: бомбування, смерть, страждання – для неї не вся війна. Жінка сильніше відчувала це в силу своїх психологічних та фізіологічних особливостей, переважання війни – фізичні й моральні, вона важче переносила «чоловічу» повсякденність війни.

Важливою складовою соціальної стратифікації партизанської складової є визначення представників інших національностей. Збройна боротьба проти окупаційних військ мала багатонаціональний характер. У партизанській боротьбі українського народу брали участь представники різних народів, підтвердженням цього є етнічний склад партизанського з'єднання О. Федорова і загону імені Ванди Василевської: українців – 1976, росіян – 1655, білорусів – 974, поляків – 258, євреїв – 247, грузинів – 40, татар – 25 та інших національностей СРСР і Європи [4, с. 66-76]. Серед кримських партизан, які перейшли у ліси в листопаді 1941 року й пробули у підпіллі до квітня 1944 року, була велика кількість представників комуністичної партії. Практично кожен з них починав свій бойовий шлях рядовим партизаном, а закінчив командиром загону або бригади, комісаром або начальником штабу партизанського руху Криму. Серед них були росіяни – 312, українці – 69, кримські татари – 61, євреї – 58, білоруси – 7 бійців (з наведених кількісних показників партійного складу, що став базовим у

формуванні кримських партизанських загонів на початковому етапі Великої Вітчизняної війни).

За словами П. Судоплатова, очільника Четвертого управління НКВС СРСР, «ми відразу ж створили військове з'єднання Особливої групи – окрему мотострілецьку бригаду особливого призначення (ОМСБОП НКВС СРСР), якою командували у різний час Гриднєв і Орлов. За рішенням ЦК та Комінтерну всім політичним емігрантам, що знаходилися в Радянському Союзі, було запропоновано вступити до цього з'єднання Особливої групи НКВС. До нього ввійшло понад двадцять п'ять тисяч солдатів та командирів, з них дві тисячі іноземців – німців, австрійців, іспанців, американців, китайців, в'єтнамців, поляків, чехів, болгар і румунів. У розпорядженні керівництва загону знаходилися кращі радянські спортсмени, у тому числі чемпіони з боксу та легкої атлетики – вони стали основою диверсійних формувань, яких надсилали на фронт і закидали у тил німецької армії» [11, с. 198]. Війська Особливої групи при наркоматі внутрішніх справ СРСР були створені ще 27 червня 1941 року. Протягом наступних років загони і спецгрупи бригади були закинуті майже до всіх окупованих областей РРФСР, України, Білорусії, Північного Кавказу. На початку 1943 року ОМСБОП була перейменована на Загін особливого призначення при НКВС-НКДБ СРСР. Ця військова частина призначалася для розвідувально-диверсійної роботи в тилу ворога [1, с. 144, 147].

Перше молдавське з'єднання підірвало 166 ворожих ешелонів. Друге молдавське з'єднання протягом трьох місяців утримувало в своїх руках містечко Городницю Житомирської області. На Київщині діяв загін на чолі з казахським учителем К. Кайсяновим. Пілот татарин М. Тіміров організував загін на Дніпропетровщині. У партизанському русі брали участь сім тисяч поляків, у лютому 1943 року було створено польський партизанський загін імені Т. Костюшка. У червні 1943 року почав бойові дії польський загін С. Богульського й українсько-польський загін «Смерть фашизму». На Рівненщині виникли два польські загони – Я. Галицького і К. Гуревича. У партизанських загонах брали участь сотні чехів та словаків.

Велику підтримку радянським партизанам надавали словацькі партизани в Криму та Одесі, де розташовувалися підрозділи словацької дивізії. Діяв створений словацький загін Ю. Жака. Проте найбільш яскравим проявом міжнаціональної співпраці партизанських загонів був перехід начальника штабу 101-ого словацького полку капітан Я. Налєпки до партизанського з'єднання О. Сабурова, який створив у полкові підпільну антифашистську патріотичну групу і на початку 1942 року встановив зв'язок з радянськими партизанами. 15 травня 1943 року він із групою офіцерів та солдатів полку перейшов на бік радянських партизанів, де у з'єднанні О. Сабурова був призначений командиром партизанського загону, сформованого з колишніх словацьких військовослужбовців. Улітку 1942 року румунський офіцер М. Міхайлеску передавав партизанам зведення, перепустки та інші необхідні розвідникам документи, план евакуації німецьких військ з Криму. В різних з'єднаннях воювали югослави, французи, бельгійці, серби, хорвати. У Криму боролися іспанці, вони були й інструкторами-мінерами на Правобережжі. На Рівненщині у загоні Д. Медведєва воювали болгары [11].

У роки війни тисячі радянських громадян брали активну участь в партизанській і підпільній боротьбі проти фашизму й на території Німеччини, і

окупованих нею країнах, створивши там підпільні антифашистські групи і організації. У таборах «остарбайтерів», концтаборах вони за допомогою іноземних антифашистів організовували медичну допомогу хворим і пораненим, ризикуючи життям, здобували їжу для голодуючих товаришів. Разом з тим проводили масову агітаційну та інформаційну роботу в середовищі вивезених працівників. За їх допомогою багатьом удалося втекти з неволі та перейти у партизанські загони, що боролися в тилу Вермахту. Звільнившись від неволі, радянські громадяни брали участь у партизанських загонах у Польщі, Італії, Франції, Югославії, Чехословаччині та інших країнах.

У Польщі перші групи і загони радянських партизан, які склалися переважно з полонених військових Червоної армії, почали виникати вже восени 1941 року – на початку весни 1942 року. Серед них партизанські загони – «Сокіл» (командир В. Войченко) імені Кілінського під командуванням С. Алексєєва, імені Щорса, очолюваний старшим лейтенантом В. Володіним, загін М. Слугачова та інші [10, с. 384]. Найбільш відомим на польській землі був партизанський загін імені А. Міцкевича, який діяв у 1942-1943 роках у Парчевських лісах на Люблянщині під керівництвом Ф. Ковальова. В історію визвольної боротьби польського народу проти німецьких загарбників влилися імена радянських військових у лавах партизан – генерал-майор С. Огурцов, батальйоний комісар Н. Герценберг, рядовий У. Адаманов й інші.

Активну участь брали радянські воїни у розгортанні партизанського руху в Чехословаччині. У вересні 1942 року допомогу у формуванні партизанських загонів та навчання бійців було доручено полоненим-утікачам радянським військовим. Одним із перших великих партизанських формувань був загін імені Чапаєва, організований влітку 1943 року, який згодом перетворився у партизанське з'єднання під керівництвом І. Балюти. У Югославії з групи полонених у кінці 1943 року було створено радянський партизанський батальйон, очолюваний матросом А. Дяченком.

В Італії у складі партизанських бригад імені Гарібальді, створеної восени 1943 року, боролися сотні бійців і командирів Червоної армії, колишніх військовополонених. Серед них «російський батальйон» в Емілії, який об'єднував понад сто осіб під керівництвом В. Переладова. Значним був внесок радянських людей в організацію та діяльність французького руху Опору у кінці 1942 – початку 1943 років, які працювали у промисловості Франції [13, с. 385].

Антифашистські організації діяли і на території Німеччини у концтаборах, на військових заводах, шахтах. Вони проводили саботаж та диверсії на військових заводах, шахтах, фабриках, створювали підпільні комітети й співпрацювали з іноземними підпільними групами. У 1942 році була створена найбільша підпільна організація «Братерська співпраця полонених». Члени БСВ розповсюджували листівки, проводили агітацію. Восени 1943 року БСВ почала створювати патріотичні групи у середовищі робітників на підприємствах Мюнхена. Влітку 1943 року під керівництвом В. Вініченка була створена тимчасова рада БСВ, яка організувала підпільні групи на заводі «Ампер», у 4-ому, 6-ому і 25-ому таборах, у робочому таборі Дахау, на паравозобудівельному заводі Дорньє, у таборі приармійських складів, на підприємствах фірм «Клюбер», «Лутц і сини» та інші.

Подібні до БСВ групи виникли також в інших містах півдня Німеччини і окупованої Австрії. Влітку 1943 року організація БСВ установила зв'язок з

Мюнхенським німецьким антифашистським народним фронтом (АНФ), що позитивно позначилося на розвитку руху Опору в Німеччині. До кінця 1943 року діяльність груп БСВ і АНФ набула великого розмаху й привела до створення широкої організації руху Опору по всій південній Німеччині та Австрії. Ці організації нараховували тисячі членів, зведених у бойові підрозділи, які були частково озброєні. У результаті диверсійної та підпільної діяльності групи БСВ та АНФ були знищені органами гестапо. Лише у Мюнхені гестапо заарештувало 288 радянських військовополонених і робітників за участь в цих організаціях, з них 94 було розстріляно, а інших закатовано у таборах Маутхуазен й Освенцим.

З другої половини 1943 року в робітничих таборах Рендсбурга і Бюдельсдорфа діяла розгалужена підпільна організація «Комітет допомоги Батьківщині», керівником якої був радянський моряк Ф. Коренко. З 1944 року підпільники прийняли рішення систематично дезорганізовувати ворожий тил, для чого були створені диверсійні групи. Вони розгорнули активну діяльність з організації підпільних груп у сільській місцевості. Проте гестапівцям удалося розкрити цю підпільну організацію, було арештовано 110 підпільників, багато з них відправлено у концтабори, керівник був убитий під час арешту.

Значну роль у піднесенні спротиву відіграла підпільна організація «Союз допомоги робітникам», створена влітку 1943 року в таборі «Ан дер Шанц» у Кілі, якою керував столяр С. Блашко. З метою конспірації вона була названа «Лікарняна каса для потребуючих допомоги». СДР свою діяльність проводив шляхом усної й друкованої пропаганди, збільшення членів організації, пошуку озброєння для проведення збройної боротьби. Діяльність цієї організації була викрита, а її члени зазнали репресій. У другій половині 1943 року в Лейпцігу було створено «Інтернаціональний антифашистський комітет», який очолили донецький робітник М. Румянцев і німецький робітник М. Хауке [13, с. 387].

У листівках, роздрукованих на гектографі, комітет закликав німецьких та іноземних робітників до саботажу роботи військової промисловості. Після арешту керівництва діяльність організації припинилася. Крім наведених підпільних організацій, за участі радянських громадян, котрі опинилися на примусових роботах та у німецькому полоні на території окупованої Європи, діяли також такі організації, як нелегальна німецька комуністична організація, підпільна комсомольська організація «Месник», а також велика кількість несанкціонованих груп й об'єднань у малих містах та на підприємствах.

Не менш важливою у розгляді партизансько-підпільного руху є фахова належність її членів. Організаторами підпільних груп були вчителі – Н. Красутський у селі Костянтинівці Запорізької області, О. Волошинова та І. Волошинов, колишній викладач географії в педагогічному інституті в Сімферополі. Здібний художник підробляв німецькі печатки, документи. Славними організаторами були вчителі А. Одуха, В. Яремчик, Ю. Збанацький. Багато підпільних груп переходило до збройної боротьби, прикладом якої є Павлоградське та Варвинське повстання. У партизанському з'єднанні С. Ковпака була представлена широка палітра професій. Так, начальник штабу з'єднання Г. Базима був сільським вчителем, заступник командира з'єднання П. Вершигора – професійним кінорежисером та кінофотокореспондентом, який протягом війни освоїв військово-розвідувальну справу і вже до перемоги прийшов генералом. Під час окупації у тилу разом з С. Ковпаком партія залишила

медичний персонал, радянських адміністраторів, людей робітничих та сільськогосподарських професій. Складні умови партизансько-підпільної боротьби змусили їх швидко отримувати військові знання і ставати професійними розвідниками, підпільниками, артилеристами, військовими медиками.

Отже, радянський партизансько-підпільний рух є багатогранним, гетерогенним соціально-історичним явищем. Його дослідження крізь призму соціальних аспектів дозволяє побачити безліч якостей, які характеризують цей процес і викликають труднощі у сприйнятті. Складнощі є у перевірці кількісних показників, ролі жінки у військових формуваннях ворожого тилу, неоднозначним є питання інтернаціональності етнічного складу партизанських та підпільних загонів, його фахова представленість. У таких дрібних, але важливих антропоцентричних елементах міститься реальна історія радянського партизансько-підпільного руху, в центрі якого перш за все особистість та її прагнення й емоції.

Список використаної літератури

1. Боярский В. И. Партизанская война: История утерянных возможностей / В. И. Боярский. – Мн.: Харвест-АСТ, 2001. – 304 с.
2. Вовк О. В. Червоний партизанський рух в Україні і органи НКВС-НКДБ (1941-1944 рр.) / О. В. Вовк // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – №10-11. – С. 42-55.
3. Галаган В.Я. Жіночий фактор у визволенні України від німецько-фашистських загарбників / В. Я. Галаган // Сторінки воєнної історії України [Збірник наук. статей]. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 61-66.
4. Гика В. М. Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у Великій Вітчизняній війні / В. М. Гика // Архіви України. – 2010. – №2 (268). – С. 66-76.
5. Кентій А. Радянські партизани 1941-1944: світло і тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: ПП Н. Брехуненко, 2010. – 80 с.
6. Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) / М. В. Коваль // УІЖ. – 1975. – №12. – С. 34-46.
7. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації [Збірка матеріалів міжнародної наукової конференції]. – К., 2011. – 800 с.
8. Патриляк І. УПА була більш «робітничо-селянською», ніж радянські партизани [Електронний ресурс] / І. Патриляк. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/14/59049/>
9. Реброва И. В. Образ женщины в Великой Отечественной войне, отраженный в воспоминаниях людей фронтового поколения [Электронный ресурс] / И. В. Реброва. – Режим доступа: <http://sofik-rgi.narod.ru/avtorii/konferencia/rebrova.htm>
10. Сенявская Е. С. Женщина на войне глазами мужчин [Психологический экскурс в историю России] / Е. С. Сенявская // Российская ментальность: Методы и проблемы изучения / Мировосприятие и самосознание российского общества. – М., 1999. – Вып. 3. – С. 215-218.
11. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Ред. И. И. Зелкин, З. Г. Демидов. – М.: Наука, 1977. – 728 с.
12. Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников. Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории [Док. и мат.]. / Авт. сост.: А. Гогун, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
13. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / П. А. Судоплатов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – 688 с.

Л. А. Ковальська

СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ СОВЕТСКОГО ПАРТИЗАНСКО-ПОДПОЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Освещены проблемы социальной стратификации советского движения сопротивления (1941-1945 годы). Рассмотрены количественные показатели партизанского движения в Украине, гендерные особенности формирования партизанских и подпольных отрядов, этническая составляющая движения и профессиональная принадлежность партизан и подпольщиков.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, партизанское и подпольное движение, социальная стратификация.

L. A. Kovalska

SOCIAL STRATIFICATION OF THE SOVIET UNDERGROUND MOVEMENT IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

The problems of the social stratification of the Soviet resistance movement during 1941-1945 are highlighted. The quantitative data of the partisan movement in Ukraine, gender peculiarities of forming the partisan and underground groups, the ethnic component of the movement and professional membership of the partisans and underground members are considered.

Keywords: Great Patriotic war, the partisan and underground movement, social stratification.

Надійшла до редакції 17 жовтня 2012 року

УДК:94:329.14(477)»1997/2002»

В. В. Мороко

ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – НА ШЛЯХУ ДО ВЛАДИ (1997 – 2002 РОКИ)

У статті аналізується процес становлення Партії Регіонів. Досліджується її участь у виборчих кампаніях 1998 та 2002 років. Викладається бачення майбутнього України в програмних документах організації.

Ключові слова: партія, Партія Регіонів, вибори, політична програма

Створена в кінці 1997 році Партія Регіонів (Партія регіонального відродження України) за чотирнадцять років існування пройшла шлях від однієї з «партій влади» через опозиційну діяльність до опанування політичної і державної влади в країні. В різні періоди біля керма організації стояли В. Рибак, М. Азаров, В. Семиноженко та В. Янукович. Чисельність партії зросла з декількох десятків до майже півтора мільйона членів.

В історії цієї політичної сили ми пропонуємо виокремлювати три періоди:

I. 1997 – 2004 роки – етап організаційної розбудови партії, пошуку місця в соціально-політичній конструкції держави.

II. 2004 – 2009 роки – час знаходження в опозиції та фрагментарного (як у часовому, так і територіальному вимірах) перебування у владі.

III. з 2010 року – період уходження у владу та її асиміляції.

Нагадаємо, що партія регіонального відродження України (ПРВУ) з'явилася на політичній арені країни в другій половині 90-их років ХХ століття. Цей період історії держави мав особливості, які позначились на характері побудови партійної системи країни та взаєминах політичних сил усередині неї.

Прийняття Конституції України та перебудова виборчого законодавства значно підсилили роль партій в опануванні та утримуванні влади. Саме в цей період ресструється або ж «приватизується» значна кількість партій, що в подальшому претендуватимуть на власну частку влади.

Конституційне визначення майбутніх виборів як таких, що мають відбутися на пропорційно-мажоритарній основі, стало каталізатором ажіотажної уваги до партій з боку вітчизняної еліти. Можливість потрапити у владу чи зберегти її завдяки цим асоціаціям приводила як до появи низки нових, так і до змін у вищому керівництві вже існуючих партій.

За 1997 рік було зареєстровано десять нових політичних сил. До того ж відсутність на 1998 рік законодавчої вимоги існування партій як мінімум за рік до наступних виборів робила процес їх виникнення постійним і майже безперервним у часі. Яскравою ілюстрацією цього процесу й стало створення Партії регіонального відродження України, започаткованої представниками промислової еліти Донбасу, що швидко нарощувала фінансові м'язи. 26 жовтня 1997 року відбувся її установчий з'їзд, на якому головою партії було обрано мера міста Донецька В. Рибак. Шостого листопада ця політична сила була зареєстрована Мін'юстом. Це дозволило вже 22 листопада на черговому з'їзді ПРВУ затвердити передвиборний список та передвиборну платформу.

Зазвичай політична партія в Україні може реалізувати плани своїх фундаторів і спонсорів, лише спираючись на використання ілюзії значної електоральної підтримки. Тому, принаймні зовні, вона намагається себе презентувати як захисника своїх «потенційних виборців».

Аксіоматично, що програмні положення будь-якої партії – це виклад доктрини бачення соціальної справедливості та шляхів її досягнення. Не стала винятком і ПРВУ. У її передвиборній програмі зразка 1998 року декларувався поступ «до суспільства соціальної справедливості разом з Партією регіонального відродження України».

Інтереси еліти Донбасу спочатку замикалися головним чином на власному регіоні. ПРВУ покликана була боронити його від надмірного втручання Центру. Виходячи з цього, державницький ідеал визначався як «процвітання України через відродження регіонів». У свою чергу «відродження регіонів» як явище і процес складалося з таких елементів: автономія територій, духовне відродження, державне регулювання економіки, кадрова армія, духовно та патріотично налаштовані правозахисні органи, багатовекторна політика.

Кожен з цих стовпів політичної доктрини ПРВУ мав власне, внутрішнє наповнення. Автономія регіонів розумілася як фіскальний федералізм заради «виплати пенсій і заробітної плати». Складовими частинами відродженої духовності було канонічне православ'я, що мало б зміцнитися: матеріально – за рахунок «повернення канонічним церквам власності» та повного звільнення їх від будь-яких податків; соціально – через «залучення дітей та молоді до релігійного виховання». Останнє – виключно заради «знищення найбільш негативних соціальних явищ: проституції, наркоманії, бандитизму, корупції». Не менш

важливим елементом духовного відродження визначалася мова, тому наголошувалося, що «при збереженні за українською мовою статусу державної партія зобов'язується створити законодавчі пріоритети для російської мови як офіційної, а в місцях компактного проживання національних меншин – і для їх мов». Спіратися у своїй діяльності регіонали обіцяли на «тих, хто живе за рахунок власної праці та створює матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності». Вони стверджували, що, власне, заради останніх вони й ішли на вибори, викарбувавши на партійних прапорах «священні для кожної людини принципи духовності, свободи, справедливості» [5].

Утім, незважаючи на те, що за підрахунками авторів програми, таких громадян в Україні більше ніж три чверті, ПРВУ на виборах до ВР України підтримало лише 241 262 виборці, що становило 0,9% від тих, хто скористався своїм виборчим правом. При цьому 25% з тих, хто підтримав у 1998 році ПРВУ, мешкало в Донецькій області, по 9% у Харківській та Чернівецькій. У межах 4% від загальної кількості симпатиків партії дали Одеська, Волинська, Рівненська, Запорізька області, 3% – Луганська. Інші регіони до загальної кількості прибічників додали від 2,7% (м. Київ) до 0,4% (м. Севастополь). За мажоритарними округами ПРВУ спромоглася провести 2 нардепів – В. В. Рибак (його підтримали 38 746 виборців, або 43,56 % по ОВО) та І. О. Юшко (40 586 та 43,91% відповідно) [4].

По закінченні виборчої кампанії ПРВУ в своїй роботі зосередилася на трьох основних напрямках – парламентська діяльність, участь у виборах Президента України та розбудові партійної структури.

Незважаючи на доволі посередній результат виборів 1998 року. ПРВУ отримала важливий мінімум: можливість відстоювати свої інтереси в стінах парламенту. 19 лютого 1999 року було створено депутатську групу «Відродження регіонів», батьками-засновниками якої стали Є. Звягільський, І. Юшко, Р. Богатирьова і В. Рибак. Основним завданням новоутворення визначалося відродження та розвиток місцевого самоврядування через дотримання принципу, згідно з яким «..питання, які можливо вирішувати на низовому рівні територіальних громад, немає сенсу передавати на розгляд центральної влади [2].

Не лише місцевим самоврядуванням опікувалась група у стінах ВРУ. Кризовий стан України був джерелом натхнення законотворчої діяльності регіоналів-парламентарів, які мали з усіх питань соціально-економічного розвитку країни власну точку зору. Вони виступали категорично проти підняття тарифів на житлово-комунальні послуги як засобу розв'язання проблем ЖКХ, вважаючи стимулювання виваженої податкової політики енергозбереження реальним шляхом подолання цієї проблеми. Застерігали владу від невиправданого використання Держкомрезерву, що могло б спричинити банкрутство вітчизняного сільгоспвиробника.

Не обходили стороною регіонали і питання кризового стану металургійного комплексу країни, власники підприємств якого й плекали молоду партію. На думку ПРВУ, кроки влади у напрямі виведення галузі з колапсу були недостатньо рішучі. Наголошувалось: єдиний шлях – це прийняття Закону України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України». Відповідно до цього документа, активну участь у розробленні якого взяли нардепи від партії С. Матвієнков та В. Гуров, для

підприємств, які задіявалися в економічному експерименті, що проводився з 1 січня 1999 року по 1 січня 2002 року, тимчасово встановлювалася ставка оподаткування прибутку в розмірі 30 відсотків від діючої. Різниця спрямовувалася на поповнення обігових коштів підприємств. Закон також визначив і перелік підприємств, що отримали право на участь в експерименті. Майже всі вони в подальшому стали основою потужних фінансово-промислових груп України.

Іншим напрямом діяльності партії в той період була активна участь у президентській виборній кампанії. На другому етапі другого з'їзду ПРВУ було вирішено підтримати кандидатуру Л. Кучми за умови, що він зобов'язеться включити у свою програму політичні вимоги регіоналів: прийняття першочергових заходів щодо зміцнення місцевого самоврядування, формування бюджету знизу догори, стимулювання інноваційного розвитку вітчизняного виробника, надання російській мові статусу офіційної. Напевно, діючий Президент дослухався цих побажань, оскільки вже в червні 1999 року партія підписала заяву про створення виборчого блоку «Наш вибір – Леонід Кучма!». Окрім ПРВУ, до блоку ввійшло декілька десятків партій. Основними гаслами блоку стали: «Нам потрібен Мир та Злагода!», «Досить жити комуністичними ілюзіями!», «Повернути землі її власникам!», «Підтримаємо вітчизняного товаровиробника!», «Ми – за солідарність національних культур в Україні!», «Розвивати безпосереднє народовладдя!», «Народе, не мовчи, коли вирішується твоя доля!» тощо. Як відомо, Л. Кучма переміг, зробивши тим самим реальністю для ПРВУ перспективу реалізації її бачення суспільно-політичного розвитку країни через участь у владних інститутах.

Третім напрямом діяльності партії в той часовий проміжок стала розбудова та укріплення власної структури. ПРВУ вибрала не лише шлях розбудови регіональних підрозділів. На озброєння було взяте традиційне для передвиборчих кампаній намагання підсилення партії через злиття з іншими. Як зазначав В. Рибак, у період після другого з'їзду ним були проведені переговори щодо консолідації з партіями, близькими за духом [6, с. 29]. З чотирма з них була досягнута домовленість про об'єднання. Ними виявилися Партія Праці, ПП «За красиву Україну», Партія Солідарності України та Всеукраїнська партія пенсіонерів. 17 листопада 2000 року на позачерговому з'їзді ПРВУ було розглянуте питання про злиття цих партій і створення нової. Вісімнадцятого листопада відбувся об'єднавчий з'їзд ПРВУ, Партії Праці, ПП «За красиву Україну», Партії Солідарності України та Всеукраїнської партії пенсіонерів, на якому й було створено нове об'єднання під назвою Партія регіонального відродження «Трудова солідарність України». Керівниками обрали тріумвірат у складі В. Рибак, В. Ландика, П. Порошенка. До Президії ввійшли Г. Самофалов, Л. Черновецький, В. Пехота, М. Азаров, В. Семиноженко, Ю. Звягільський та І. Попеску [3]. Партія проголошувала, що вона є прибічницею концепції розвитку країни в руслі третього шляху поза рамками традиційної лівої чи правої ідеології.

Кінець 2000 року та наступний 2001 рік стали для партії часом плідної організаційної перебудови. Протягом грудня 2000 року – першої половини 2001 року відбулись об'єднавчі конференції її регіональних відділень. Наступним кроком організаційної трансформації стало створення 21 березня 2001 року в стінах парламенту депутатської групи «Регіони України» у складі 24 депутатів. Тоді ж керівником цього депутатського об'єднання було обрано В. Рибак,

заступниками В. Коновалюка та І. Юшка. Завершальним акордом став позачерговий третій з'їзд (3 березня 2001 року), який затвердив остаточну назву ПРВ «ГУ» як Партія регіонів. Головою партії обрали М. Азарова, заступниками – В. Ландика, П. Порошенка, В. Рибак, Г. Самофалова, В. Семиноженка. Членами Політради дообрали В. Альохіна, Є. Ананенка, В. Арабаджи, В. Плотинського, в Президію Політради – В. Арабаджи, Р. Боделана, Б. Дейча, В. Короля, М. Чечетова, І. Юшка тощо. В кінці року четвертий позачерговий з'їзд завершив формування керівної верхівки. Замість М. Азарова Головою партії було обрано В. Семиноженка. Саме в такому стані ПР увійшла в наступну фазу першого періоду існування – виборчу. Цього разу до Верховної Ради України.

Історія ПР у період 2001–2002 років тісно пов'язана з політичними процесами в Україні того часу. Підвищення ролі партії у виборній кампанії 2002 року незрозуміле у відриві від контексту подій кристалізації владного режиму Л. Кучми та трансформації політичної системи на рубежі століть.

Нагадаємо, що протягом 2000 року партії в Україні продовжували за інерцією попередніх років спроби об'єднатися і при цьому ще більше віддалялися від реального здобуття влади. В першу чергу тому, що цей процес орієнтували виключно на певного лідера, за допомогою якого сподівалися долучитися до влади.

Намагання створити єдине об'єднання не мали успіху і внаслідок незацікавленості в цьому самих учасників процесу та сил, що стояли за ними. На тлі розпорошення опозиції відбувався наступ президентської гілки виконавчої влади України на законодавчу. Отримавши перемогу на виборах 1999 року, Л. Кучма спочатку закріпив її через «оксамитову революцію» у ВР України. Продовжив свій наступ голова держави через референдум, на якому його точку зору схвалила рекордна кількість громадян (від 24 284 220 до 26 461 382) проти 15 870 722, які підтримали його під час президентських перегонів. Однак отримати остаточну «перемогу» представлена Л. Кучмою виконавча гілка влади не змогла, в першу чергу завдяки появі потужної бізнесової контреліти. На політичну арену вийшли два партійних угруповання – БЮТ та НУНС, протистояти яким було «доручено» пропрезидентським партіям. Ні перші, ні другі не були чимось новим на партійному небосхилі. Тому такий поділ радше був спробою перерозподілу владних повноважень, ніж ознакою намагань зміни політичної системи країни. Але якщо говорити про ПР, то її входження до пропрезидентського блоку відкривало перед нею нові перспективи. Партія виступила одним із ініціаторів згуртування навколо фігури Президента.

Чотирнадцятого грудня 2001 року проходив перший етап четвертого позачергового з'їзду ПР, на котрому, як ми вже зазначали, відбулись певні кадрові зміни. Але не лише кадровими питаннями переймався партійний форум – на ньому було прийняте рішення «Про створення виборчого блоку політичних партій: Аграрної партії України, Народно-демократичної партії, Партії промисловців і підприємців України, Партії регіонів, ПП «Трудова Україна». І вже наступного дня лідери цих партій М. Гладій, В. Пустовойтенко, А. Кінах, С. Тігіпка та М. Азаров підписали угоду про створення виборчого блоку «За єдину Україну!».

У передвиборчій програмі блоку наголошувалося, що на рубежі століть Україна утвердилась як суверенна соборна держава і надійний міжнародний

партнер. Зазначалося, що країна впевнено стала на шлях економічного зростання та політичної стабілізації. Поряд з цим, на думку політиків, завдання, які стоять перед суспільством, неможливо було розв'язати без ясного бачення перспектив його єдності. Виходячи з цього, партії, учасники об'єднання, у разі приходу до влади, ставили перед собою такі завдання: зміцнити дієздатність держави, утвердити політичну єдність суспільства, забезпечити стабільність національної грошової одиниці, забезпечити щорічне зростання ВВП на 6 – 7 %, збільшити реальні доходи населення у півтора разу, знизити податковий тиск, прийняти новий Податковий кодекс України, подолати тінізацію економіки, відродити українське ело, ефективно підтримувати підприємництво, малий та середній бізнес, дати реальну перспективу молодому поколінню, відродити українські сімейні цінності, створити ефективну систему соціального і пенсійного забезпечення, медичного обслуговування, забезпечити повну продуктивну трудову зайнятість, збільшити на 1,5 млн. кількість робочих місць, усебічно підтримувати українську культуру й духовність, сприяти комплексній євроінтеграції України, зміцненню зв'язків з країнами СНД. Усі ці наміри на думку представників блоку можливо було реалізувати завдяки дотриманню генеральних напрямів розбудови країни. Серед них:

1. Демократизація суспільства, яка розумілася як утвердження державної системи через подолання відчуження людини від влади та сприяння активній участі громадян у державному житті, тобто творенні реального громадянського суспільства з одного боку. З іншого – дієвим інструментом у процесі демократизації мала б стати парламентська більшість, яка нестиме повну відповідальність за результати економічного та соціального розвитку.

2. Економічне зростання, зміст якого мав би наповнюватися через розвиток високотехнологічного сектора економіки, модернізацію сфери науки та освіти, стимулювання розвитку внутрішнього ринку, інвестування в інтелектуальний і трудовий потенціал людини, оновленні управлінських кадрів.

3. Розбудова держава соціальних інвестицій, що розумілася як цивілізована модель справедливих економічних відносин, яка працює на примноження державної та приватної власності, створює належні умови для інвестицій, гарантує надійну систему соціального захисту.

4. Утвердження правової держави і розвиненого громадянського суспільства через сприяння всебічній реалізації конституційних прав громадян. У цьому напрямі програми новим, як для ПР, що відстоювала на виборах 1998 року підтримку канонічного православ'я, була декларація намірів «поважливого ставлення до різних світоглядних і релігійних переконань».

5. Виважена регіональна політика, що розумілася як відстоювання інтересів кожного регіону, з одночасним несприйняттям регіонального егоїзму. Змістом такої політики мала б стати гармонізація інтересів центру та регіонів, упровадження нової системи міжбюджетних відносин (не менше ніж 40% податків повинно б залишатись у регіоні), подолання нерівності стандартів культурного, соціального та комунального розвитку центру і регіонів, сприяння розвитку муніципальних і регіональних форм демократії й самоврядування.

6. Реформа агропромислового комплексу шляхом завершення земельної реформи, розбудови інфраструктури аграрного ринку, впровадження іпотечного кредитування, створення дієвої системи правового захисту власності на землю та її власників. Тут же декларувався намір забезпечити державною підтримкою фермерських, сімейних, малих і середніх сільськогосподарських підприємств, захист вітчизняного виробника й запобігання несумлінній конкуренції з боку іноземних сільгоспвиробників як шлях до відродження України – житниці Європи.

7. Багатовекторна політика, що розумілась як поєднання євроінтеграції країни з паралельним наповнення новим змістом стосунків з Росією та країнами СНД [1].

Таким чином, передвиборча програма була типовим документом для партії, що представляла діючу владу і бачила подальший розвиток у консервації існуючих методів керівництва країною. За змістовим наповненням така програма відповідала консервативно-ліберальній партії західного зразка з певним ухилом до соціальної риторики через обіцянку побудови держави загального добробуту. У вітчизняному ж політичному вимірі ці тези на свої партійні прапори нанесли відверто лівоконсервативні партії партійно-господарської номенклатури євразійського типу світосприйняття, що утворили блок «За Єдину Україну!».

У цілому аналіз передвиборчих програм партій, які склали систему «партії влади», показав універсальність гасел, використаних ними під час перегонів. Пропоновані гасла фактично не залишали можливості виборцям обирати за ідеологічними вподобаннями. Єдиним критерієм залишалось ставлення до влади. Влада, в свою чергу, використала всі можливості для збільшення свого представництва в парламенті за рахунок народних депутатів, обраних у мажоритарних округах. Як і в 1998 році, незважаючи на волевиявлення громадян, це їй удалося.

У виборній кампанії 2002 року переміг діючий Президент, який за умов слабкості судової влади та неструктурованості ВР України набув виняткової ваги в системі органів державної влади. Відповідно до внеску в перемогу, своє місце у владній конструкції зайняла і ПР. Вона зміцніла й помітно виросла з регіональної коліски. Чим далі, тим більше її керманічі спрямовували зусилля в напрямі завоювання лідерства вже в масштабах держави в цілому.

Список використаної літератури

1. Виборчий блок політичних партій «За Єдину Україну!». Програма // Сайт ЦВК. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob? pf7171=195&kodvib=400>
2. Заява депутатської групи «Відродження регіонів», березень 1999 року // Політичні заяви та звернення підготовлені в депутатській групі «Демократичний союз» 04 березня 1999 р. – 21 грудня 1999 р. – Відомчий архів Верховної Ради України. – Ф. 1. – Оп. 22-ДФ. – Спр. №06 – 6/3.
3. Партії визначаються і об'єднуються // Голос України. – 2000. – №216. – С. 7.
4. Партія регіонів // Партії (блоки) на виборах. Сайт ЦВК. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
5. Передвиборна програма Партії регіонального відродження України // Україна політична. Сайт національної бібліотека України імені В. І. Вернадського. Режим доступу до файлу: http://www.nbu.gov.ua/polit/election/98_rvu.html

6. Рибак В. В. Рожденная временем / В. В. Рибак. – Донецк: ООО «Издательско-полиграфическое предприятие «ПРОМІНЬ», 2010. – 280 с.

В. В. Морoko

ПАРТИЯ РЕГИОНОВ – НА ПУТИ К ВЛАСТИ (1997-2002 ГОДЫ)

В статье анализируется процесс становления Партии Регионов. Исследуется ее участие в избирательных кампаниях 1998 и 2002 годов. Излагается видение будущего Украины в программных документах организации.

Ключевые слова: партия, Партия Регионов, выборы, политическая программа.

V. V. Moroko

THE PARTY OF REGIONS ON THE WAY TO POWER

The genesis of the Party of Regions is considered in the article. Its participation in the election campaigns in 1998 and 2002 is researched. Ukraine's perspectives suggested in the program documents of the organization are presented.

Keywords: Party, Party of Regions, elections, political program.

Надійшла до редакції 5 вересня 2012 року

Слово молодого автора

УДК 314.113:392.1(477.53):[001.814]»175»/»179»

В. В. Кручиненко

ШЛЮБНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ СЕЛА МАНУЙЛІВКА МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ (ЗА ДАНИМИ РУМ'ЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ)

У статті на основі даних Генерального опису 1765 – 1769 років з позиції історичної демографії аналізується шлюбний стан населення села Мануйлівки Миргородського полку. В основу аналізу покладено методики, розроблені Л. Анрі та А. Блюмом.

Ключові слова: історична демографія, Генеральний опис, середній вік укладання шлюбів, показник статевого співвідношення.

На сьогоднішній день серед досліджень, які входять в сферу соціальної історії, помітне місце займає вивчення шлюбного стану на території Гетьманщини у другій половині XVIII століття. Зазначимо, що проблематика шлюбності¹ в сільському суспільстві ранньомодерної України вітчизняною історіографією практично не вивчалася. Окремі аспекти шлюбного стану в українських селах Стародубського полку (число осіб, які не взяли шлюб; число осіб, які залишилися поза шлюбом; орієнтовний шлюбний вік; вікова різниця між чоловіками та дружинами) дослідив сучасний історик Юрій Волошин [3]. Метою нашої статті є дослідження шлюбності й шлюбної поведінки** жителів одного із сіл Миргородського полку – Мануйлівки, яке знаходилося на території Голтвянської сотні. Для цього спробуємо розв'язати такі завдання:

- 1) Встановити показник статевого співвідношення населення;
- 2) Визначимо частку осіб, які перебували в шлюбі та частку осіб, які залишилися поза шлюбом;
- 3) Встановити середній вік укладання шлюбів і вікову різницю між подружжям.

Головним джерелом для вивчення шлюбної ситуації, яка склалася у Мануйлівці в означений період, є Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр., який знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у місті Київ [8].

¹ Шлюбність – це процес утворення шлюбних (подружніх) пар у населенні, який включає в себе укладання як перших, так і повторних шлюбів (див.: Прибиткова І. М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К.: АртЕк, 1995. – С. 190).

** Під шлюбною поведінкою людей у демографії розуміють їх поведінку у зв'язку з укладанням і припиненням шлюбу (див.: там же. – С. 197).

Незважаючи на те, що у справах по Миргородському полку втрачено багато відомостей про населені пункти, досліджуване нами джерело дозволяє висвітлити окремі історико-демографічні аспекти шлюбного стану. У переписній книзі на 84-х аркушах, написаних скорописом XVIII ст., міститься важлива інформація про вікові групи, соціальний склад населення та шлюбний стан. Наприклад: «Иван Яременко 40 лет, посполитый села Мануйловки. Его жена Ксения 35 лет. Дети: Симион 10 лет, Петро 7 лет, Стефан 5 лет, Василь 2 года, Мария 1 год» [9]. Усього перепис зафіксував у селі 92 двори, в якому проживало 712 осіб. Більшість із них – 561 (78,8%) становили посполиті, а решту – 151 (21,2%) козаки.

Спочатку спробуємо встановити показник статевого співвідношення для населення Мануйлівки. Для цього використаємо віковий розподіл, запропонований французькими демографами Луї Анрі та Аланом Блюмом. Згідно нього, усе населення можна поділити на дітей (0 – 14 років), осіб активного віку (15 – 64 роки) та літніх (65 і старше) [1, с. 23]. Дані занесемо до таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл населення Мануйлівки за віковими групами

Вікова група	0 – 14		15 – 64		65 і старше	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Кількість	183	174	177	174	2	2

Загальне число дітей у Мануйлівці 1768 року становило 357 осіб, серед яких 183 хлопчиків і 174 дівчинки. Таким чином, хлопчики склали 51,2%, а дівчатка – 48,8 %. А тепер поррахуємо показник статевого співвідношення для дитячого населення Мануйлівки:

$$100 \times 183 / 174 = 105,1$$

Цей показник засвідчує деяку перевагу хлопчиків, що говорить про дещо вищий рівень народжуваності останніх. Осіб активного віку нараховувалось 351 (177 чоловіків і 174 жінок). Для них показник статевого співвідношення дорівнює:

$$100 \times 177 / 174 = 101,7.$$

Число літніх людей складало лише 4 (по 2-є чоловіків і жінок). Тут показник статевого співвідношення становить:

$$100 \times 2 / 2 = 100.$$

Отже, співвідношення статей дорівнюватиме:

$$100 \times 362 / 350 = 103,4.$$

Результати показали, що чоловічого населення було більше. Для православних сіл Стародубського полку аналогічний показник був дещо вищим – 111,1. Юрій Волошин підкреслює, що у документах XVIII ст., як правило, не завжди повно відображене жіноче населення через те, що оподаткуванню підлягали особи чоловічої статі [2, с. 116].

А тепер спробуємо підрахувати яке число мешканців Мануйлівки перебувало у шлюбі, яка частка населення обвінчалася раніше, а також те, яка частка не брала шлюб жодного разу. Для зручності складемо таблицю 2, де буде відображено шлюбний стан населення Мануйлівки в 1768 році.

Шлюбний стан населення Мануйлівки

Вікові групи	Чоловіки						Жінки					
	Неодружені		Одружені		Вдівці		Незаміжні		Одружені		Вдови	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
15-19	34	19	1	0,5	-	-	33	18,8	7	4	-	-
20-24	6	3,4	13	7,2	1	0,5	3	1,7	16	9,1	-	-
25-29	1	0,5	22	12,4	-	-	2	1,1	18	10,2	-	-
30-34	1	0,5	19	10,6	-	-	1	0,6	13	7,4	-	-
35-39	-	-	12	6,7	-	-	-	-	21	11,9	-	-
40-44	-	-	22	12,4	-	-	-	-	18	10,2	4	2,3
45-49	-	-	11	6,1	-	-	-	-	6	3,4	1	0,6
50-54	-	-	14	7,8	-	-	-	-	18	10,2	5	2,7
55-59	-	-	12	6,7	2	1,25	-	-	1	0,6	2	1,1
60-64	-	-	4	2,2	2	1,25	-	-	1	0,6	4	2,3
65-69	-	-	-	-	1	0,5	-	-	-	-	1	0,6
> 70	-	-	-	-	1	0,5	-	-	-	-	1	0,6
Усього	42	23,4	130	72,6	7	4	39	22,2	119	67,6	18	10,2

Зазвичай в демографічній науці населення поділяють на 5 і 10-річні групи. Оптимальнішим для нашої розвідки буде перший варіант, оскільки в досліджуваному нами селі не трапляється випадків укладання шлюбів раніше 15 років.

Завдяки нашим обрахункам стало відомо, що на момент проведення Румянцевського перепису у Мануйлівці нараховувалося 355 особи шлюбного віку (179 чоловіків і 176 жінок). Найбільшу частку серед них становили одружені – 130 (72,6%) у чоловіків і 119 (67,6%) у жінок. Дещо меншим у Мануйлівці був відсоток тих, хто ніколи не одружувався – 42 (23,4%) у чоловіків і 39 (22,2%) у жінок. Щодо вдівців і вдів, то їх нараховувалось відповідно 7 (4%) і 18 (10,2%).

Проаналізувавши вікові показники, ми побачили, що найбільша частка неодружених становить 40 чоловіків (22,4 %) у вікових групах 15 – 19 і 20 – 24 роки. Серед незаміжніх цей показник буде трохи меншим – 36 жінок (20,5%). Стосовно одружених, зазначимо, що їх найбільша частка припадає на вікові групи 25 – 29 і 30 – 34 роки, а саме 41 чоловіків (23 %). Щодо жінок, які одружилися, відмітимо, що їх найбільша частка становить 39 осіб (22,1 %) у вікових групах 35 – 39 і 40 – 44 роки. Найбільшу частку (4 чоловіки – 2,5 %) серед вдівців склали вікові групи 55 – 59 і 60 – 64 роки. Якщо вести мову про вдів, то їх нараховувалось по 6 (3,3 %) одразу у двох вікових категоріях – 45 – 54 і 55 – 64 роки. Останніх небагато було і у віці від 65 до > 70 років – 2 (1,2 %). Тут виникає логічне питання: чому в Мануйлівці майже незафіксовано випадків повторних шлюбів між вдівцями та вдовами? Лише один раз записана шлюбна ситуація, коли 42-річний Семен Шаповал, природний посполитий Мануйлівки одружився вдруге на 40-річній Меланії [10]. Українська дослідниця Ірина Петренко підкреслює, що закони визначали не тільки нижню, але й верхню вікову межу укладання шлюбу. Церковні правила забороняли вдовам новий шлюб після 60 років [6, с. 210]. Тобто мануйлівські вдівці від 60 до > 70 років (3,5%) навіть якщо і хотіли б взяти повторний шлюб, не могли піти проти церковних канонів.

Французький науковець П'єр Шоню вважає, що після досягнення вдовами 30 років (у цьому віці вони обтяжені дітьми) виникають труднощі вийти вдруге заміж [12, с. 193]. Проте, можна припустити, що при складанні Генерального опису писар не повинен був записувати повторні шлюби, адже це не метрична книга, де на відміну від перепису обов'язково фіксувалося який шлюб (перший, напівдругий, другий, напівтретій чи третій) укладався між чоловіком і жінкою.

На основі нашого дослідження можна зробити висновки щодо шлюбного ринку Мануйлівки. Шлюбний ринок – це співвідношення чисельностей різних груп шлюбоздатного населення. Найкраще, коли існує приблизно рівна пропорція кількості потенційних шлюбних партнерів на шлюбному ринку [4, с. 43]. Загальна кількість мануйлівських чоловіків шлюбоздатного віку (починаючи з вікової групи 15 – 19 років) становила 49 осіб, у той час як жіночого – 57 осіб. Проаналізуємо отримані дані по кожній віковій групі. Кількість шлюбоздатного чоловічого населення у віковій групі 15 – 19 років становила 34 особи. Жінки у тій самій віковій групі склали 33 особи. Чоловіки у віковій категорії 20 – 24 роки становили 7 осіб, жінки – 3. Щодо осіб сильної статі 25 – 29 років, то їх число дорівнювало 1, жінок нараховувалось двоє. У віковій групі 30 – 34 роки було по одній особі кожної статі. Наступна вікова група – 35 – 39 років не містить в собі неодружених, незаміжніх і вдівців та вдів. Вікова категорія 40 – 44 роки говорить про те, що на 4-х шлюбоздатних жінок не припадало жодного чоловіка. У віковій групі 45 – 49 років на одну особу слабкої статі також не припадало жодного чоловіка. Найгірше для жінок склалася ситуація у віковій категорії 50 – 54 роки, адже тут на 5-х осіб число чоловіків дорівнювало нулю. Деякий шлюбний баланс помітно у вікових категоріях 55 – 59, 65 – 69 та > 70 років, оскільки на чоловіків могла знайтись така сама кількість жінок. Вікова група 60 – 64 роки характеризувалася подвійною перевагою жінок (4). У середньому значенні 8 жінок шлюбоздатного віку могли залишитися без чоловіків.

Тепер підраховуємо число осіб жіночої та чоловічої статі, які залишились за межами шлюбних стосунків. Результати представимо у таблиці 3.

Таблиця 3

Число осіб, які не взяли шлюб у Мануйлівці

Вікові групи	Чоловіки		Жінки	
	Холостяки	Всього	Незаміжні	Всього
15-19	34	35	33	40
20-24	6	20	3	19
25-29	1	23	2	20
30-34	1	20	1	14
35-39	-	12	-	21
40-44	-	22	-	22
45-49	-	11	-	7
50-54	-	14	-	23
55-59	-	14	-	3
60-64	-	6	-	5
65-69	-	1	-	1
> 70	-	1	-	1

Далі, щоб визначити показник остаточної безшлюбності, звернемося до історико-демографічної методики, яку розробили французькі учені Луї Анрі та Алан Блюм. Вони вважають, що можливість взяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і стає мінімальною в 50 років [1, с. 48]. Таким чином отримуємо частку осіб, які залишилися поза шлюбом до 50 років. Це можна зробити шляхом обчислення середнього значення для 45 – 49 і 50 – 54 років [1, с. 48]. Отож маємо наступні результати:

$$C_{50} = 0 + 0 / 11 + 14 = 0 \text{ для чоловіків;}$$

$$C_{50} = 0 + 0 / 7 + 23 = 0 \text{ для жінок.}$$

Якщо порівняти ці показники з українськими селами Стародубського полку, то стане зрозуміло, що вони доволі наближені. Так, для чоловіків згаданої адміністративно-територіальної одиниці значення $C_{50} = 0,007$, для жінок – 0 [2, с. 190].

За нашими розрахунками стає зрозуміло, що всі чоловіки і жінки, які досягли 50-річного віку, були одруженими. До цього слід додати, що основну частину холостих і незаміжніх складала загальна вікова категорія 15 – 19 років. Додаткові результати стосовно інших вікових категорій представимо в таблиці 4.

Таблиця 4

Частка осіб, які залишилися поза шлюбом у Мануйлівці

Вікові категорії	Чоловіки	Жінки
C_{15-19}	0,971	0,825
C_{20-24}	0,3	0,157
C_{25-29}	0,043	0,1
C_{30-34}	0,05	0,071
C_{35-39}	0	0
C_{40-44}	0	0
C_{45-49}	0	0
Всього	1,364	1,153
C_{50}	0	0

Взявши дані із таблиці 4, підрахуємо середній вік вступу в шлюб у Мануйлівці 1768 року. При цьому використаємо наступну формулу:

$$i = 10 + 10 \times (C_{15-19} + \dots + C_{45-49}) - 40 \times C_{50} / 1 - C_{50} \text{ [1, с. 49],}$$

де i – середній вік вступу в шлюб, а C – показник безшлюбності окремих вікових категорій.

Таким чином, середній вік вступу в перший шлюб для осіб чоловічої статі Мануйлівки:

$$i = 10 + 10 \times 1,364 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 23,6;$$

для осіб жіночої статі:

$$i = 10 + 10 \times 1,153 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 21,5.$$

Щодо наближених територій, зазначимо, що за підрахунками Юрія Волошина було визначено наступне: в українських селах Стародубського полку середній шлюбний вік для чоловіків дорівнював 23,7 років, а для жінок – 19,1 років [2, с. 194]. Якщо взяти деякі країни Європи, то наприклад у приході Бомонтлез-Ноне (Франція) аналогічні показники дорівнювали 26,2 років для чоловіків і 25,5 років для жінок [5, с. 170], у приході Колітон (Великобританія) середній шлюбний вік

становив 25,7 років для чоловіків і 26,8 років для жінок [5, с. 171]. Це говорить про те, що населення Мануйлівки відповідає «неєвропейському типу шлюбності», теоретичні засади якого розробив англійський історик Джон Хаджнал. Він вважає, що для неєвропейського типу середній вік вступу в шлюб незаміжніх жінок становить менше 21 року. Що стосується європейського типу, то середній вік вступу в шлюб незаміжніх жінок повинен бути вищим 23 років, а взагалі він повинен бути вищим 24 років [7, с. 26].

Розглянемо також вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками. Це дасть нам змогу простежити частоту малої, середньої та великої вікової різниці у шлюбних стосунках мануйлівців. Умовно позначимо малу різницю у шлюбному віці 0 – 4 роки, середню – 5 – 9 років і велику – 10 і більше років. Результати відмітимо в таблиці 5.

Таблиця 5

Вікова різниця між чоловіками та жінками Мануйлівки

Різниця	Кількість випадків	%
0-4	54	45,4
5-9	47	39,5
10-14	13	11
15-19	3	2,5
> 20	-	-
Старші дружини	2	1,6

Із наших обрахунків видно, що у 54 випадках (45,4 %) мала вікова різниця між шлюбними парами становила 0 – 4 роки. Другу позицію посідає середня вікова різниця – 39,5 %. На третьому місці знаходиться велика вікова різниця – 16 випадків (13,5 %). Зрозуміло, що у всіх зазначених випадках старшими були чоловіки. Лише у двох випадках (1,6 %) жінки були старшими за чоловіків: 1) «Остап Пацан 48 лет... Его жена Агафья 50 лет [11]; 2) «Гаврило 22 года... Его жена Мелания 40 лет [10]. При чому якщо в першому випадку чоловік був молодшим від дружини тільки на 2 роки, то в другому вікова перевага дружини становила аж 18 років! Загалом же слід зауважити, що у Мануйлівці подібні шлюби були рідкістю.

Отже, підсумовуючи проведене дослідження зазначимо:

1) Показник статевого співвідношення для дитячого населення становив 105,1, для осіб активного віку – 101,7. Щодо літніх людей, то цей показник склав 100. Це означає, що у Мануйлівці чисельна перевага належала чоловікам. Поряд із цим не виключаємо те, що міг мати місце недооблік жіночої статі;

2) Частка осіб, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою і становила для чоловіків і жінок 0;

3) Середній вік укладання шлюбів становив 23,6 років для чоловіків і 21,5 років для жінок, що вказує на існування в Мануйлівці «неєвропейського типу шлюбності». У більшості випадків одружені чоловіки були старшими за жінок у віковій різниці 0 – 4 роки. Генеральний опис містить в собі тільки 2 випадки, коли особи слабкої статі мали вікову перевагу над чоловіками.

Список використаної літератури

1. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
2. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
3. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 39 – 51.
4. Махорін Г. Л. Основи демографії. Курс лекцій / Г. Л. Махорін. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2009. – 96 с.
5. Палли Х. Некоторые характеристики развития семьи в странах Западной Европы XVII – XIX веков (по материалам зарубежных исследований) / Х. Пали // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 169 – 182.
6. Петренко І. Шлюбний вік українського сільського населення у законодавстві Російської імперії XVIII ст. / І. М. Петренко // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 209 – 211.
7. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 14 – 70.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 344. – Арк. 38 – 79.
9. Там само. – Арк. 44.
10. Там само. – Арк. 55 зв.
11. Там само. – Арк. 42 зв.
12. Шоню П. Цивилизация классической Европы / П. Шоню. – М.: АСТ, 2008. – 608 с.

В. В. Кручиненко

**БРАЧНОЕ СОСТОЯНИЕ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛА МАНУЙЛОВКА
МИРГОРОДСКОГО ПОЛКА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА:
ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
(ПО ДАННЫМ РУМЯНЦЕВСКОЙ ОПИСИ)**

В статье на основе данных Генеральной описи 1765 – 1769 годов с позиции исторической демографии анализируется брачное состояние населения села Мануйловки Миргородского полка. В основу анализа положены методики, разработанные Л. Анри и А. Блюмом.

Ключевые слова: историческая демография, Генеральная опись, средний возраст заключения браков, показатель полового соотношения.

V. V. Kruchynenko

**MARRIAGE STATE OF THE VILLAGE OF MANUYLIVKA'S
POPULATION OF THE MYRHOROD REGIMENT
IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY:
HISTORICAL-DEMOGRAPHIC ANALYSIS
(ON THE DATA OF RUMYANTSEV'S CENSUS)**

In the article the marriage state of population of Manujlivka village of the Myrhorod regiment is considered from the perspective of historical demography at the core of the General census of 1765 – 1769. The methodology of the analysis was based on the works by L. Henry and A. Blum.

Keywords: *historical demography, General census, average marital age (median age at marriage), sex ratio.*

Надійшла до редакції 14 вересня 2012 року

УДК 2-836(477)»1945-1954»

І. В. Шерстюк

ЗАКАРПАТСЬКА РЕФОРМАТСЬКА ЦЕРКВА У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті аналізуються процеси, що відбувалися у середовищі реформатської церкви Закарпаття у повоєнний період. Визначено характер відносин між її керівниками та представниками радянської влади. Здійснено аналіз внутрішньої боротьби між лідерами окремих реформатських угруповань.

Ключові слова: *реформати, законодавство про релігійні культу, церква, громада, протестанти, Рада у справах релігійних культур, євангелізація, реєстрація, об'єднавчі процеси, конфесія.*

Реформатська церква досить поширена в нашій державі, хоча спільноти все ж невеликі. На жаль, та реформатська церква, яка раніше існувала і діяла в Україні, після Другої світової війни майже повністю зникла. Лише в містах Рівному і Степані (Рівненської області) залишилися дві маленькі громади вірних цієї церкви. Найбільша концентрація реформатів залишається на Закарпатті: тут налічується більше ніж 110 угорських реформатських громад та чотири громади української реформатської церкви: в містах Мукачеві, Ужгороді, Сваляві й у Вишково. Закарпатська реформатська церква на сьогодні займає третє місце за поширеністю в області після греко-католицької та православної церков. З огляду на це, особливу увагу дослідників привертають процеси, що відбувалися в повоєнний період у середовищі Реформатської церкви Закарпаття. Саме тоді вона втратила свої історичні позиції.

Насамперед дослідників цікавить характер її взаємин з радянською владою, а також стосунки з іншими протестантськими об'єднаннями. У контексті загальної історії протестантизму окремі аспекти державно-церковних відносин і міжконфесійної взаємодії за радянської доби повоєнного періоду розглядаються в працях П. Яроцького, А. Колодного, В. Любашенко, В. Єленського, О. Лешко. Як правило, це дослідження загального типу. Більш предметно повоєнну історію реформатської церкви Закарпаття розглядали В. Войналович, І. Саламаха та П. Бондарчук.

Метою цієї статті є спроби проаналізувати особливості налагодження міжконфесійної взаємодії Закарпатської реформатської церкви і Всесоюзної Ради Євангельських християн-баптистів, а також визначити характер відносин між лідерами реформатської церкви та представниками радянських органів влади після завершення Другої світової війни й приєднання Закарпаття до складу СРСР.

Як уже зазначалося, реформатство – одна з трьох основних форм кальвінізму. В українських землях воно було найбільш поширеним у Закарпатті, яке до

1945 року входило до складу Угорщини. Перші громади реформатів з'явилися в цьому регіоні ще у першій половині XVI століття. Після об'єднання Закарпаття з Радянською Україною всі зв'язки з Угорщиною, у тому числі й релігійні, були перервані. Проте формально реформатська церква Закарпаття входила до складу Генеральної Ради Угорської реформатської церкви з центром у Будапешті.

Такий зв'язок, а також той факт, що більшість послідовників цього віровчення були етнічними угорцями, зумовив трохи особливе ставлення радянської влади до реформатської церкви. Зокрема, вона єдина серед протестантських громад у повоєнний період уникла принизливої назви «секта» [3, с. 73].

Після створення у 1944 році Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР на чолі з І. В. Полянським та формування апарату Уповноважених цієї Ради по областях радянське керівництво дало чітку вказівку на встановлення контролю за діяльністю всіх протестантських громад відповідно до законодавства про культу [2, с. 654].

У цей же період за ініціативи та під тиском радянської влади на території СРСР, зокрема України, активно проходили процеси об'єднання протестантських конфесій, наслідком яких стає утворення Спільки євангельських християн-баптистів на чолі з Всесоюзною Радою євангельських християн і баптистів (далі – ВР ЄХіБ). Таке утворення давало змогу радянському керівництву контролювати й маніпулювати їх духовними лідерами, розпалювати внутрішньоконфесійні суперечки. Приєднання до Спільки ЄХіБ та проходження державної реєстрації в органах місцевої влади давало релігійним громадам офіційну і фактично єдину можливість функціонувати надалі. Не винятком були й лідери реформатської церкви, які вбачали у співпраці з ВР ЄХіБ єдиний шлях для подальшого розвитку після розриву з Угорщиною.

Першим Уповноваженим Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) у Закарпатській області було призначено С. Ляміна-Агафонова, який одразу ж отримав інструкції від Уповноваженого у справах релігійних культів по УРСР П. Я. Вільхового щодо необхідності особливого нагляду за реформатською церквою та вивчення її діяльності. Особливо наголошувалося на тому факті, що частина віруючих під час окупації України була солдатами угорської армії [11, арк. 136].

Угорські реформати намагалися ще з початку 1930-их років поживити роботу церкви, що привело до створення цілої низки так званих організацій «Пробудження», які проводили широку євангелізацію. Найбільш поширеними з них були три: Євангельський союз (на чолі з Чіо Шандором), Бетарія (на чолі з письменником Сисої Бені) та Місія євангеліста (на чолі з Бейкефі Бені) [7, арк. 79].

На території Закарпаття організація «Пробудження» (пізніше – «Східні брати») з'явилася у 1930-их роках. Її головною метою було поширення реформізму серед населення [9, арк. 2]. Згодом вона змінила назву на «Дружнє коло», яке утворилося за зразком місій «пробудження» в Угорщині й було фактично філією зарубіжної роботи Угорської реформатської церкви. Його керівний склад уключав 14 пасторів, які поділялися на дві групи. Перша – це 6 пасторів, які становили особливо ортодоксальне ядро, друга – 8 пасторів, які підтримували більш поміркованого лідера Іштвана Дйорке. Організація мала характер ордену з чотирма ступенями посвяти: перше коло – «внутрішнє», що

об'єднувало лідерів реформатської церкви; друге внутрішнє коло, куди входили більш помірковані пастори; третє зовнішнє коло – куди входили пастори, які щойно розпочали роботу «пробудження»; четверте коло так званих «співчуваючих», котрі самі активну роботу не проводили. Кожен із пасторів «Дружнього кола» у своєму приході вів проповіді «пробудження», закликав до покаяння віруючих та створював на їх основі «Дружній гурток», що був фактично церквою в церкві. Головна мета такого пробудження – зробити всіх реформатів стійкими членами церкви, нездатними зрадити віру і тим самим зберегти церкву від розколу [7, арк. 81-83].

Загалом реформатську єпархію в Закарпатті утворили 3 сеньйорських управління – Ужгородське, Берегівське і Марамороське. Обов'язки єпископа тимчасово виконував Берегівський сеньйор Барі Дьюло Олександрович [9, арк. 5]. У серпні 1945 року правління реформатської церкви Закарпатської області на чолі з Барі Дьюло звернулося до місцевих органів влади із заявою про бажання співпраці. Проте на перешкоді став лист від «Дружнього кола» на ім'я Й. Сталіна, в якому йшлося про таке: «Ми отримали наказ від Бога на те, щоб Тебе з любов'ю, але серйозно попередити про наближення Божої кари, яка уразить нашу державу, якщо її вождь і народ не підкоряться Богу і назад не повернуться до нього... Наша держава під твоїм керівництвом перед цілим світом відкинула Бога. Наведемо декілька прикладів для доказу:

- 1) у школах заборонена молитва... та треба вчити, що Бога нема...;
- 2) висміювання Бога цілком дозволено, проповідування Божого слова дуже обмежене...» [9, арк. 12].

Звичайно, реакція з боку влади не змусила себе чекати і «пробуджених» прирівняли до «націоналістів», яким не можна довіряти.

Станом на 1947 рік реформатська церква на Закарпатті перебувала в стані повного «бродіння» та занепаду. Зокрема, була спроба групи «пробуджених» пасторів захопити владу. Це супроводжувалося боротьбою з деканами, керівниками церковних районів, які не хотіли сприяти обранню «пробудженого» єпископа Дйорке Іштвана. Він пройшов вибори, але отримав відмову від Уповноваженого у справах релігійних культів, який ініціював питання призначення старшим над церквою Барі Дьюло. З'явилися і прибічники ще одного лідера – Генчі Бейли. Як наслідок сформувалося три табори суперників.

Утручання Уповноваженого РСРК у Закарпатській області, посаду якого з листопада 1947 року обіймав О. Роспутько, зберегло владу за Барі Дьюлою, хоча він у публічних циркулярах зрікався влади і звинувачував Уповноваженого у примушуванні до виконання обов'язків [7, арк. 84].

Організація пробуджених пасторів, провела нову атаку і хотіла утримати вплив. Але знову ж таки через утручання О. Роспутька діяльність «кола» була заборонена. Внаслідок цього 85 приходів реформатської церкви поділилися: 30 приходів співчували «Дружньому колу», 20 – підтримували Генчі Бейла, решта – або схилилися до кандидатури Барі Дьюли, або загалом нікого не підтримували. На початок 1948 року реформати в Закарпатській області мали 91 церкву, 76 пасторів та близько 40 тис. віруючих.

До цього треба додати, що ні в 1945 році, ні в 1946 році реформатська церква не була офіційно зареєстрована. Тобто фактично реформати знаходились на межі зникнення. Такими обставинами був стурбований Голова Генеральної Ради

Угорської реформатської церкви Ласло Равас, авторитет якого був досить значним.

На початку 1947 року Л. Равас відправляє через свого товариша доктора Ньюмена в Америці листа до Союзу Євангельських християн-баптистів у СРСР з проханням допомогти реформатам Закарпатської області, які залишилися без керуючого центру. Така позиція була не випадковою, оскільки саме в цей час в Угорщині здійснювалося співробітництво між Союзом баптистів Угорщини і Генеральною Радою угорської реформатської церкви: проводився обмін проповідниками, літературою, а також матеріальне співробітництво. Від обох церков був обраний єдиний представник – Вашаді Бейла, який виїхав до Америки та репрезентував ці церкви.

Після звернення Ласло Раваса, єпископа і центрального голови Генеральної Ради реформатської церкви Угорщини про бажаність об'єднання Закарпатської Угорської реформатської церкви з ВР ЄХБ був даний дозвіл на проведення такої наради 8 липня 1947 року в селі Батєєво [7, арк. 64-65]. У Закарпаття було направлено члена ВР ЄХБ І. Іванова.

Слід зазначити, що серед реформатських священиків не було єдності: група з Ж. Шимоном виступала за об'єднання; група на чолі з Барі Дьюлою була противником угоди. Врешті успішному завершенню переговорів сприяла позиція А. Генчі, який переконав більшість пасторів підписати угоду з ВР ЄХБ про співпрацю. І. Іванов повів себе досить обережно. У розмові з представником «Дружнього кола» він закликав їх до об'єднання з Барі Дьюлою як основної умови співпраці з ВР ЄХБ та подальшої реєстрації.

На Закарпатті І. Іванов перебував з 2 червня до 17 липня 1947 року. Переговори проходили нелегко. І. Іванов приїхав уже з проектом об'єднання, складеним у Москві. 27 червня 1947 року в місті Береговому на нараді деканів І. Іванов пояснив, що ВР ЄХБ могла б надати більш суттєву підтримку в юридичних питаннях, коли б реформатська церква знаходилася під її юрисдикцією. Барі Дьюла не бажав такого зближення і заявив, що лист Л. Раваса ні до чого не зобов'язує [7, арк. 84]. Крім того, він наголосив, що реформатська церква не проти отримати допомогу з боку ВР ЄХБ, але, головним чином, юридичну, пов'язану з реєстрацією, відповідно до законів СРСР. І. Іванов у свою чергу наполягав на тому, що ВР ЄХБ могла б надати їм юридичну допомогу, але лише в тому випадку, якщо реформатська церква знаходилась би під юрисдикцією Центральної Ради у Москві. Фактично можна зробити висновок, що перед І. Івановим було поставлене завдання – приєднати реформатів до Союзу.

Частина присутніх спочатку хотіли надіслати лист Л. Равасу, в якому він дав би більш точних рекомендацій щодо форм співпраці та своє бачення ситуації. Але проти цього виступили Генчі Бейла та його однодумці, котрі зробили наголос на новому політичному становищі Закарпаття.

Після цього на ім'я Уповноваженого було надіслано листа з таким текстом: «Ми, підписані нижче пастори угорської реформатської церкви Закарпатської області, цією заявою заявляємо про свою готовність до співробітництва з євангельськими християнами-баптистами СРСР й повідомляємо про це Вищу Раду євангельських християн-баптистів через представника Ради брата Іванова Іллю Григоровича...».

І. Іванову теж було передано листа, в якому зазначалося: «...У зв'язку з отриманим листом від доктора Ласло Раваса, єпископи церкви і голови Генеральної Ради реформатської церкви Угорщини про бажаність об'єднання Закарпатської угорської реформатської церкви і ВРСХБ СРСР, ми, зі свого боку, з християнським братерським серцем вітаємо це і готові приступити до практичного проведення зазначеного співробітництва...» [7, арк. 65].

8 липня 1947 року відбулася нарада 60 пасторів реформатської церкви. Барі Дьюла ухилився від участі й передав свої повноваження деканам. Питання про співпрацю було вирішено позитивно. Обрано делегацію у складі шести чоловік для ведення переговорів, серед них декани Генчі Бейла та Іштван Ілліш (проте до складу делегації не включили жодного представника «Дружнього кола»). Остаточний протокол наради був підписаний 48 учасниками.

Фактично з цієї миті почалося попереднє співробітництво церков. Залишилось тільки зустрітися з делегацією у Москві та домовитися про співробітництво. До цього часу проект угоди, який привіз із собою до Закарпаття І. Іванов після переговорів із пасторами реформатської церкви, був трохи змінений.

11 липня 1948 року делегація зібралася в м. Берегові, де винесла подяку ВР ЄХБ за розуміння та підтримку. Це поклато початок реєстрації реформатських громад. Як уже зазначалося, І. Іванов ще до початку переговорів мав підготований проект майбутньої угоди. Але згодом до нього було внесено поправки. Остаточний варіант проекту мав такий вигляд:

- 1) ВР ЄХБ визнавалася як духовний центр, але до її складу мали входити представники реформатської церкви;
- 2) реформати визнавали адміністративну владу старшого пресвітера області та надавали можливість працівниками ВРСХБ перевіряти їх роботу;
- 3) реформати зберігали всі основи богослужіння, але повинні були надавати можливість читати проповіді і євангельським християнам;
- 4) управління приходами мало здійснюватися самими реформатами, всі пастори змінювалися за участі старшого декана та згідно з традиціями, але через наступну реєстрацією через старшого пресвітера ВР ЄХБ;
- 5) реформати мали свого старшого декана, який повинен був духовно підлягати тільки ВР ЄХБ, а адміністративно ще і старшому пресвітеру області;
- 6) усе духовне керівництво церквами Закарпаття і реформатською церквою здійснювалося членом ВР ЄХБ;
- 7) матеріальна підтримка з фондів ВР ЄХБ;
- 8) ніяких керівних настанов, крім як від ВР ЄХБ, реформатська церква Закарпатської області не повинна була приймати і не вважати себе підзвітною Генеральній Раді Угорської реформатської церкви в Будапешті;
- 9) ВР ЄХБ брала на себе юридичну і духовну відповідальність за проведення реєстрації церкви [7, арк. 86-87].

Після цього Уповноважений у справах релігійних культів по Закарпатській області надіслав повідомлення П. Вільховому в Київ про вдалі переговори І. Іванова з реформатами. Але через півроку переговорів між реформатами та євангельськими християнами-баптистами серед апарату Уповноважених по Україні було поширене (під грифом «секретно») повідомлення П. Вільхового, в якому говорилось: «Нас дуже занепокоїла поїздка члена ВРСХБ Іванова в Закарпаття, котрий свавільно повів роботу по об'єднанню реформатів з

євангельськими християнами-баптистами. А «фанатикам» підготування до об'єднання надало можливість збиратися, проводити наради, «з'їзди», «бурлакувати», а на «нарадах» вигадувати черговий наклеп на Радянську владу... Ось чому ми проти співдружності євангельських християн-баптистів з реформатами у Закарпатті.

...Не допускати ніякого «зближення» реформатів з євангельськими християнами-баптистами і як можна скоріше ліквідувати елементи «співдружності», особливо так званих «пробуджених» серед реформаторів з євангельськими християнами-баптистами...

Категорично заборонити євангелізацію, тобто проведення спеціальних богословських годин. Не допускати ніяких зібрань віруючих, крім зібрань для богослужіння або обрання керівництва... Провести повну націоналізацію церковного майна, тобто оформити договорами передавання всіх діючих молитовних будівель...

...Не реєструвати окремо «молитовні» будинки «братерських парафій», нехай відвідують парафію церкви. Неухильно продовжувати взятую лінію на поступове стиснення молитовних домів...» [9, арк. 10-15].

Офіційно державна реєстрація реформатської церкви розпочалася у 1948 році. 15 грудня 1948 року в Ужгороді відбулася нарада трьох реформатських деканів. Був обраний старший декан – найбільш лояльна до радянської влади людина – Генчі Бейла [4, арк. 111]. А реформатські священники, які входили до «Дружнього кола», були засуджені за «антидержавну діяльність». До 1953 року в Закарпатській області діяла 91 реформатська церква, з яких 63 було зареєстровано [5, арк. 13-14].

Головною перешкодою зміцненню позицій реформатської церкви у повоєнний період стали внутрішні суперечки, надмірне бажання її керівництва заручитися лояльністю влади та подекуди свідоме небажання окремих лідерів брати на себе відповідальність. Так, 2 березня 1949 року на ім'я Уповноваженого Міністерства у справах релігійних культур при облвиконкомі по Закарпатській області в Ужгороді надійшла заява від пастора Барі Дьюла, в якій він відмовлявся від посади обласного старшого реформатської церкви Закарпатської області, котру він прийняв тимчасово 6 травня 1947 року за бажанням уповноваженого С. Ляміна-Агафонов. Свою відмову він мотивував тим, що наприкінці 1947 року в нього було два крововиливи в мозок, які зробили його морально і фізично нездатним до зайняття посади, яка пов'язана з численними завданнями та подорожами [8, арк. 9]. Проте можна припустити, що Барі Дьюла, зважаючи на наявність його численних противників у церковному середовищі, свідомо уникав такої посади.

Слід звернути увагу і на політичну заангажованість реформатського кліру, що на догоду владі підписував офіційні заяви на захист зовнішньополітичних планів СРСР. У червні 1950 року від імені декана реформатської церкви в Закарпатті Генчі Адальберта Федоровича на адресу Радянського комітету захисту миру в Москві було надіслано листа, в якому від імені реформатських священників та віруючих заявляв, що повністю приєднується до резолюції Стокгольмської сесії постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру про заборону атомної зброї й визнання військовим злочинцем того уряду, який першим застосує атомну зброю проти будь-якої країни. «Закарпатські реформатські віруючі піднімають свій голос за мир та всі сили віддають для захисту і збереження миру» [10, арк. 182].

Досить помітним було бажання лідерів реформатської церкви постійно доводити свою лояльність у ставленні до радянської влади. Підтвердженням готовності виконувати будь-які вказівки радянського керівництва може слугувати такий факт. 21 квітня 1954 року відбулася розмова П. Я. Вільхового з А. Генче щодо порядку проведення поховального обряду. В реформатів перша панахида проходила у дворі померлого, потім – на кладовищі, куди йшли зі священником, співаючи релігійні пісні.

П. Вільховий зазначив, що закон допускає загальне відправлення релігійних обрядів у молитовних приміщеннях, обряди можуть проводитися в будинку, а не в дворі й безпосередньо на кладовищі. А. Генче відразу ж почав проводити інструктаж щодо нового порядку поховального обряду зі священниками, хотів написати листа, щоб усім розіслати, але за порадою П. Вільхового Уповноважений О. Роспутько його відмовив і мотивував це тим, що подібні роз'яснення слід проводити дуже поступово, але й постійно. Прямої ж указівки змінювати обряд не було, це нібито сталося через нерозуміння мови і поганий переклад [6, арк. 154-155].

Насправді, незважаючи на проведення реєстрації та начебто специфічний статус реформатської церкви, політика радянської влади щодо неї мало чим відрізнялася від політики щодо інших протестантських громад. Зокрема, мало місце втручання в обрядову діяльність, контроль за дотриманням реєстрації та характером проповідницької діяльності. У 1950 році на ім'я П. Вільхового надійшла заява реформатського служителя культу Тирика Віктора Вікторовича, в якій він відмовлявся від посади і сану священника. Мотив відмови – «перехід на державну службу», а в дійсності причини для відмови виникли тоді, коли адміністратор реформатської церкви його звинуватив у тому, що він надто активно займається агітаційною діяльністю. Очевидно, В. Тирик уважав безцільним бути священником, коли йому не дозволяють проводити релігійну роботу окремо з дітьми й молоддю [10, арк. 194].

Таким чином, радянський режим відмовився від об'єднання реформатської церкви з ЄХБ. Уповноважений РСРК в УРСР П. Вільховий зазначав: «Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви, свідчать про те, що цю церкву необхідно тримати, так би мовити, під «скляним ковпаком», а не ховати за ширму євангельських християн-баптистів» [1, с. 153]. Певну роль тут відіграв і етнічний чинник, оскільки переважна більшість реформатів усе ж були угорцями та проживали компактними групами. Союз ЄХБ також не виявляв особливої активності у питаннях об'єднання, оскільки в його середовищі вистачало власної внутрішньоконфесійної боротьби.

Усе ж, через чотири роки після приєднання Закарпаття до Радянської України у складі СРСР реформатська церква після «чистки» була зареєстрована. Це було пов'язане як з великою кількістю реформатів, так і з тиском із-за кордону на радянський уряд у справі визнання церкви. Після реєстрації було легше виконувати головне завдання Ради у справі релігійних культів щодо інформування уряду про діяльність церкви й недопущення збільшення кількості віруючих та церковних парафій, що з успіхом і здійснювалось майже до 1990-их років.

Керівництво реформатської церкви Закарпаття досить помітно відчуло намагання чиновників не тільки втручатися, але й керувати її внутрішньоцерковним життям з єдиною метою: щоб церква та її діячі утримувались від антидержавних виступів.

Список використаної літератури

1. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / П. М. Бондарчук // Український історичний журнал. – К.: Дієз-продукт, 2010. – №2. – С. 137-163.
2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960 років: політологічний дискурс / В. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
3. Саламаха І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945-1948) / І. Саламаха // Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції. – Львів: Логос, 2001. – Книга I. – С. 372-378.
4. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління у м. Києві (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 93. – Арк. 111.
5. ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 13-14.
6. Там само. – Спр. 171. – Арк. 154-155.
7. Там само. – Спр. 34. – Арк. 64-65, 79-87.
8. Там само. – Спр. 51. – Арк. 9.
9. Там само. – Спр. 55. – Арк. 2, 5, 10-15, 12, 29.
10. Там само. – Спр. 85. – Арк. 182, 194.
11. Там само. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 136.

И. В. Шерстюк

ЗАКАРПАТСКАЯ РЕФОРМАТСКАЯ ЦЕРКОВЬ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

В статье анализируются процессы, которые происходили в среде реформатской церкви в Закарпатье в послевоенный период. Определяется характер взаимоотношений между ее руководством и представителями советской власти. Осуществлен анализ внутренней борьбы между лидерами отдельных реформатских направлений.

Ключевые слова: реформаты, законодательство о религиозных культах, церковь, община, протестанты, Совет по делам религиозных культов, евангелизация, регистрация, объединительные процессы, конфессия.

I. V. Sherstyuk

TRANSCARPATHIAN REFORMED CHURCH IN THE EARLY POSTWAR YEARS

The article examines the processes that took place in the environment of the Reformed Church of Transcarpathia in the postwar period. The nature of the relationship between its leaders and the Soviet authorities is determined. The analysis of the internal struggle between the leaders of some Reformed groups is made.

Keywords: Reformers, legislation on religious cults, the church, the community, the Protestants, the Council for Religious Affairs, evangelism, registration, unification processes, confession.

Надійшла до редакції 11 жовтня 2012 року

Історія народного господарства

УДК 336:325.54(477)»192»

С. В. Якименко

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ З УКРАЇНИ У 20-ИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Аналізується фінансове забезпечення переселенського руху українців на багатоземельні території Півдня України, Сибіру і Далекого Сходу в 20-их роках.

Ключові слова: міграційні процеси, українське село, фінансове забезпечення переселенців.

Протягом історії людства переселенські процеси були природним методом оптимізації кількості населення на певних територіях. Особливістю міграційних процесів 20-их років ХХ століття є те, що вони були пов'язані з активними діями тоталітарної влади. За самою своєю природою влада намагалась контролювати всі суспільні процеси, що відбувалися в державі, одночасно розв'язавши стратегічне питання розвитку регіонів, а також загальнодержавні проблеми, що накопичились у зв'язку із господарською відсталістю країни. Через брак коштів основний фінансовий тягар лягав на плечі тих же селян-переселенців. А це суттєво впливало на результат міграційної політики.

З огляду на відсутність системних досліджень у цій сфері, основна частина статті базується на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади. Досліджень указанного питання у радянські часи з ідеологічних міркувань та в зв'язку із суперечливістю теми не проводили, а за часів незалежності України – дослідники ще не опрацювали відповідні матеріали. Саме тому в цьому секторі досліджень наукових робіт немає. Більшість матеріалів у нашій статті опубліковано вперше.

Одним із завдань цієї роботи є аналіз фінансового забезпечення селян, які, переселяючись на нові місця, намагалися поліпшити своє становище. Важливим аспектом статті є також аналіз причин самовільного переселення, тобто переселення без спеціальних нарядів, що видавала радянська влада для контролю над потоками мігрантів. У статті зроблена спроба відповісти на питання, чому деякі селяни, ігноруючи пільги від держави, самостійно змінювали місце проживання, свідомо наражаючи себе та свої родини на великі труднощі на новому місці. Принагідно висвітлена інформація про пільги, що надавала держава переселенцям, а також про помилки, яких при цьому припустилася радянська влада.

Облаштування на новому місці, навіть у рамках одного селища, – справа не з легких. Що вже говорити про переїзд на іншу частину континенту! Як би сутожно

не було на старому місці, після переселення проблем виникало набагато більше: потрібно було споруджувати будинки, обводнювати землі, корчувати дерева, піднімати цілину, принаймні рік чекати на врожай.

Звісно, держава не мала можливості виділити на допомогу переселенцям достатню кількість коштів. Особливо актуальним було це питання для найбідніших селян, які з очевидних причин були більш схильні до зміни місця проживання. Тож у тогочасному суспільстві виникла дещо парадоксальна ситуація: для більш заможних селян питання переселення було практично неактуальним, проте вони могли піднімати господарство на новому місці за власний кошт, тому держава всіляко заохочувала їх до переселення. В той же час бідніші селяни і раді були б освоювати нові землі, але грошей їм майже не давалось. Фактично участь держави звелась до того, щоб провести за рахунок селян політику переселення. Тому для освоєння нових територій відбирались ті сім'ї, які мали хоча б мінімальні ресурси для влаштування на новому місці. Слід зауважити, що державні вимоги до новоприбулих були не однакові у різних районах. Матеріальне забезпечення для переселенців на Поволжі мало становити не менше ніж 1300 руб. на родину, в Сибіру, відповідно – 800 руб., на Далекому Сході – 900 руб. [2]. Тут не обійшлося без приписок: при складанні сімейно-понамаєткових списків в окрземвідділках де-юре селянам часто збільшували вартість садиб, будинків, землі. Робилося це для того, щоб бажаючі могли законно отримати дозвіл на пільговий проїзд з метою огляду ділянки (так зване ходацьке свідоцтво). Де-факто про продаж майна за його реальну ціну, якщо сім'я дійсно виїжджала із села, залишалось тільки мріяти. Через те, що випадки переїздів цілих родин були непоодинокими, вартість землі, будинків, реманенту в ринкових умовах непу падала. Отже не дивно, що далеко не всі родини, особливо самовольці, відповідали фінансовим вимогам, які ставила держава. Закономірно, що пізніше вимоги щодо забезпеченості знизили. За даними наслідків зачислення в 1926 році, виявилось, що на переселення йдуть родини із середнім складом у 5,6 особи, з яких 3,3 – працездатного віку. За віковими групами переселенці розподілились таким чином: а) дітей до 12 років – 25,5%, б) молодь 12-18 років – 20,6%; в) чоловіків віком 16-60 років – 25,3%; г) жінок 18-55 років – 25,5%; д) людей віком понад 60 років – 4,5%. Найбільші родини переселились на Поволжя та Урал – вони склалися у середньому із 6,3 осіб, найменші – на Південь України – 5,3 особи [13].

На той час переважна більшість селян вела господарство екстенсивним способом, тож для успішного освоєння нових земель сім'ї мали бути добре забезпеченими робочою силою.

Якщо розглянути питання землезабезпеченості, то тут картина буде такою: кількість безземельних селян – 2,8%; тих, що мали до 2 дес. землі, – 46,6%; від 2 до 4 дес. – 29,6%; 4-6 дес. – 16,8%; від 6 до 8 дес. – 3,9%; 8-15 дес. – 0,3% [13]. Низький відсоток безземельних селян становили переважно ті, хто переїхав до міста, але з тих чи інших причин вирішили повернутися до більш традиційного заняття – до землеробства. Враховуючи, що за радянськими нормами для того, щоб забезпечити існування родини, необхідно було мати хоча б одну десятину землі на їдця, а середній склад сімей переселенців, як уже зазначалось, становив як мінімум 5,3 особи, легко зрозуміти, що майже у 80% випадків мігранти не мали необхідної кількості землі, тому прагнули за рахунок переселення збільшити свої

землеволодіння. Заможні селяни також ішли на зміну місця проживання. За архівними джерелами достеменно з'ясувати причини таких вчинків важко. За даними опитування переселенців на станціях, чи не єдиною метою переїзду було покращення умов землекористування. Проте навіть радянська влада не визнавала їх за правдиві, адже записувались вони зі слів мігрантів і до того ж, вочевидь, неякісно. Найлогічнішим у цьому випадкові буде припущення, що заможні селяни тікали від засилля комнезамів та більшовицької влади.

Одним із важливих показників достатку переселенців була забезпеченість робочою худобою. В середньому на один двір припадало 1,5 голови, з яких: коней – 96,8%; волів – 3,2%. Не мали робочої худоби 9,5% сімей. 44,2% родин мали у господарстві одну голову робочої худоби, 37,2% – дві. Трьома головами робочої худоби були забезпечені 9,1% сімей. На один двір у середньому припадало 1,67 шт. корів. Узагалі не мали корів 7,1% дворів, одну корову – 77,3%, дві – 13,3%, три і більше – 2,3% родин. Щодо дрібної худоби, то свиней припадало – 1,3 шт. на двір, овець – 1,0 шт. Забезпеченість реманентом пересічно на один двір була такою: а) плугів – 0,8 шт., б) возів – 0,9 шт., в) борін – 1,5 шт., г) драпаків та культиваторів – один на 50 дворів, д) сівалок – одна на 135 дворів. Переважна більшість переселенців мала власну худобу та реманент.

Нарешті, аналіз забезпеченості родин коштами дає таку картину: до 500 крб. мали 3,2% сімей, від 500 до 700 крб. – 36,7%, від 700 до 900 крб. – 17%, від 900 до 1200 крб. – 20,5%, від 1200 до 1500 крб. – 13%, а понад 1500 крб. – 9,6% [13]. За будь-яких умов до категорії достатньо забезпечених можна віднести лише 20, максимум 60% сімей. Тим селянам, які не мали достатньо коштів, пропонувалось об'єднуватися у різного роду колективи. Тоді вимоги щодо матеріальної забезпеченості у 800-1300 крб. знижувались до обов'язкових 200 крб.

З вищесказаного зрозуміло, що на переселення йшли переважно селяни, яких можна віднести до категорії середняків: добре забезпечені робочою силою, котрі мали худобу, реманент і бажали збільшити землекористування.

Іншою категорією переселенців були самовольці. До такого виду мігрантів відносили також і тих, хто поселявся у багатоземельних регіонах, щодо яких не було планової політики з боку держави, таким чином, допомоги з боку держави також не було. Хвилю самовільної міграції породжували не тільки економічні чинники. Одним із найсуттєвіших був недорід у певних областях. З цієї причини на переселення наважувалося чимало селян. В основному виїжджали з півдня: з Миколаївської області – 36%, Одеської – 23%, Херсонської – 12%, Першотравненської – 5%, Мелітопольської – 5%, Зінов'ївської – 4%, інших областей – 15%. Крім того, переселенню сприяла і політична ситуація. Остання причина особливо яскраво проявила себе у 1927-1928 роках, коли розпочалась кампанія проти заможних селян [14]. Якщо за 10 місяців, у період з 1 жовтня 1926 р. по 1 липня 1927 року, на одному з пунктів зафіксовано лише 294 особи самовольців, то з 1 липня по 1 жовтня 1928 року, тобто за три місяці, зафіксовано 4380 осіб. Напрямами переселенців-самовольців були: Казахстан – 51%, Сибір – 23%, Надволжя – 12%, Уральська область – 11%, Далекий Схід – 3% [15]. Вибір регіону пов'язаний з його природними умовами. Вирішальним фактором тут була схожість клімату з місцем виходу переселенців. Влада ж при виборі переселенського контингенту керувалась матеріальними вимогами. Пересічне опитування 50 господарств самовольців дає таку приблизну картину фінансового

забезпечення. За складом родини: до трьох осіб мали 14% сімей, 4-5 осіб – 42%, 6 і більше осіб – 44%. За землезабезпеченістю: до 5 га – 20%, 5-7 га – 16%, 8-10 га – 24%, з 10 і більше гектарами – 10 %. За забезпеченістю худобою: 18% були без робочої худоби, з однією головою – 20%, з двома – 24%, з трьома – 26%, більше від трьох голів – 12%. У середньому самовільні переселенці були менш заможні за планових й отримували близько 390 крб. від ліквідації свого господарства в місцях виходу, тоді як планові переселенці отримували 731 крб. [15]. Більша, на перший погляд, землезабезпеченість особливих переваг не надавала, оскільки левову частку мігрантів становили втікачі з голодних губерній Півдня. Будівлі, реманент, худоба були знецінені. Реально потужним елементом були лише політичні біженці – куркулі. Та їх було небагато. Головна соціальна група переселенців – це бідняки, про що свідчить опитування причин міграцій. Головна маса не могла пережити один голодний рік. Переселенців з причин недороду налічувалося 78%, через недорід та малоземелля – 14%, малоземелля – 8 % [16].

Матеріальна забезпеченість переселенців впливала і на вибір місця оселення. Так, на Поволжя йшли виключно заможні селяни та середняки. Лише 5-7% мали до 900 крб. на господарство, 32,7% - 800-1300 крб., основна ж маса селян – 61,6% – належали до багатих, оскільки мали більше ніж 1300 крб. Такий розподіл викликаний як високими матеріальними вимогами до переселенців, так і складністю освоєння територій. Зовсім інша картина в Уральському краї. Бідняцькі господарства, що мали до 400 крб., становили тут до 28%, середняцькі (400-1000 крб.) – 57% та заможні, тобто більше ніж 1000 крб., – 15% усіх новоприбулих. Планові переселенці в Сибір майже всі належали до категорії середняцьких, але сюди ж ішов і найбільший потік самовільців, яких можна віднести до розряду малозабезпечених. На Далекому Сході соціальний склад мігрантів був такий: бідняки – 69,1%, середняки – 26,3%, заможні – 4,6% [4]. Цьому регіону Радянська держава надавала особливе стратегічне значення. Великий відсоток населення з низьким матеріальним забезпеченням у регіоні можна пояснити тим, що він належав до особливо важливих зон як з точки зору наявності тут корисних копалин, так і з геостратегічних позицій. Кредити для переселенців на Далекому Сході були вищі, ніж будь-де, а тому колонізували його не лише поселенці з України, Білорусі, Чорноземних губерній Росії, але й незаможні жителі Сибіру.

Ті селяни, що не мали відповідної кількості коштів, були змушені йти на переселення самовільно.

В особливо складних умовах держава мала б підготувати нові землі перед заселенням. Перш за все логічно було б звернути увагу на фонди дореволюційної заготовки, що вимагали найменших затрат коштів. Проте на практиці всі ці моменти використали незначною мірою. Так, із «надлишків» площ, відібраних у місцевого населення (а це 1 млн. переселенських часток), на Далекому Сході та в Сибіру використали лише 130 тис. часток. Фонд дореволюційної заготовки, площа якого становила 5,5 млн. га, навіть не врахували, а отже, і використали невеликою мірою. Водночас новоприбулих поселяли у віддалених, болотистих, необжитих, важкодоступних місцях. Навіть у районах обжитих місць заселення проводили безсистемно [3].

Переселення відкрилось у той момент, коли ще не було здійснено необхідних робіт, на місцях був відсутній апарат, який міг би взяти на себе клопіт із

влаштування переселенців. На місцях поселення цим мали займатися спеціальні партії, які в свою чергу поділялись на дорожній, меліоративний відділи, відділ з підготовки фонду тощо. Проте, за висловом старшого консультанта Переселенського комітету при ЦВК Рождаєва, «всі роботи, проваджені на місцях, були розсіпані й ніким не об'єднувались» [5]. Усе це призвело до безладу. Так, недостатньо кваліфікований молодий персонал у Троїцькій окрузі спланував колодязі далеко від садиб. Крім того, чимало ділянок, відведених під садиби, знаходилися у низинах, що затоплювалися навесні [6]. У Пугачовському повіті Самарської губернії найкращі землі віддавалися під сінокоси, а гірші – переселенцям [7]. Узагалі, якість ґрунту була дуже сумнівною. Це добре ілюструє доповідь агронома на Далекому Сході В. Мазуренка про підготовку фонду до заселення: «...як в давнину, так і зараз поняття про зручні землі й рілля вимагає роз'яснення. Наприклад, на Україні, прийнято вважати ріллями ті землі, для яких достатньо взяти плуг і почати обробляти без допомоги будь-яких інших засобів. Тут (на Далекому Сході. – Авт.) немає жодної переселенської ділянки, де можна зробити таким чином. Жалюгідні клапті подібних земель уже розібрані старожилами. На повені тут звертають увагу лише тоді, коли вони змивають з лиця землі цілі поселення» [20]. Отже, маючи можливість де-юре отримати велику кількість землі, де-факто переселенці опинялися у надскладних умовах. Ураховуючи ці факти, держава новоприбулим надавала пільги: звільнення від єдиного податку на термін від 3 до 5 років, залежно від якості отриманого наділу; відстрочку у військовій повинності на три роки; пільговий проїзд залізничними шляхами; в Сибіру безкоштовно давали ліс для будівництва. Залежно від складності умов в освоєнні цілих земель, ввели певні суми позик. Для Сахаліну сума становила 800 крб., для Далекого Сходу – 400 крб., для інших – 300 крб. [1]. Передбачалось, що ці кошти мали йти на будівництво житлових споруд, купівлю худоби, добрив, насінневого матеріалу, реманенту. Проте дані свідчать, що сітка кредитних товариств була нерівномірною. Кошти видавалися з великим запізненням. Звичним явищем було встановлення терміну довгострокового цільового кредиту не з моменту його отримання позичальником, а з моменту відкриття гранта банком. Короткотермінові кредити, наприклад, на купівлю машин, видавали з великим запізненням (на 4-8-10 місяців), у той час, коли вони були надзвичайно актуальними у період посівної кампанії [21]. До того ж, такі кредити негативно відбивались на господарствах переселенців. У 1926-1927 роках, напередодні недороду в Надволжі та повені на Далекому Сході, кредити, що видавалися переселенцям, становили 150, а подекуди і 50 крб. [12, 13]. На 1927-1928 роки кредитний ліміт був вичерпаний на 87,4% від планового. Повною нормою кредиту могли бути задоволені лише 30-40% господарств [8]. Тоді, коли витрати на будівництво й господарське обладнання становили 350 крб., у кращому випадку фінансування було 200 крб. [8]. Починаючи з 1927 року, сума кредиту мала збільшуватися з 300 крб. до 400 крб. Ці кошти виділяли не відразу, а розподіляли на три частини. Спочатку видавали 200 крб., потім – 125-130 крб., а за останнім посівом – 50-75 крб. [9]. У період 1927-1928 років з точки зору вчасної видачі грошей фінансування дещо поліпшилось. Надання кредитів натурою мало свої особливості, адже заготівля насіння через систему кооперації була вкрай невдалою. Крім того, що воно було засміченим, та ще й мало досить високу ціну. Позика насінням жита становила 2 крб. за пуд, пшениця – 1,58 крб., овес – 1 крб.

58 копійок. У роздрібній торгівлі насіння доброї якості можна було придбати за значно нижчими цінами: пуд пшениці коштував 1 крб. 50 коп., жита – 1 крб. 65 коп., вівса – 50 коп. Звісно, в таких умовах брати кредит натурою було вкрай не вигідно, але переселенці не мали вибору, тож змушені були йти на таке [10].

Голодного для Сибіру 1927 року заготівельні пункти не стали робити припаси насіння, відповідно селяни-переселенці не отримали зерна. Був відсутній посівний матеріал і на базарах, отже наступного, 1928 року, гостро постало питання хлібозаготівель. Дальсоюз, узявши на себе обов'язок забезпечення переселенців борошном дешевих сортів, не зміг надати його за цінами нижчими ринкових. Так, на місцевих базарах вартість борошна становила 1 крб. 90 коп., у районах – 2,10-2,15 крб. [18]. Передача через кредитові товариства худоби на умовах позики натурою для переселенців першого року заселення була вкрай обтяжливою. Спостерігались випадки майже насильницької видачі переселенцям лоша́т. Видача підрайоном позичкових ордерів на тварин подекуди викликала негативний ажіотаж. Адже селяни мусили отримувати худобу, що випала їм на долю методом жеребкування [6]. При цьому кредит натурою становив чималу частку від загального ліміту. На Уралі, наприклад, ця цифра сягнула рівня 70%. Крім того, кредитові товариства брали високу комісію – 30% – за заготівлю робочої худоби, але якість наданого товару була вкрай низькою. Так, пересічна вартість робочого коня в Троїцькій окрузі становила 140-150 крб., пари волів – 150-160 крб. У той же час на приватному ринку переселенець міг купити коня за 110-120 крб., а двох волів – за 120-130 крб. [19].

Ці складні обставини призводили до того, що лише 50% переселенців осідали на вибраних ходоками ділянках. Решта – шукали території за власним вибором, серед старожили́в. Аналізуючи опитування, що провели переселенські пункти серед тих селянських родин, які поверталися на батьківщину, причини зворотного руху були такими: малосильність сім'ї – 21,3%, непридатність ґрунтів – 17,4%, непристосованість до життя – 15,2%, стихійні лиха – 7,8%, ранні заморозки – 9,2%, затоплюваність ділянок – 5,8%, відсутність засобів для існування – 5,7%, утрата працездатності одного з членів родини – 5,7%, не сподобався край – 4,9%, відсутність заробітків 1,0%, заболоченість районів – 0,64%, неврожаї, погані ґрунти – 3,4%, засилля комарів та мошок – 0,2%, інші причини – 1,8% [18].

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що за умов, коли держава не забезпечувала в достатніх обсягах фінансову підтримку процесу переселення на всіх його етапах, відсутня була допомога тим, хто найбільше її потребував – незаможним селянам. Підтримка середньозабезпечених та заможних переселенців також була явно недостатня. Тож можна із упевненістю стверджувати, що поставлена мета – розвантаження перенаселених аграрних регіонів, а також колонізація пустуючих околиць з їх невичерпними ресурсами, – не була досягнута. В цілому, розв'язати таке стратегічне завдання в умовах мінімального фінансування з боку держави було неможливо. До того ж, основні затрати цього масштабного процесу уряд переклав на плечі незаможних селян. Певні вимоги до матеріального стану переселенців призводили лише до приписок, зловживань і корупції, що дуже ускладнювало становлення нового господарства на новому місці. Крім того, природні умови Надволжя, Сибіру та Далекого Сходу були дуже важкі для ведення сільського господарства і різюче відрізнялись від тих, до яких звикли селяни в Україні. Отже, в ситуації, коли підтримка від

держави надавалась невчасно, неякісно або взагалі була відсутня, значний відсоток переселенців не витримував, селяни вирішували повернутися на батьківщину. Радянський уряд проводив програму освоєння окраїнних територій СРСР і пізніше, у 30-і роки ХХ століття, але вибрав для цього інші методи. Спосіб організації переселення на його початковому етапі, у 1920-их роках, на практиці довів свою неефективність, а в тогочасних умовах політичної ситуації в країні та тотального недофінансування був просто провальним.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 6. – Спр. 655. – Арк. 434.
2. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 1131. – Арк. 49.
3. Там само. – Арк. 7.
4. Там само. – Спр. 737. – Арк. 120.
5. Там само. – Спр. 756. – Арк. 8.
6. Там само. – Спр. 744. – Арк. 8.
7. Там само. – Спр. 749. – Арк. 89.
8. Там само. – Спр. 775. – Арк. 12.
9. Там само. – Арк. 65.
10. Там само. – Спр. 766. – Арк. 75.
11. Там само. – Оп. 9. – Спр. 941. – Арк. 195.
12. Там само. – Арк. 196.
13. Там само. – Спр. 944. – Арк. 74.
14. Там само. – Спр. 973. – Арк. 51.
15. Там само. – Арк. 52.
16. Там само. – Арк. 58.
17. Там само. – Спр. 958. – Арк. 67.
18. Там само. – Арк. 57.
19. Там само. – Спр. 978. – Арк. 15.
20. Там само. – Оп. 10. – Спр. 795. – Арк. 249.

С. В. Якименко

ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИХ ХОЗЯЙСТВ ИЗ УКРАИНЫ В 20-ЫХ ГОДАХ ХХ СТОЛЕТИЯ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Анализируется финансовое обеспечение переселенського движения украинцев на многоземельные территории Юга Украины, Сибири и Дальнего Востока в 20-ых годах.

Ключевые слова: миграционные процессы, украинская деревня, финансовое обеспечение переселенцев.

S. V. Yakymenko

THE FUNDING OF RESETTLING THE UKRAINIAN FARMS IN 1920S DURING THE MIGRATION POLICY OF THE SOVIET POWER

The state funding of the Ukrainians' migration to the vast lands of the South of Ukraine, Siberia and the Far East in 1920-s is analyzed in the paper.

Keywords: migration, a Ukrainian village, state funding of migrants.

Надійшла до редакції 3 жовтня 2012 року

ФІНАНСОВІ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В 1917-1921 РОКАХ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглядається фінансова політика українських національних урядів і радянської влади в Україні впродовж 1917-1921 років.

Ключові слова: бюджет, Народний банк, фінансова політика, товарно-грошові відносини, емісія, податки.

Фінансову політику українських національних урядів висвітлювали, але побіжно більшість істориків, які вивчали проблему Української революції 1917-1921 років. Це ж питання в контексті політики «воєнного комунізму» розглядали і радянські історики, а висновки робили згідно з обов'язковою на той час ленінською концепцією соціалістичного будівництва. Заходам радянської влади в царині фінансів відвів окремих розділ своєї монографії й Ю. І. Терещенко, але звів їх до аналізу нормативних актів більшовицького режиму та дійшов висновку, що вони «забезпечили необхідні умови для створення фундаменту соціалістичної економіки» [1, с. 166].

А між тим, фінансова політика радянської влади в Україні була спрямована на негайну побудову безкласового суспільства та безринкової економіки. Продовжувалася вона і після закінчення Громадянської війни й привела до повного розвалу економіки, зубожіння населення та голоду 1921-1923 років. Лише масові повстання і параліч господарського життя країни змусили більшовиків тимчасово відмовитися від згубної для народу політики «воєнного комунізму».

У цьому дослідженні намагаємося зробити порівняльний аналіз фінансових систем України впродовж 1917-1921 років та неупереджено їх проаналізувати.

Після проголошення Української Народної Республіки її уряд почав формувати власний бюджет на 1918 рік, але зіткнувся з проблемою його наповнення. Тому всі податки, які сплачувалися на території УНР, оголошувалися власністю щойно народженої держави і мали надходити до її Головної скарбниці. Контора Державного банку Росії в Києві була перетворена в Український Державний банк. Водночас відділення всіх інших державних російських банків ліквідовувалися, запроваджувалося примусове вилучення готівки з кас промислових, торговельних та інших комерційних закладів. Їх кошти, крім виплати заробітної плати, мали надходити до ощадних кас. З метою зміцнення економічного суверенітету Генеральний Секретаріат вирішив запровадити власну національну валюту. 23 грудня 1917 року Центральна Рада прийняла Тимчасовий закон про випуск Українським Державним банком кредитних білетів на суму 500 млн. крб., а з 1-ого березня 1918 року ввела нову монетарну систему. За грошову одиницю було визнано забезпечену золотом гривню, яка ділилася на 100 шагів. Дві гривні були еквівалентними одному російському карбованцеві емісії 1917 року [2, с. 49].

Створити національну фінансову систему урядові УНР не вдалося, позаяк Україна стала об'єктом неприкритої агресії з боку більшовицької Росії. Від агітації за «вільний союз українців і великоросів» більшовики перейшли до

відновлення «єдиної й неділимої» Російської імперії, але під своєю владою. Після окупації червоними військами Україна з січня 1918 року була втягнута в орбіту соціалістичних експериментів, спрямованих на побудову безкласового суспільства та безринкової економіки, які пізніше дістали назву політики «воєнного комунізму».

Утворений у Харкові у грудні 1917 року більшовицький уряд намагався організувати власну фінансову систему. В середині грудня 1917 року він перетворив одну з найбільших в Україні Харківську контору Державного банку Росії та інші фінансові установи Харківської губернії на загальноукраїнські [2, с. 49]. Постановою від 20 грудня 1917 року встановлювався єдиний з Радянською Росією грошовий обіг. Випущені Українською Центральною Радою карбованці оголошувалися недійсними, але, враховуючи, що обігових коштів було недостатньо навіть для виплати заробітної плати, частина з них (25,5 млн. крб.) у січні 1918 року була обмінана на російські радянські грошові знаки. Максимальна сума для однієї особи встановлювалася 400 крб. [3, с. 23].

У січні 1918 року органи радянської влади розпочали ревізію сейфів у приватних комерційних банках. Знайдена там готівка вносилася на поточні рахунки клієнтів у Державному банку, а золото й коштовності конфісковувалися. Сейфи, що належали особам, які ухилялися від ревізії, розпечатувалися і їх цінності передавалися у власність більшовицького режиму. Одночасно Південна обласна рада народного господарства (ПОРНГ) постановою від 19 лютого 1918 року зобов'язала місцеві ради встановити контроль над фінансовою діяльністю комерційних банків, ощадних кас та кредитних установ, які мали щотижня подавати відомості про стан поточних рахунків юридичних і фізичних осіб. Видача готівки в одні руки обмежувалася 100 крб. на тиждень. Вклади клієнтів і відсотки на них поки що визнавалися недоторканими [4, с. 39].

А між тим, хаотична націоналізація великої промисловості, утримання Червоної гвардії й нової касти управлінців (радянських службовців) вимагали величезних фінансових затрат. Вугільна промисловість Донбасу потребувала щомісяця 220 млн. крб., а металургійна – 150 млн. крб. [5]. Нестача обігових коштів частково компенсувалася фінансуванням з Петрограда, адже більшовицький режим оголосив себе «диктатурою пролетаріату», а голодні робітники хотіли їсти. Тому протягом листопада 1917 – початку квітня 1918 року до Харківської контори Держбанку – єдиної контори в Україні, куди кошти надходили централізованим порядком з Росії, – Наркомфіном РСФРР було направлено 1012,4 млн. крб. [6]. Але вони не розв'язували проблеми фінансування народного господарства України.

З метою подолання фінансової кризи окремі органи радянської влади вдавалися до випуску різного роду сурогатів грошей. Так, Слав'янська рада робітничих депутатів у березні 1918 року випустила бони на один мільйон карбованців. Робітники шахт і промислових підприємств Юзівки у квітні цього ж року одержували зарплату лише на третину грошима, решту – бонами [7]. Узаконюючи ці види сурогатів грошей, радянська влада, проте, не ліквідувала гострої нестачі обігових коштів. Тому доводилося вдаватися й до інших методів наповнення місцевих бюджетів. 1-ого березня виконком Харківської ради вирішив в обов'язковому порядку провести серед буржуазії міста одномільйонну короткотермінову позику. 6-мільйонна позика була проведена і Юзівською радою

робітничих депутатів. Згідно з рішенням заводу управління та робітничих організацій Новоросійського металургійного заводу вона забезпечувалася наявним металом вартістю понад 12 млн. крб., який зберігався на складах підприємства.

У зв'язку з наступом австро-німецьких та українських військ більшовики не встигли провести націоналізацію комерційних банків. Навпаки, у кінці березня 1918 року приватним банкам Харкова була повернута частина вилученої раніше готівки, але забрані у сейфах цінності були втрачені їх власниками назавжди [8].

Тікаючи з України, більшовики намагалися вивезти із собою до Росії все, що можливо, а найперше хліб, запаси сировини, устаткування фабрик і заводів, народногосподарські цінності й кошти, прирікаючи тим самим робітників та мешканців українських міст на безробіття і голод. Для цього на окремих дільницях залізниць у північному напрямкові вводилося обмеження руху пасажирських потягів. Якщо до 1-ого березня з України щоденно вивозилося по 140 вагонів народногосподарських вантажів, то з 10 березня – по 300, а з 1-ого квітня 1918 року – по 400 вагонів [9, с. 242]. 17 березня прибулі з Лохвиці загони червоних наклали на жителів Гадяча контрибуцію в розмірі 30 тисяч карбованців і почали їх грабувати, забираючи в першу чергу продукти, коштовності, гроші. В останній день перед утечею вони пограбували й повітове казначейство, забравши 16 тисяч карбованців готівки та більше ніж на 2,1 млн. крб. цінних паперів [10]. У Зінькові червоногвардійці забрали з казначейства 211 тисяч карбованців і вирушили до Охтирки, але в містечку Грунь, переобтяжені награваним, зупинилися на ночівлю. Там місцеві жителі пов'язали їх уночі й відправили до тюрми. Українській державі було повернуто 452 тис. крб. [11]. Це був один з небагатьох випадків, коли українцям удалося запобігти вивезенню до Росії награваного майна і коштів.

У перших числах квітня 1918 року німецькі війська вже вступили на терени Харківщини. Щоб угамувати панічні настрої серед населення, Раднарком самопроголошеної Донецько-Криворізької республіки запевнив, що гроші, які знаходяться в ошадних касах, «у жодному випадкові, ні за яких умов вивезені не будуть», але то була неправда, позаяк всі кошти і цінності фінансових установ, крім Московського Народного банку, вже були вивезені до Росії. Як дізнаємося з телеграми В.Затонського до Й.Сталіна, всього було вивезено близько 50 млн. крб. [12]. З Катеринослава, крім народногосподарського майна, більшовики забрали із собою гроші та цінності на суму 37 302 754 крб. [13].

Таким чином, під час першого приходу російських більшовиків в Україну народному господарству республіки було завдано непоправних утрат. Була зруйнована й національна фінансова система, яка тільки-но почала налагоджуватися Центральною Радою. Новації радянської влади в царині фінансової політики зводилися в основному до відвертого грабежу населення шляхом накладання контрибуцій і примусового вилучення цінностей та заощаджень.

Урядові гетьмана П.Скоропадського вдалося дещо поліпшити фінансовий стан та грошовий обіг в Україні. Хоча рішення про введення нової грошової одиниці (гривні) було прийняте Центральною радою ще 1-ого березня 1918 року, але в обіг вона почала входити лише з кінця квітня.

Під час утечі з Києва більшовики вивезли із собою українські банкноти вартістю 100 крб. та їх піктографічні відбитки. Це дало їм змогу наводнити

Україну фальшивими банкнотами, поглиблюючи тим самим інфляційні процеси. Крім того, протягом травня-червня 1918 року тривала неоголошена фінансова війна Німеччини з урядом Української держави, який відмовлявся приймати за завищеним курсом німецькі марки та австрійські крони. У липні цей конфлікт було врегульовано. Фальшиві українські карбованці також поступово вилучалися з обігу [14, с. 219].

Фінансову політику уряду П.Скоропадського визначала Фінансова рада, членів якої призначав гетьман, але в обов'язковому порядку до неї входили отаман (голова) Ради Міністрів, міністр фінансів і Державний контролер. Фінансова рада проводила політику, спрямовану на подолання інфляції та спекуляції продуктами харчування. У червні 1918 року Міністерство продовольчих справ затвердило тверді державні ціни на зернові культури й крупи з них, а 22 липня уряд гетьмана прийняв постанову « Про припинення спекулятивного зростання цін на велику рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало», яка визначала порядок купівлі й тверді ціни на худобу і м'ясні продукти [15, с. 194].

У спадок від більшовицького режиму гетьманському урядові дісталася значна заборгованість із заробітної плати всім категоріям населення, але особливо гостро її відчували робітники. У травні 1918 року почалися страйки, які охопили металургійні підприємства Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси і Миколаєва. Щоб збити гостроту фінансової кризи та розв'язати проблему обігових коштів, гетьманський уряд тимчасово дозволив перебувати в обігу царських банкнот, «керенок» Тимчасового уряду, карбованців УНР, німецьких марок й австрійських крон. Це був тимчасовий захід до запровадження єдиної української грошової одиниці – гривні, яка друкувалася в Німеччині та поступово замінювала всі інші грошові знаки. Всього протягом 1918 року Центральною Радою й Українською державою гетьмана П. Скоропадського було випущено карбованців і гривень на суму близько 3,1 млрд. [15, с. 262].

Після другої більшовицької окупації в Україні встановилася політична система радянської Росії у формі УСРР і почала запроваджуватися політика «воєнного комунізму», яка штучно позбавляла економіку республіки природних стимулів розвитку. Уряд Х. Раковського відразу ж поширив на територію України чинність декретів та розпоряджень уряду РСФРР, поставивши в такий спосіб народне господарство республіки у повну залежність від північного сусіда.

22 січня 1919 року Раднарком УСРР оголосив про націоналізацію акціонерних комерційних банків і банківських контор, які об'єднувалися з Державним банком, утворивши тим самим єдиний Народний банк. З цією метою при Наркомфіні УСРР було створене спеціальне управління у справах приватних банків, а при фінансовому відділі Харківської ради – комісаріат, який займався їх націоналізацією [16, с. 25]. Націоналізація фінансових установ проходила у складних умовах. У більшовиків не було відданих радянській владі спеціалістів банківської справи, тривалим був процес стягнення заборгованості по кредитах з приватних підприємств і фізичних осіб. Тому цей процес затягнувся аж до переходу до непу.

7 березня уряд УСРР прийняв постанову про об'єднання господарських органів і банківської системи України з радянською Росією з тим, щоб Народний банк РСФРР поширив свою діяльність на територію республіки. Не маючи власної

грошової системи, Раднарком УСРР для вирішення нагальних потреб покладався на фінансові надходження з більшовицької Росії, позаяк реальні механізми управління народним господарством республіки перебували у Москві, а в Україні знаходилися лише їх обласні філії. Протягом 1919 року, не рахуючи відправки коштів через військово-польові каси і безпосереднього забезпечення центральними відомствами РСФРР своїх місцевих структур, до України надійшло 13 115 млн. крб., а в 1920 році – 13 789 млн. крб., що становило відповідно 8 і 14 відсотків загального випуску грошової маси в РСФРР. Проте заявки Раднаркому УСРР на кошти задовольнялися лише в межах 26-28 відсотків від їх потреб [17, с. 43].

У зв'язку з тим, що фінансових надходжень з Москви було явно недостатньо, нарком фінансів УСРР 1-ого лютого 1919 року видав наказ, згідно з яким дозволялося тимчасово користуватися грошовими знаками, які були випущені царським, Тимчасовим, білогвардійськими й українськими національними урядами, а також різноманітними сурогатами грошей, у тому числі облігаціями «Позики Свободи», купонами державних внутрішніх позик, облігаціями міських і земських кредитних установ та ін. [18]. Їх цінова вартість часто визначалася зовнішнім виглядом банкнот. Але гроші знецінювалися швидше, ніж зростала їх маса в обігу.

Щоб угамувати «фінансовий голод», уряд УСРР поширив на територію республіки чинність нормативних актів РСФРР про обов'язкові безготівкові розрахунки між радянськими установами й націоналізованими підприємствами та заборону вдаватися до приватних посередників і постачальників. Взаємні розрахунки між радянськими установами та націоналізованими підприємствами мали відбуватися шляхом перерахування відповідних сум з одного рахунку на інший. У такий спосіб більшовики намагалися замінити госпрозрахункові методи управління народним господарством адміністративно-правовими актами. Для втілення принципу «єдності каси» в господарські відносини при Наркомфіні УСРР була створена спеціальна комісія, яка 3 березня визнала, що «єдність каси мусить стати основним принципом фінансової політики Республіки» [21, с. 49].

Утілити цей принцип у практику соціалістичного будівництва уряд УСРР не зміг. По-перше, надто коротким було існування радянської влади в Україні в 1919 році, а по-друге, більшість промислових підприємств усе ще перебувала у приватних руках і товарно-грошові відносини продовжували існувати. До того ж, безготівкові розрахунки могли охопити лише частину обігових платежів. Вони не зупинили зростання потреб радянської влади у готівці, яка була потрібна для виплати заробітної плати, грошового утримання червоноармійців, розрахунків на вільному ринку між об'єктами приватної власності тощо. Тому Раднарком УСРР змушений був шукати власні джерела фінансування, в тому числі вдаватися й до власної емісії.

Як і в попередній період існування радянської влади в Україні, більшовики намагалися розв'язати фінансові проблеми з допомогою надзвичайних податків та контрибуцій, що ніякими нормативними актами не регулювалися. Із 1666 делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад (6-10 березня 1919 року), які відповіли на питання анкети, 651 свідчили, що контрибуції в них не накладалися взагалі, а 350 – контрибуції були основним джерелом доходів місцевих органів радянської влади. При цьому їх розміри коливалися від двох тисяч до 200 мільйонів крб. [19,

с. 106]. Цей метод мобілізації коштів остаточно дезорганізував фінансову справу в Україні. Контрибуції стягувалися не лише із фізичних осіб (заможних верств населення), але й з приватних підприємств, чим підривали їх фінансовий стан і виробничу діяльність. До того ж, вони накладалися хаотично, стягувалися примусово, тому об'єкти оподаткування, як могли, ухилялися від їх виконання. Зрештою, їх негативні наслідки зрозуміли і більшовики, але належних висновків не зробили. Декретом Раднаркому УСРР від 14 лютого 1919 року місцевим радам було надане право, виходячи з їх фінансових потреб, замість контрибуцій накладати одноразові надзвичайні податки, що, власне, було тим самим. При визначенні суми податку ради мали враховувати не лише стан поточних рахунків клієнтів у банках, але і їх капітали. При цьому податки мали сплачуватися лише готівкою та надходити до республіканської скарбниці, а звітди – вже місцевим радам для покриття їх витрат згідно із затвердженими кошторисами. У зв'язку з цим, спільною постановою наркоматів внутрішніх справ і фінансів УСРР від 1-ого березня 1919 року накладання контрибуцій органами радянської влади заборонялося [20].

Таким чином, не змінюючи конфіскаційного характеру надзвичайних податків, був зроблений перший крок до централізації фінансової справи через обмеження повноважень місцевих рад.

Контрибуції й надзвичайні революційні податки лише частково сприяли мобілізації фінансових ресурсів для покриття поточних витрат місцевих рад. Тому з метою наповнення їх бюджетів Раднарком УСРР постановою від 17 березня дозволив губвиконкомам уводити поземельний, подохідний і промисловий податки, додаткові збори до основного промислового податку та надбавки в розмірі не більше ніж 40 відсотків до державного прогресивно-подохідного податку. Причому розміри оподаткування промислових підприємств не мали перевищувати одного відсотка валового обороту [20, с. 84]. Вжиті заходи також не розв'язували проблеми наповнення загальнореспубліканського і місцевих бюджетів, оскільки у зв'язку з поглибленням процесів націоналізації (одержавлення) основних засобів виробництва об'єкти оподаткування частково зникли, частково поховалися.

Гостра фінансова криза змусила уряд УСРР знову вдаватися до власної емісії та випуску різноманітних сурогатів грошей. Улітку 1919 року Київська окружна контора Народного банку випустила 45 млн. карбованців купонами вартістю 10 крб. У зв'язку з прогресуючою інфляцією, в Одесі також почали друкувати власні гроші, в тому числі українські, радянські й денікінські. Їх випуск продовжувався до середини 1920 року. Лише за період з 15 лютого по 14 квітня 1919 року було випущено українських казначейських знаків номінальною вартістю 50 крб. і міських кредитних білетів на суму більше від одного мільярда карбованців [21, с. 35]. Негативні наслідки неконтрольованої емісії привели до ще більшого розбалансування грошового обігу в УСРР, який продовжував залежати від фінансових надходжень з РСФРР. Темпи емісії, яка стрімко збільшувалася, неминуче вела до падіння купівельної спроможності карбованця. Зростання в обігу номінальної грошової маси супроводжувалося скороченням їх реальної вартості. Темпи знецінення грошей випереджали темпи їх емісії.

Підписана 1-ого червня 1919 року угода про військово-політичний союз радянських республік позбавляла уряд УСРР свого війська, власних економічних і

фінансових ресурсів. Уся його діяльність зводилася до поширення на територію формально самостійної радянської республіки «воєнно-комуністичних» заходів РСФРР.

По мірі натуралізації та господарських відносин в УСРР посилювався процес об'єднання фінансової й банківської систем та їх уніфікація з РСФРР. Народне господарство республіки після остаточного утвердження більшовицької диктатури поступово переходило на кошторисно-бюджетне фінансування з Москви і зводилося до видачі грошей з казначейства. У зв'язку з цим, роль Народного банку, як основної кредитної установи, відпала і постановою Раднаркому РСФРР від 19 січня 1920 року він був ліквідований, хоча його окремі контори в Україні продовжували діяти ще тривалий час.

Випущені урядами УНР, Української держави і Денікіна грошові знаки анулювалися та вилучалися з обігу, але з частковою компенсацією, розміри якої не регламентувалися в загальноукраїнському масштабі й залежали від ініціативи та фінансових можливостей місцевих рад. Згідно з декретом Раднаркому УСРР від 8 травня 1920 року у вільному користуванні поряд з російськими (радянськими і дореволюційними) залишалися й українські радянські грошові знаки номіналом 10 і 50 крб. [22].

У 1920 році продовжувалася ліквідація комерційних банків, але з відходом білогвардійців їх сейфи, де зберігалися золотовалютні запаси й готівка, здебільшого виявилися пустими. Так, у Харківському відділенні Азовсько-Донського банку виявилось лише 5 тисяч карбованців, в обох Товариствах взаємного кредиту – 10000 і 1400 крб., а в Казначействі та Міжнародному банку – нічого [23]. З 20 комерційних банків Одеси білогвардійці вивезли 194 млн. крб. Зникли і депозитні вклади клієнтів банків [24].

Перші звіти про націоналізацію банківських установ почали надходити до Харкова у серпні 1920 року, але навіть через півроку їх ліквідація була завершена лише в Кременчуцькій, Миколаївській і Полтавській губерніях. З поточних рахунків клієнтів у дохід радянської держави були списані значні суми та конфісковані гроші й цінності, які ще знаходилися в сейфах. В Одесі було націоналізовано 40 кредитних установ з балансом більше ніж 1,2 млрд. крб., але вилучено лише 166 млн. крб. У Миколаєві органи радянської влади конфіскували 28 млн. крб., які були внесені жителями на депозитні вклади при Денікіні [25].

Поглиблення процесу націоналізації промисловості, фінансових установ і торгівлі та спроба ліквідувати ринкові відносини звузили контингент оподаткування й зменшили загальну суму надходжень до республіканського бюджету, звівши їх до стягнення недоплат за попередні роки. В Одесі в 1920 році при формуванні міського бюджету було заплановано зібрати державних податків на суму 251,3 млн. крб., але зібрали лише 90,2 млн. (28,2 відсотка), а місцевих податків і зборів – відповідно 942,9 млн. крб. і 90,2 млн. крб. (9,5 відсотка) [25, с. 112]. У Херсоні й повіті до сплати 5-відсоткового подохідного податку було визначено 2777 дрібних приватних торгово-промислових підприємств, але 2364 з них узагалі не подали фінансової звітності або подали неповні дані про свої прибутки та були оштрафовані, але міський бюджет від того повнішим не став [26]. Протягом першої половини 1921 року до бюджету УСРР мало надійти 695,8 млн. крб. недоплат державних податків за попередні роки, фактично ж надійшло лише 182,8 млн. крб., а місцевих податків – відповідно 1158,5 млн. і

350 млн. крб. [27]. Отже, більшість населення України, як могла, ухилялася від сплати податків.

У зв'язку з натуралізацією господарських відносин, зменшенням в результаті націоналізації засобів виробництва і торгівлі об'єктів оподаткування та галопуючою інфляцією питома вага державних податків у загальноукраїнському бюджеті весь час скорочувалася й у 1920 році становила не більше ніж 0,2 відсотка [28, с. 10].

Провівши націоналізацію землі, більшовицький режим, проте, не встановив у загальноукраїнському масштабі сільськогосподарського податку, але місцеві ради часто вводили його самочинно і, незважаючи на запроваджену в 1919 році продовольчу розкладку, намагалися стягувати податок силою. При цьому розміри сільськогосподарського податку визначали довільно, виходячи із власних фінансових потреб. Так, господарства Артільської волості Павлоградського повіту, що володіли більше ніж 50 десятинами землі, мали сплатити по 13 крб. з десятини, а Василівської волості Одеського повіту – лише 5 крб. [29, с. 62].

Полтавський губвиконком у 1919 році встановив податок на землю у розмірі 37 крб. з десятини, що приблизно відповідало вартості двох пудів хліба за твердими державними цінами, а згідно з рішенням губревкому від 31 січня 1920 року кожна десятина землі вже обкладалася одноразовим податком у 300 крб. [30]. Постановою Одеського губерньського фінансового відділу сільська біднота, яка одержала землю в результаті ліквідації поміщицького землеволодіння, в цьому ж році мала сплатити одноразовий збір у сумі 26 крб. 3 копійки з десятини [31]. При цьому в усіх випадках до уваги не приймалася кількість землі і членів сім'ї в господарствах та їх майновий стан, чим порушувався проголошений більшовиками класовий принцип оподаткування.

Уведення державних монополій і продовольчої розкладки, яка замінила податок у грошовій формі на натуральний, зробила економічно недоцільним існування сільськогосподарських податків, які до того ж давали мізерні збори, й вони відпали самі по собі.

Формування місцевих бюджетів в окремих губерніях України залежало від воєнно-політичної ситуації на зовнішніх і внутрішніх фронтах боротьби за державність України та інтенсивності запровадження «воєнно-комуністичних» заходів на контрольованих більшовиками територіях. У бюджеті Київської губернії на 1920 рік прибутки від державного майна і націоналізованих підприємств становили 97,6 відсотка, а податки і збори 0,43 відсотка (76 млн. крб.), при цьому 45,5 млн. крб. становили недоїмки за попередні роки, бо на середину 1920 року стягнення майже всіх прямих і непрямих податків припинилося [31, с. 63]. Згідно з кошторисом Полтавського губвиконкому витратна частина бюджету на 1920 рік передбачалася в сумі 8767 млн. крб., а податків і недоплат планувалося зібрати лише 95,4 млн. крб. [31, с. 64].

У другій половині 1920 року витратна частина місцевих бюджетів покривалася майже виключно за рахунок надходжень із центру. Тому постановою Всеукраїнського ЦВК від 18 червня 1920 року поділ бюджетів на загальноукраїнський і місцеві було скасовано [32, с. 4]. Всі вони перейшли на бюджетно-кошторисну форму фінансування й залежали головним чином від фінансових надходжень із Москви, які формувалися за рахунок неконтрольованої емісії.

У зв'язку з інфляцією, заробітна плата працюючим на державних підприємствах та в установах постійно підвищувалася, але ніяке зростання винагороди за працю не могло вгнатися за невпинним зростанням цін. У 1919 році зростання дорожнечі в Донбасі обігнало зростання заробітної плати в чотири рази. У січні 1920 року заробітна плата шахтаря покривала лише 23 відсотки його прожиткового мінімуму. Тому реальний зміст заробітної плати все більше визначався її натуральною частиною, тобто тією кількістю продуктів харчування, яку радянська влада могла дати працюючим. Але встановлений Наркомпродом УСРР продовольчий пайок у 1920 році становив лише 61 відсоток необхідного для робітника харчового раціону, але й він видавався нерегулярно і не в повному обсязі [33].

Дефіцит сімейних бюджетів зростав невпинно і покривався за рахунок продажу особистого майна, крадіжок або офіційних видач у рахунок зарплати предметів власного виробництва (натуральних пайків) з державних підприємств, які потім продавалися на чорному ринку. Незважаючи на заборону влітку 1920 року вільної торгівлі, нелегальний ринок продовжував існувати. Наприклад, робітники й службовці цукрових заводів Чигиринського повіту одержували в рахунок зарплати по три пуди цукру по державній ціні 700 крб. за пуд, а продавали його на ринку по 20000 крб. за пуд.

Уведена в 1920 році загальна трудова повинність та мілітаризація праці бажаних результатів не дали. Робітники і так званий нетрудовий елемент усіляко ухилялися від обтяжливого для себе обов'язку. Методами примусу без належного матеріального заохочення забезпечити народне господарство України робочою силою було неможливо.

Натуралізація господарських відносин, заборона вільної торгівлі, введення загальної трудової повинності, безготівкових розрахунків і продовольчої розкладки привели до згортання товарно-грошових відносин та ринкової економіки. Але «воєнно-комуністичні» експерименти не ліквідували, а лише загнали ринок у підпілля, привели до повної дезорганізації фінансової системи, господарської розрухи й зубожіння основної маси населення України. Переконавшись у безперспективності будівництва без ринкової централізовано-розподільної економіки, керівництво РКП/б/у березні 1921 року тимчасово від неї відмовилося, проголосивши перехід до нової економічної політики.

Список використаної літератури

1. Бюллетень Высшего совета народного хозяйства. – Петроград: Издание ВСНХ. – 1918. – № 1. – 86 с.
2. Вайсберг Р. Е. (Миссин) / Р. Е. Вайсберг (Миссин). – М.: Изд-во Госплана СССР, 1925. – 243 с.
3. Гладков Н. А. Очерки советской экономики. 1917-1920 гг. / Н. А. Гладков. – М.: Госполитиздат, 1958. – 456 с.
4. Горнорабочий. Орган Южбюро ЦК профсоюза горнорабочих / Харьков. – 1920. – № 1. – 114 с.
5. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф. Р-2109. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 24, 26.
6. ДАДО. – Ф. Р-1163. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9.
7. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. Р-916. – Оп. 2. – Спр. 212. – Арк. 141.

8. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 2. – Спр. 212. – Арк. 576.
9. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. Р-104. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9.
10. ДАОО. – Спр. 56. – Арк. 11.
11. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. Р-1865. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 24.
12. ДАПО. – Ф. Р-3872. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 155.
13. Державний архів Харківської області. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 367. – Арк. 8.
14. Единое хозяйство. Орган Одесского губэкономсовещания / Одесса. – 1921. – № 2-3. – 219 с.
15. Журнал Киевского губернского экономического совещания. – К., 1921. – № 1. – 194 с.
16. Земля и воля (Харків). – 1918. – 28 березня.
17. Наше денежное обращение. Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914-1925 гг. – М.: Изд-во НКФ СССР, 1926. – 296 с.
18. Отчет о деятельности Уполнаркомфина за 1921 г. // Сборник отчетов ВЦИК, СНК, Наркоматов, Уполнаркоматов и Центральных учреждений УССР VI Всеукраинскому съезду Советов. – Харьков: Госиздат УССР, 1921. – 22 с.
19. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Харків: ВД «Школа», 2007. – 590 с.
20. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 р. – серпень 1919 р.). – 3б. документів і матеріалів. – К.: Політвидав УРСР, 1962. – 646 с.
21. Ревегук Віктор. Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Центральної Ради / Віктор Ревегук. – Полтава: АСМІ, 2007. – 186 с.
22. Рідний край (Гадяч). – 1918. – 15 квітня.
23. Саженок С. Н. Боротьба трудящих України проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції в 1918 р. / С. Н. Саженок. – К.: Політвидав України, 1958. – 232 с.
24. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. 2-ое издание. – Харьков: Изд-во НКФ УССР, 1919. – № 5. – Ст. 58.
25. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. 2-ое издание. – Харьков: Изд-во НКФ УССР, 1920. – № 10. – Ст. 173.
26. Советское строительство. Орган Одесского губисполкома. – Одесса, 1920. – № 1. – 144 с.
27. Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине / Ю. И. Терещенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 255 с.
28. Тимофеев В. В. Окремі аспекти фінансової політики Народного Секретаріату України (грудень 1917 – березень 1918 рр.) / В. В. Тимофеев // Вісник Харківського університету. – 1976. – № 145. – С. 46-54.
29. Труды ЦСУ. Т. 8. Статистический ежегодник. 1918-1920. – М.: Статиздат, 1921. – 391 с.
30. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 574 с.
31. Финансы. Сборник декретов, положений, циркуляров. – Харьков: Издание НКФ УССР, 1919. – 108 с.
32. Финансовый вестник. Орган Управления Уполнаркомфина РСФСР... – Харьков, 1922. – № 7-8. – 166 с.
33. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 62.

В. Я. Ревегук

**ФИНАНСОВЫЕ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ В 1917-1921 ГОДЫ:
ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ**

В статье рассматривается финансовая политика украинских национальных правительств и советской власти в Украине в течение 1917-1921 годов.

Ключевые слова: бюджет, Народный банк, финансовая политика, товарно-денежные отношения, эмиссия, налоги.

V. J. Reveguk

**FINANCIAL SYSTEMS OF UKRAINE IN 1917 – 1921:
HISTORICAL CONTEXT**

The article considers the financial policies of national governments and the Soviet power in Ukraine in 1917 – 1921.

Keywords: budget, the People's Bank, the financial policies, commodity-money relations, emission, taxes.

Надійшла до редакції 15 жовтня 2012 року

Релігія і церква

УДК 274:314.116(477.53)»18/184»

Ю. О. Зенько

ДИНАМІКА ЗМІН ЧИСЕЛЬНОГО СКЛАДУ ВІРУЮЧИХ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ КОНФЕСІЙ НА ПОЛТАВЩИНІ (1900–1920-ті роки)

У статті розглянуто еволюцію чисельності протестантських громад на теренах Полтавщини у 1900–1920-их роках. З'ясовано причини, які впливали на розвиток протестантських церковних організацій та позначилися на їхній чисельності. Визначено періоди найбільшого зростання кількості віруючих.

Ключові слова: адвентисти сьомого дня, баптисти, євангельські християни, конфесія, протестантизм.

Нині протестантизм займає одне з провідних місць на конфесійній карті Полтавського регіону і поступається лише православ'ю. За інформацією відділу в справах релігій та національних меншин по Полтавській обласній державній адміністрації, в області 30% зареєстрованих статутів релігійних об'єднань належать протестантським церквам і 60% – православним. З огляду на зростання кількості adeptів протестантських конфесій, виникає потреба у вивченні їхньої історії. Одним із ключових аспектів дослідження історії будь-якої конфесії, й протестантської зокрема, є аналіз її чисельного складу, оскільки кількісний показник відображає внутрішнє становище церкви, свідчить про її потужність і життєздатність. Вивчення змін у контингенті віруючих дає можливість простежити етапи становлення церковної організації та визначити її місце на конфесійній карті країни.

У сучасному релігієзнавстві проблема еволюції чисельності протестантських громад в Україні частково висвітлюється у дослідженнях М. Жукалюка [13], А. Колодного [8] В. Любашенко [11], О. Опаріна [12], Ю. Решетнікова [18], Р. Сітарчука [19, 21], однак їхні праці мають загальний характер і не відображають повною мірою кількісні зміни, які відбувалися у регіональних осередках, зокрема у Полтавському. Власне, ці обставини й спонукали нас до розгляду цього питання. Тому мета нашої розвідки полягає у вивченні динаміки кількісних змін у складі віруючих протестантських конфесій на Полтавщині у 1900–1920-их роках. Досягнення поставленої мети вможливилося розв'язання таких завдань: простежити зміни контингенту віруючих-протестантів та з'ясувати їх причини. Об'єктом дослідження є протестантські конфесії на теренах Полтавщини у 1900–1920-і роки, предметом – кількісні зміни у складі протестантських громад на Полтавщині впродовж зазначеного періоду. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1900–1920-і роки – період появи та становлення протестантських релігійних організацій у регіоні.

Основну джерельну базу наукової розвідки становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву, Державного архіву Полтавської області, а саме звіти Полтавського єпархіального управління, Полтавського губернського жандармського управління, губадмінвідділу, місцевих окрадмінвідділів, схеми розвитку сектантства по районах, списки членів громад, списки керівництва громадами. Аналіз архівних матеріалів допоміг нам простежити основні кількісні зміни у складі протестантських спільнот на Полтавщині у період їхнього становлення.

Поява протестантів (євангелістів) у Полтавській губернії зафіксована у 1880-их роках [14, с. 568]. У кінці XIX століття – на початку XX століття на теренах губернії розгорнули свою діяльність адвентисти сьомого дня, баптисти та євангельські християни. Проте духовенство та представники світської влади не завжди розрізняли близькі за віроученням протестантські конфесії, а тому класифікували їх одним терміном «штунда». Це вносить певні труднощі у виокремлення тієї або іншої релігійної течії та з'ясування кількості їхніх послідовників. Окрім того, на початку XX століття протестанти змушені були таємно проводити зустрічі, що також утруднює їхній підрахунок. Лише після прийняття у 1905 році та 1906 році царських указів, спрямованих на укріплення віротерпимості та легалізацію релігійних громад, які відійшли від православ'я, євангелісти стали відкрито проводити молитовні зібрання та проповідувати своє віровчення. У Полтаві баптисти почали гласно збиратися на регулярні богослужіння із 1907 року [7], перше офіційне зібрання адвентистів у місті зафіксоване у 1909 році [15, с. 1251]. Однак визначити точну кількість протестантів ще досить складно, бо не всі громади євангелістів були зареєстровані, як того вимагав закон від 17 жовтня 1906 року. В архівних джерелах інформація про кількість адвентистів у Полтаві датується 1910 роком – у той час у місті була організована перша громада, яка нараховувала 12 осіб [5, арк. 35]. Відомості про кількість баптистів у Полтаві належать до 1912 року – тоді працівниками жандармерії у списки «сектантів» було внесено 23 баптисти [32, арк. 251, 253].

Хоч на Полтавщині так звана «сектантська загроза» не мала масштабного характеру, як в інших губерніях (наприклад, про масовий «вихід із православ'я в іновір'я, особливо в сектантство – баптизм і адвентизм», повідомляв у Департамент поліції Київський губернатор; там у деяких селах одночасно зверталися з такими проханнями 10–15 і більше осіб [19, с. 191]), та місцевим керівництвом усе ж було проведено низку заходів, направлених на зниження прозелітизму й обмеження діяльності так званих «сектантів». Зокрема, керуючись «Положенням про сектантів» 1910 року влада жорстко контролювала діяльність протестантів. Так, чинилися бюрократичні перешкоди для влаштування молитовних зборів; не дозволялося проводити зібрання, якщо кількість віруючих не відповідала вимогам законодавства; обмежувалася місіонерська та проповідницька діяльність; за лідерами євангелістів був установлений поліцейний нагляд. Полтавським єпархіальним управлінням було проведено кілька лекцій та бесід про боротьбу з інакомисленням.

Напередодні та під час Першої світової війни становище протестантів ще більше ускладнилося. Їх звинувачували у прогерманських настроях і в

нелояльності до Російської держави. У циркулярі Департаменту поліції від 7 березня 1915 року говорилося, що на «вчення адвентистів і баптистів відчутний сильний вплив Німеччини... вони є розплідником германізму в Росії... послідовники цих сект виказують явно негативне ставлення до Росії» (перекл. з рос.) [34, арк. 2–3].

Ще у липні 1913 року Департаментом поліції був направлений циркуляр начальника губернських жандармських управлінь та відділень з охорони громадської безпеки і порядку й офіцерам корпусу жандармів, які проводили пошукову роботу, у якому говорилося про включення у сферу їхнього нагляду «сект, представники яких пропагують не брати в руки зброю та підбурюють населення проти влади» (перекл. з рос.) [32, арк. 246]. Наприклад, був посилений поліцейський нагляд за лідерами та активними діячами протестантського руху на Полтавщині. У 1913 році – порушена кримінальна справа проти пресвітера полтавської громади адвентистів І. Воскобойникова [2]. У 1915 році був ув'язнений та висланий в Іркутську губернію адвентистський проповідник, уродженець Костянтиноградського повіту А. Гонтар [10, с. 294]. У тому ж році під слідство потрапив Г. Біда – послідовник «секти» євангельських християн с. Паськівщина Прилуцького повіту [30, арк. 23].

Але, незважаючи на всі заходи влади, євангелісти продовжували свою діяльність. Так, із звітів повітових відділів жандармерії дізнаємося, що у 1915 році у Полтавській губернії проживало близько 300 протестантів (адвентистів сьомого дня – близько 30 осіб [33, арк. 11, 24], баптистів та євангельських християн – приблизно 270 осіб [31]).

Аналізуючи звіти повітових справників про стан «сектантства», ми з'ясували, що працівники жандармерії не завжди розрізняли близькі за віровченням релігійні течії, а тому кількість протестантів у губернії могла бути значно більшою. Зокрема, адвентистів часто називали «суботникам» [29, арк. 3], «штундистами-суботниками» [28, арк. 39]. Наприклад, є підстави вважати, що частина суботників із Костянтиноградського повіту були адвентистами. На користь цього твердження свідчать такі факти: по-перше, проведення спільних конференцій суботників та адвентистів, які проходили протягом 1906–1909 років у Костянтиноградському повіті, під головуванням лідерів адвентистського руху; по-друге, у звітах Полтавського жандармського управління громада села Зачепилівка у 1913 році фігурує як «штундисти-суботники», а вже у 1915 році – як адвентисти; по-третє, часто й самі віруючі не могли точно визначити, до якої конфесії вони належать, тому в облікових списках значилися як «сектанти».

Дійсно, на 1 січня 1916 року, після проведеного Полтавським єпархіальним управлінням обліку «сектантства», в губернії було зафіксовано 503 послідовники протестантських конфесій (із них – 37 адвентистів та 466 – разом баптистів та євангельських християн) [16, с. 914, 917].

Із падінням імперії Романових та проголошенням Центральною Радою III Універсалу іновірцям стало легше, оскільки була проголошена свобода віросповідання. За часів правління гетьмана П. Скоропадського протестанти Полтавщини отримали змогу безперешкодно скликати молитовні збори. Так, баптисти м. Полтави відкрито могли проповідувати Слово Боже у центрі міста та у навколишніх селах [9, с. 146]. Проповідник адвентистів А. Гонтар також дістав дозвіл на проведення богослужінь у Полтаві [27, арк. 1–2]. Звичайно, це

відобразилося на чисельності протестантів. Наприклад, за свідченням пресвітера полтавської общини адвентистів А. Лікаренка починаючи із 1917 року по 1920 рік кількість віруючих у громаді збільшилася із 12 до 20 осіб [5, арк. 35]. Баптистами навколо Полтави були організовані нові громади, які нараховували близько 300 осіб, а міська община до 1920 року зросла вдвічі (й нараховувала близько 35 осіб. – Ю. З.) [6, с. 184].

У січні 1919 року український більшовицький уряд прийняв «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», відповідно до якого православна церква була позбавлена державного статусу, віруючі всіх конфесій урівнювалися в правах та була легалізована їхня діяльність. Тому зростання чисельності протестантських віруючих продовжувалося і в перші роки радянської влади. Проте, слід зауважити, що дати вичерпну відповідь про загальну кількість протестантів в Україні, зокрема й на Полтавщині у 1920-их роках складно, оскільки об'єктивність архівних матеріалів 1920–1930-их років можна піддати сумніву. Адже, по-перше, слід урахувувати заідеологізованість радянської офіційної статистики, яка то перебільшувала «сектантську загрозу», завищуючи кількість віруючих, то занижувала її, подаючи це як успіхи в боротьбі зі «сектантським мракобіссям». По-друге, самі протестанти постійний і ґрунтовний самооблік не вели. По-третє, частина архівних фондів у воєнні та повоєнні роки була втрачена або знищена. По-четверте, проведена в 1925 році територіально-адміністративна реформа – руйнування губерньської структури і заміна її окружною – внесли ще більший хаос у статистичну звітність місцевих органів влади [19, с. 192–193]. Таким чином, ми можемо говорити лише про приблизну кількість протестантських віруючих.

У період 1920–1925 років спостерігається стрімке зростання чисельності протестантських громад по всій губернії. Наприклад, у Кременчуцькому окрузі в общині с. Успенка у 1921 році було 2 особи, а у 1925 році – 15 осіб; у Кременчуці в 1920 році – 90 осіб, а у 1925 році – 115 дійсних членів та 10 наближених; у с. Пустовітово у 1920 році – 2 особи, а у 1925 році – 25 осіб; у Лохвиці у 1917 році – 83 особи, а у 1925 році – 99 осіб [24, арк. 399]. Громада баптистів с. Мачухи Полтавського округу в 1925 році нараховувала 131 особу. Динаміка її зростання була такою: у 1920 році у громаді було 18 членів, у 1921 році їх кількість збільшилася на 24 особи, у 1922 році – на 19 осіб, у 1923 році – на 31 особу, у 1924 році – на 38 осіб, у 1925 році – на 1 особу [3, арк. 141].

Євангельські християни на Полтавщині організувалися у середині 1920-их років (у Полтаві представників названої конфесії не було), в основному їхні адепти проживали у Роменському та Красноградському округах, у яких також спостерігався приріст віруючих. Наприклад, у Воропаєвській громаді (Роменський округ) на 1925 рік дійсними членами було зараховано 100 осіб та наближеними – 70 [24, арк. 625]. Таким чином, протягом 1920–1925 років кількість баптистів разом із євангельськими християнами на Полтавщині зросла до 2940 осіб [23, арк. 138].

Адвентисти сьомого дня кількісно поступалися представникам інших протестантських течій, проте у їхніх громадах також спостерігалось зростання послідовників. Скажімо, протягом вищезазначеного періоду кількість адвентистів на теренах губернії зросла до 179 осіб (125 – у Красноградському окрузі й 54 – у Полтаві)) [23, арк. 138]. Так, на Полтавщині у першій половині 1920-их років

функціонувало 36 протестантських громад (2 – адвентистів сьомого дня, 10 – євангельських християн, 24 – баптистів) із загальною кількістю членів 3116 осіб.

З другої половини 1920-их років влада взяла курс на обмеження і штучне затримання розвитку протестантських конфесій. Віруючі постійно натикалися на глуху протидію влади, затягування, бюрократичну тяганину, суперечливі підзаконні акти, відкрито неприязне ставлення співробітників місцевих органів влади, нав'язування владою своїх умов легального існування громад усупереч декретам [1, с. 186]. Усі ці заходи змушували євангелістів пристосовуватися до нових умов існування і вдаватися до хитрощів. Наприклад, у 1927 році адвентисти Полтавського округу представили дані про наявність у них двох громад адвентистів чисельністю 127 осіб, а після перевірки окрадмінвідділом з'ясувалося, що реально їх було більше – 157 [25, арк. 54]. Така ж тенденція спостерігалася й у представників інших протестантських конфесій. Із 1928 року у зв'язку із посиленням антирелігійної пропаганди, зростання протестантських громад припинилося. Так, у Полтавській окрузі зафіксована діяльність однієї громади адвентистів, яка нараховувала 134 особи, п'ятох громад євангельських християн із кількістю віруючих 724 особи та вісьмох громад баптистів із 1468 особами [25, арк. 54].

Починаючи із 1929 року антирелігійна пропаганда почала набувати рівня державної політики. З прийняттям ВЦВК РСРФР у квітні 1929 року постанови «Про релігійні об'єднання» діяльність релігійних громад дозволялася лише у межах культової споруди. Місіонерська, проповідницька, просвітницька діяльність, філантропія, створення кас взаємодопомоги, кооперативів, виробничих об'єднань, видавнича справа були заборонені. А у травні 1929 року було внесено поправку до статті 4-ої Конституції РСФРР, за якою свобода антирелігійної пропаганди визнавалася на рівні із свободою релігійних віросповідань [17]. Таким чином, названі законодавчі акти робили даремним подальше існування громад євангелістів. Оскільки для протестантизму першочерговими є проповідницька, місіонерська, просвітницька, філантропічна діяльність, а не літургійна складова, як у інших християнських конфесіях.

Упровадження нового релігійного законодавства на Полтавщині супроводжувалося низкою арештів активних членів протестантських спільнот. Зокрема, протягом 1929 року був двічі заарештований голова Полтавського обласного осередку баптистів Р. Хомяк [9, с. 146–147]. Утрата очільника позначилася і на кількості віруючих у баптистських громадах. Так, порівняно із 1928 роком, у 1929 році кількість віруючих-баптистів зменшилася до 1444 осіб. У цей період знизилися кількісні показники і в представників інших протестантських течій. Наприклад, адвентистів сьомого дня нараховувалося 131 особа, євангельських християн – 695 осіб [26, арк. 71].

Отже, у 1929 році у Полтавському окрузі приблизна кількість протестантських віруючих становила 2272 особи. На наше переконання, окрім антирелігійної пропаганди та репресивних заходів влади, однією із причин уповільнення зростання протестантських громад було те, що у цей час припинилося поповнення громад за рахунок внутрішнього ресурсу. Тобто через залучення до общини родичів та знайомих, а також через досягнення повноліття дітьми членів громад.

Дослідити кількісні зміни у складі протестантських громад у 1930-і роки складно через відсутність документів. Наприклад, на Полтавщині останню згадку

про легальні офіційні дії баптистів датовано 1930 роком [20, с. 119]. Проте відомо, що осередок адвентистів функціонував і впродовж 1930-их років у ньому нараховувалося близько 35–40 осіб [5, арк. 35].

Підводячи підсумки дослідження, проілюструємо динаміку зростання протестантських віруючих на прикладі міста Полтави (рис. 1) [укладено за: 4, арк. 219; 5, арк. 35; 6, с. 184; 22, с. 56; 23, арк. 138; 32, арк. 251, 253; 33, арк. 24].

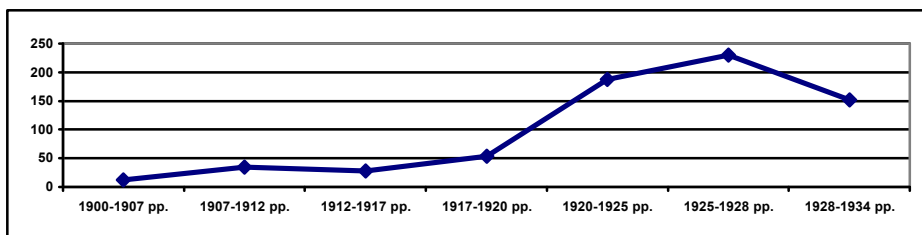

Рисунок 1. Динаміка зростання кількості протестантських віруючих у м. Полтаві

На діаграмі (рис. 1) видно, що піднесення релігійної активності протестантських віруючих припадає на 1907–1912 роки та 1917–1928 роки, а з 1928 року кількість протестантів зменшується.

Перша хвиля зростання віруючих-євангелістів пов'язана із даруванням царським указом 1905 року релігійної свободи та легалізацією релігійних громад протестантських конфесій указом 1906 року. Але вже у 1910 році було оприлюднене «Положення про сектантів», яке суттєво обмежувало дію актів 1905–1906 років. Протягом 1912–1913 років було прийнято ще кілька циркулярів, які вимагали точного виконання протестантами положення 1910 року. З цього часу відновилися гоніння на євангелістів, яких звинувачували у підриві основ самодержавства та прогерманській орієнтації.

Друга хвиля зростання євангельських віруючих пов'язана із прийняттям більшовицьким урядом демократичного релігійного законодавства, яке проголошувало свободу віросповідань і врівнювало у правах представників усіх конфесій. Серед факторів, які впливали на позитивну динаміку протестантських громад у зазначений період, виокремлюємо такі: по-перше, позбавлення православ'я статусу державної релігії й початок гоніннь на православну церкву; по-друге, протестантський світогляд деякою мірою відповідав вимогам часу, оскільки заклики до загального братерства, майнової рівності тощо, збігалися із соціально-політичними гаслами більшовиків; по-третє, налагоджена філантропічна діяльність протестантських спільнот і постійна взаємодопомога членам громад привертала у свої ряди неофітів; по-четверте, стійкість протестантизму до зовнішніх впливів та вміння адаптуватися до нових умов існування.

Як ілюструє діаграма, починаючи із 1928 року, приріст віруючих падає. Цю тенденцію зумовило взяття радянським урядом курсу на обмеження діяльності релігійних організацій, із 1929 року антирелігійна пропаганда набула державного статусу і була закріплена у низці нормативних документів. Почалися репресії та переслідування віруючих, що мало систематичний і спланований характер. Релігійні громади, опинившись у складному правовому середовищі, розпадалися або переходили на нелегальне становище. Під адміністративним тиском значна

кількість віруючих змушена була відмовитися від членства в релігійних організаціях.

Отже, протестанти на Полтавщині з'явилися наприкінці XIX століття, їхня проповідницька, місіонерська, філантропічна діяльність була організована на високому рівні. Однак шлях їхнього становлення та формування контингенту були непростими, оскільки залежали не тільки від самих протестантів, а й, головним чином, від державної політики щодо релігійних організацій – спочатку царизму, а згодом радянської влади.

Список використаної літератури

1. Голощاپова Є. О. Соціальна структура громад євангельських християн-баптистів в 20-ті рр. XX ст. (на матеріалах Запорізької округи) / Є. О. Голощاپова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 184–191.
2. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 73.
3. ДАПО. – Ф. Р-386. – Оп. 1. – Спр. 8.
4. Там само. – Ф. Р-4085. – Оп. 4. – Спр. 149.
5. Там само. – Ф. Р-4085. – Оп. 15. – Спр. 8.
6. История Евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Изд-во ВСЕХБ, 1989. – 624 с.
7. Історія Полтавської громади баптистів. Доповідь В. Антонюка на святкуванні 100-річчя церкви ЄХБ в Полтаві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spasinnia.org/en/reading-room/articles/175-2010-07-05-05-46-36.html>.
8. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / [А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, П. О. Лобовик та ін.]; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
9. Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых / Л. Коваленко. – К.: Издательство Центра Христианского сотрудничества, 2006. – 381 с.
10. Лебсак Г. И. Великое Адвентистское Движение и Адвентисты Седьмого Дня в России / Г. И. Лебсак. – Ростов-на-Дону: Издание Церкви АСД, 2006. – 352 с.
11. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. І. Любашенко. – Львів: Видавнича спілка «Просвіта», 1995. – 350 с.
12. Опарин А. А. Когда плачут сосны / А. А. Опарин. – Х.: Факт, 2007. – 120 с.
13. Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная бросаемая бурей... Исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине / А. Ф. Парасей, Н. А. Жукалюк. – К.: Джерело життя, 1997. – 340 с.
14. Полтавские епархиальные ведомости (далі ПЕВ). – 1901. – №12. – С. 567–580.
15. ПЕВ. – 1909. – №31. – С. 1239–1256.
16. Там само. – 1916. – №12. – С. 911–922.
17. Постановление XIV Всероссийского Съезда Советов от 18.05.1929 об изменении и дополнении ст. ст. 1, 4, 12, 13, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 25, 27, 29, 32, 35, 36, 38, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 84 и 89 Конституции (Основного Закона) РСФСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_3571.htm.
18. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 240 с.
19. Сітарчук Р. А. Еволюція чисельності адвентистів сьомого дня в період становлення їх церковної організації / Р. А. Сітарчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 190–195.

20. Сітарчук Р. А. Євангельські християни-баптисти на Полтавщині у 1917–1920-их роках / Р. А. Сітарчук // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава: АСМІ, 1998. – №1. – С. 111–120.
21. Сітарчук Р. А. Про кількісне зростання членів українських протестантських конфесій у перше десятиріччя радянської влади / Р. А. Сітарчук // Наукові записки з української історії. Випуск 10. – Переяслав-Хмельницький – Чернівці, 2000. – С. 261–271.
22. Хомяк Р. Д. Десятилетний юбилей / Р. Д. Хомяк // Баптист України. – 1928. – №4. – С. 54–57.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 213.
24. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 951.
25. Там само. – Оп. 3. – Спр. 1056.
26. Там само. – Спр. 1628.
27. Там само. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 459.
28. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1296.
29. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1436.
30. Там само. – Спр. 1455.
31. Там само. – Спр. 1456. – Арк. 9, 13, 16, 19, 21, 125; Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 6, 8, 23; Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 7; Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 25.
32. Там само. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 70.
33. Там само. – Спр. 136.
34. Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 111.

Ю. А. Зенько

ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЙ ЧИСЛЕННОГО СОСТАВА ВЕРУЮЩИХ ПРОТЕСТАНТСКИХ КОНФЕССИЙ НА ПОЛТАВЩИНЕ (1900-1920-ые годы)

В статье рассмотрена эволюция численности протестантских общин на Полтавщине в 1900–1920-ых годов. Выяснены причины, которые влияли на развитие протестантских церковных организаций и отразились на их численности. Определены периоды наибольшего роста числа верующих.

Ключевые слова: *адвентисты седьмого дня, баптисты, евангельские христиане, конфессия, протестантизм.*

Y. O. Zen'ko

THE DYNAMICS OF CHANGING THE RELIGIOUS PEOPLE NUMBER IN THE PROTESTANT CONFESSIONS IN POLTAVA (1900-1920S)

The article deals with the research of the quantity evolution of the Protestant religious groups on the territory of Poltava region in the 1900-1920s. The reasons which influenced the development and quantity of the Protestant religious groups have been clarified. The periods of the biggest growth of the religious people number have been determined.

Keywords: *the Seventh-day Adventists, Baptists, evangelical Christians, confession (denomination), Protestantism.*

Надійшла до редакції 6 листопада 2012 року

СПІЛКА ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ СРСР І ТРАНСФОРМАЦІЯ ЇЇ ДУХОВНОГО ЦЕНТРУ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-ИХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються зміни у євангельсько-баптистському русі СРСР, процес трансформації релігійного центру Всеукраїнської Співки об'єднань ЄХБ. Автор доводить, що внаслідок союзної релігійної лібералізації українські баптисти модернізували традиційні еклізіологічні структури і розпочали децентралізацію власного духовного центру.

Ключові слова: *релігійне законодавство, церковний орган, пізній протестантизм, управлінські структури, релігійний центр, євангельські християни-баптисти, централізація, трансформація, об'єднання, громада.*

Сучасні дослідники приділяють пильну увагу процесам інституалізації євангельського протестантизму в українському суспільстві, пов'язуючи їх з усвідомленням національної самобутності й указуючи на проблемні питання, зокрема, коли прозахідні орієнтації призводять до розриву з національною духовною традицією і перешкоджають інкультурації протестантизму. Слід урахувати, що сучасний протестантизм в Україні поділяють на український євангельський та пострадянський. Ці розподіли не збігаються з політичними й історичними кордонами.

В українській релігійній палітрі чутливим «лакмусовим папірцем» щодо суспільних змін стало найбільше відгалуження пізнього протестантизму – баптизм. Розвиток цієї конфесії впродовж другої половини 1980-их – першої половини 1990-их років супроводжувався трансформацією релігійного центру. Під релігійними центром ми розуміємо центральний виконавчо-розпорядчий церковний орган, який репрезентує релігійне об'єднання. Подібні Центри утворюються на з'їздах або конференціях релігійних об'єднань і діють згідно зі статутами, які ухвалюються на цих форумах.

Проблема трансформації пізньопротестантських спільнот в умовах лібералізації релігійного законодавства в історіографії належить до маловивчених тем. Більшою чи меншою мірою вона розкривалася у дослідженнях В. Любашенко, Ю. Решетнікова, О. Назаркіної, М. Мокієнка, С. Савінського та В. Франчука. Втім, процеси внутрішньої перебудови пізньопротестантських релігійних центрів, зокрема Всеукраїнської Співки об'єднань євангельських християн-баптистів (далі ВСОЄХБ), вивчались авторами побіжно, що зумовило необхідність продовження наукових пошуків у цій царині [8, с. 634].

Насамперед слід розглянути основні принципи баптистської еклізіології, які лежать в основі практичного життя церкви ЄХБ. Серед них домінує принцип незалежності або автономності окремої баптистської громади або помісної церкви. Він полягає у тому, що ніякої організаційно-керівної або адміністративної влади над нею не існує. Звідси сама громада визначає своє сповідання, питання церковної дисципліни, влаштування внутрішнього життя, проблеми служителів тощо [8, с. 634].

Це пов'язане зі специфічним розумінням євангельськими християнами-баптистами помісної церкви, обґрунтованим ще 1910 року відомим лідером євангельського руху І. Прохановим, що визначена як «зібрання спільноти або громади відроджених душ, об'єднаних однією вірою (одним сповіданням), однією любов'ю і надією та мешкаючих в одній місцевості» [10, с. 27]. На практиці це означає, що помісною церквою може йменуватися група людей, які перебувають у живому (візуальному) контакті один з одним, тобто якщо вони часто збираються разом для задоволення власних духовних потреб. Виходячи з цього, поняття «церква» у євангельсько-баптистському розумінні може бути застосоване тільки до конкретної громади (зібрання), але не до баптистської конфесії в цілому.

Історичний досвід показує намагання баптистів витримати розумну гармонію між самостійністю та необхідністю взаємного спілкування й служіння. Так, у вже згаданому Віровченні євангельських християн зазначено, що громада має турбуватися про стосунки з іншими громадами, про співпрацю з ними, «при якій можливі певні угоди між церквами для визначених цілей, особливі союзи і тому подібне». Але «при існуванні цих союзів... ніяка церква не має забувати про свою повну незалежність, не шукати для себе керівництва союзів або інших церков...» [10, с. 35].

До компетенції такого союзу не входять безпосереднє вирішення духовних або адміністративно-організаційних питань у церквах, а лише надання допомоги помісним церквам порадою та іншими способами підтримки під час долаття конфліктів або розв'язання будь-якої проблеми. Прагнення окреслити баланс між незалежністю церкви і необхідністю їхньої співпраці простежується і в інших віровченнях та підручниках із систематичного богослов'я [11, с. 19].

Починаючи із витоків свого існування, різні євангельські групи у другій половині XIX століття робили спроби налагодити обопільний зв'язок. Пізніше це проявилось у створенні Союзу баптистів і Союзу євангельських християн. Злиття цих організацій у 1944 році супроводжувалося суттєвим обмеженням принципу незалежності кожної окремої громади. Слід зауважити, що процес злиття відбувався за «активної допомоги» владних структур. Відтоді кожна окрема помісна громада, що підлегла системі старших пресвітерів на чолі з керівним загальносоюзним органом – Всесоюзною радою євангельських християн-баптистів (далі ВРЄХБ), стала об'єктом адміністрування з боку керівників об'єднань. Часто пресвітери громад не обиралися членами громади, а призначалися «згори» [8, с. 635]. У 1980-і роки були випадки висунення старших пресвітерів у єпископи при тому, що братство ЄХБ все частіше називали Церквою ЄХБ у СРСР [16, с. 19].

Інтеграційні та централізаційні процеси у середовищі ВСЄХБ у повоєнний період певною мірою відбивала пануючу ситуацію в суспільно-політичній сфері того часу. Так, баптистський дослідник А. Руденко порівнював внутрішню структуру союзу з однопартійною політичною системою. На його думку, «обласний старший пресвітер за своїми повноваженнями й функціями приблизно відповідав першому секретарю обкому, регіональний – першому секретарю компартії союзної республіки, ВРЄХБ – ЦК, його Президія – Політбюро і так далі, включаючи термінологію (Генеральний секретар, Міжнародний відділ)» [14, с. 356].

Варто зазначити, що послаблення чи посилення контролю «згори» хронологічно збігалось як у суспільному, так і в церковному житті. Зрештою, посилення централізації в структурі ВСЄХБ сприяло поступовій уніфікації протестантської строкатості й дозволяло державним органам налагодити ефективний контроль над усіма течіями, які входили до цієї спілки. Попри зовнішній вплив на церкву з боку держави, який проявився в командно-адміністративних методах управління ВРЄХБ, необхідно відзначити, що в межах цієї течії продовжувалися природні явища інституалізації, притаманні релігійним утворенням, які були помітними і в розширенні формалізованої структури та посиленні централізовано-ієрархічної системи.

Відцентрові процеси в СРСР наприкінці 1980-их років й національне самовизначення суттєво вплинули на Спілку євангельських християн-баптистів. У певних колах віруючих сміливішою ставала критика структури ВРЄХБ. Так, на шпальтах неформального баптистського видання «Протестант» указувалося на надмірну централізацію, ієрархічну структуру, авторитаризм і бюрократизм Ради ЄХБ. Відомий баптистський автор А. Мельников зазначав, що принцип автономії помісної громади неможливо відновити без відмови «від існуючої піраміди влади... та ліквідації інституту старших пресвітерів» [6, с. 6]. В іншій своїй статті цей автор указував на необхідність урахування регіональної специфіки баптистських громад: «Стереотипні накази центру ніколи не враховували багатобарвності регіональних і місцевих особливостей... За загальними наказами та інструкціями працювати неможливо». За переконанням А. Мельникова, централізація в межах союзу має бути замінена на координацію [7, с. 3].

На тлі суспільно-політичних змін, а також зважаючи на особливості баптистської еклізіології, необхідність демонтажу командно-адміністративної системи ВРЄХБ здавалась очевидною. В окремих незалежних групах віруючих виникають проекти реформування структури об'єднання. Так, проект дослідника історії баптизму С. Савінського виключав систему старших («страшних») пресвітерів [8, с. 636]. Натомість автор пропонував ідею створення союзу євангельських християн-баптистів з регіональними та республіканськими об'єднаннями, при цьому українське братство, яке становило половину чисельного складу ЄХБ у СРСР, мало об'єднатися у Всеукраїнський союз із регіональними об'єднаннями [15, с. 5].

Нагальність і важливість змін визнавали й керівники ВРЄХБ. На думку старшого пресвітера євангельських християн-баптистів в Україні Я. Духонченка, замість ВРЄХБ, має існувати Рада Спілки ЄХБ, у республіках мали б бути не спілки, а об'єднання на чолі з головами (старшими пресвітерами) [8, с. 636]. Нова структура, за переконанням одного з керівників баптистського руху, мала «розкувати ініціативу на місцях... й залучити всі добрі сили, незалежно від віку, до вирішення нагальних питань» [1, с. 7]. У цілому подібна реформа передбачала лише «косметичні» заходи, що не могли принципово змінити управління спілкою.

Спілку євангельських християн-баптистів України було засновано на XXI з'їзді братства 25-27 січня 1990 року. Під час проведення форуму тривали дискусії стосовно доцільності заснування окремого союзу, що в цілому відображали неоднозначність підходів серед віруючих стосовно цього питання. Очолив новостворений союз старший пресвітер Я. Духонченко й обіймав цю посаду до смерті в 1993 році. У лютому 1994 року на XXII з'їзді новим головою

союзу було обрано Г. Коменданта, керівника євангельсько-баптистського братства на пострадянських теренах [9, с. 9]. На цьому ж з'їзді прийнято нову редакцію Статуту союзу, який змінив свою назву на Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСОЄХБ) [8, с. 636].

Виділимо декілька суттєвих аспектів, що стосуються еволюції цього духовного протестантського центру в першій половині 1990-их років:

1. Нова структура спілки впродовж 1990-1994 років, увібравши в себе як нові демократичні тенденції, так і традиційні елементи управління, в цілому була змінена на рівні назв, а не суті. Утворення нових структур усередині ВСОЄХБ (освітніх і євангелізаційних інститутів), було зумовлене часом, але не означало зміну принципів управління Спілкою. Про це говорили і лідери вітчизняного баптизму. Так, у звітній доповіді виконуючого обов'язки Голови союзу В. Гончарова на XXII з'їзді ЄХБ указувалося на невідповідність структури центру вимогам громад, тому що «її необхідно було змінити ще декілька років тому» [5, с. 2]. Новообраний Голова Союзу Г. Комендант пообіцяв, що всі акценти робитимуть на помісні церкви: «Раніше у нас було зверху донизу; тепер навпаки знизу доверху» [2, с. 4]. Подібні заяви керівництва разом з прийняттям нового статуту, де було зафіксовано іншу назву об'єднання, свідчили про початок реорганізації принципів побудови релігійного центру.

2. Новий Статут закріпив існуючу практику поєднання керівних і виконавчих функцій Голови та Правління Спілки [8, с. 637]. Подібна практика спостерігається і в інших пізньопротестантських об'єднаннях.

3. Значною перешкодою для децентралізації управлінських структур українських баптистів було членство останніх в СЄХБ країн СНД, що діяла до 1994 року.

4. У питанні взаємин центру з помісними громадами, згідно зі Статутом, простежується значне посилення ролі помісної громади. Союз узяв на себе завдання «здійснювати духовну допомогу помісним церквам у справі проповіді Євангелія, розв'язанні складних питань на місцях, у вибранні та рукопокладенні служителів» [8, с. 637]. Крім цього, він має сприяти купівлі, будівництву чи реконструкції молитовних будинків та інших приміщень, необхідних для церкви. Громади, у свою чергу, повинні подавати клопотання про рукопокладення пресвітерів, стосовно конфліктів і внутрішніх проблем, які вони не можуть розв'язувати самостійно, рекомендують служителів Союзу і сплачують туди відрахування [8, с. 637].

Прийняття нового Статуту прискорило децентралізацію управління Спілкою і символізувало повернення до основ баптистського вчення про церкву. Позитивним фактором, що сприяв цьому, стала зміна керівництва Спілкою новим поколінням служителів, яке значно менше було обтяжене «командно-адміністративним духом» минулого й орієнтувалося на міжнародний досвід управління баптистськими об'єднаннями (так, Г. Коменданта у 1995 році було обрано віце-президентом Всесвітнього союзу баптистів, а у 1999 році він став також віце-президентом Європейської баптистської федерації). Крім цього, протягом 1994-1998 років змінилося 12 голів обласних об'єднань, що також прискорило впровадження нових статутних положень [4, с. 16].

Специфічною видавалася і нова назва конфесії. Як зазначав Г. Комендант: «Відновивши колишню назву – Всеукраїнський Союз об'єднань ЄХБ, ми

звернулися до добрих традицій наших попередників...» [4, с. 16]. За словами одного з лідерів вітчизняного баптизму С. Саннікова, ця назва «відбиває прагнення Союзу змістити акцент на регіональну роботу, яка дозволяє врахувати місцеві особливості» [8, с. 637]. У такому випадкові Союз виступає як утворення, що складається з регіональних об'єднань і бере на себе специфічні функції (внутрішнє та зовнішнє представництво, духовну освіту, місії, видавництво тощо). Головуючі ЄХБ аргументували передачу значних повноважень місцевим об'єднанням неможливістю Союзу опікуватися відразу понад 1300 громадами (на 1994 рік) того самого часу, як на кожне обласне об'єднання припадало приблизно від 50 до 90 громад [8, с. 637].

У цілому ВСОЄХБ упродовж 1990-их років налічував 25 обласних, шість регіональних об'єднань в Україні та п'ять у діаспорі (США, Канаді, Австралії, Аргентині та Парагваї) [12, с. 220]. У наш час ситуація суттєво не змінилася.

Під час XXIII з'їзду ЄХБ, який відбувся у 1998 році, Голова ВСОЄХБ Г. Комендант, підкреслюючи еволюцію принципів роботи Духовного центру, вказав на те, що прийнятий Статут допоміг провести реорганізацію життя й діяльності всіх структур Союзу, сформувавши таку організаційну структуру:

- громади, які містяться на території конкретної області, входять до обласних об'єднань церков ЄХБ;

- обласні об'єднання церков ЄХБ, що розташовані на території України входять до Всеукраїнського Союзу об'єднань ЄХБ [4, с. 16].

Водночас при вивченні статуту конкретної релігійної громади ЄХБ впадає у вічі суттєве обмеження прав обласних об'єднань [8, с. 638]. Особливо це стосується новостворених церков з новообраним керівництвом. Подібну тенденцію можна пояснити, як можливу реакцію на адміністрування в минулому з боку обласного та церковного керівництва ВРЄХБ.

Помітне пом'якшення лінії централізації проявилось у неоднозначному ставленні Центру до окремих громад. Так, 1990-их років спостерігалось певне відчуження сільських громад, представники яких (переважно молодь) уявляли власні інтереси відмінними від міських. Таке розуміння зумовило появу незалежних об'єднань сільських віруючих (наприклад, створення Вінницького обласного об'єднання сільської молоді) при існуванні одночасно офіційних об'єднань, орієнтованих на інтереси міста.

Офіційне керівництво Союзу відповіло на цей виклик розробленням типових статутів громад різного рівня: невеликих сільських громад (їхня чисельність в обласних об'єднаннях іноді сягає половини всіх громад), середньої величини міських громад і великих центральних громад [4, с. 17].

Доволі гнучка позиція баптистського релігійного центру не захистила його від низки проблем. Насамперед, це сепаратні дії окремих громад й інших релігійних інституцій (місій, навчальних закладів тощо). У досліджуваний період деякі громади припиняли членство в ВСОЄХБ і ставали ініціаторами нових релігійних об'єднань (або приєднувалися до них). Зокрема, це стосувалося Собору незалежних євангельських церков України, Духовного управління незалежних громад євангельських християн, Асоціації місіонерських церков ЄХБ й ін. Створення подібних організацій було тісно пов'язане з діяльністю закордонних і місцевих місій, працю яких, незважаючи на численні спроби, Союз ЄХБ не зміг консолідувати [8, с. 638].

Серед інших проблем, на розвиток яких могла вплинути децентралізація управління, виділяються неоднозначні підходи в окремих питаннях віровчення (наприклад, суперечності між прихильниками кальвіністського й армініанського богослов'я), етики, а також у сфері обрядово-культової практики. Крім цього, така форма церковного устрою зумовила розрізненість соціальної діяльності ЄХБ.

Подібні проблеми стали поштовхом до актуалізації теми посилення централізації ВСОЄХБ. На думку окремих авторитетних лідерів вітчизняного баптизму, наприкінці 1990-их років децентралізація «зробила свою добру справу», і тому варто «раціонально посилити релігійний центр братства, враховуючи вичерпаність місцевих ресурсів» [8, с. 638]. Не дивно, що практично всі пропозиції подальшої організаційної форми Спільки, які надійшли до Правління з регіонів напередодні з'їзду ВСОЄХБ у 2002 році, були зорієнтовані на побудову єпископальної моделі церковного життя [17, с. 120].

Утім частина лідерів євангельсько-баптистського братства не заперечує проти дальшого розширення автономії помісних громад. Це дозволяє необов'язкове виконання пропозицій центру, наприклад, щодо святкування урочистостей чи участі в політичній кампанії. Водночас пропонується розділити питання, з яких прийматимуться рішення, не обов'язкові для виконання, і ті, що допускають певну свободу, й закріпити подібне положення в статутах Союзу та окремих громад.

На XXIV з'їзді євангельських християн-баптистів, що відбувся 2002 року, було підтверджено курс на демократизацію управління ВСОЄХБ. У звіті Голови братства Г. Коменданта зазначалося, що помісні церкви «все більше розвиваються, стають більш самостійними, ...кожна має структуру, відділи» і необхідні лише «управління й координація спільної роботи» [3, с. 17].

Таким чином, в означений період спостерігається модернізація внутрішньої структури найбільшого вітчизняного протестантського об'єднання та його еволюція у напрямі дотримання принципів баптистської еклізіології, значно знівельованих у радянську епоху [8, с. 639]. ВСОЄХБ залишається найбільшим протестантським об'єднанням, яке відповідає визначенню церкви християнського типу з її внутрішнім демократизмом духовного життя. Гасла єдності та збереження Спільки, яка характеризується високою динамікою приросту громад, до цього часу не втратили актуальності в євангельському середовищі.

Проте є і багато проблем. Наприклад, виникнення великої кількості місіонерських організацій гостро поставило питання щодо місця закордонних місій у структурі баптизму, їхнього співвідношення з церквами (зокрема, їхньої підзвітності помісним церквам). Виникли суперечності між новоутвореними місіями й традиційними церквами, між старими і новими об'єднаннями. Оскільки новоутворені церкви, як правило, дуже динамічні, використовують нові, не властиві для традиційного українського баптизму форми богослужінь та часто критично ставляться до традиційних форм баптистської життєдіяльності (як до богослужбової, так і до побутової культури), то це викликає звинувачення нових церков та місій з боку старих об'єднань у «відступі від євангельсько-баптистських принципів», у «харизматії» тощо.

Частина консервативно налаштованих служителів церкви ЄХБ наголошує на категоричній необхідності дотримання традицій, що склалися у вітчизняному баптизмі. З ними не погоджуються представники нового покоління віруючих, особливо ті, які нещодавно прийшли до баптистських церков, не будучи раніше

вихованими у традиціях цього віровчення. Проблема ставлення до церковних традицій поєдналася зі споконвічним конфліктом поколінь.

Список використаної літератури

1. Беседа с Я. К. Духонченко // Протестант: Издание евангельских христиан-баптистов. – 1989. – №14. – С. 7.
2. Двадцять другий з'їзд ЄХБ України // Християнське життя: Газета Об'єднання церков евангельських християн-баптистів України. – 1994. – №2-3. – С. 4.
3. За последние четыре года. Отчет председателя ВСОЕХБ Г. И. Коменданта // Евангельская нива. – 2002. – №9. – С. 16-17.
4. Звіт Голови ВСОЕХБ Г. І. Коменданта на 23-ому з'їзді // Євангельська нива. – 1998. – №2. – С. 15-19.
5. Звітна доповідь на 22-ому з'їзді евангельських християн-баптистів України // Християнське життя: Газета Об'єднання церков евангельських християн-баптистів України. – 1994. – №2-3. – С. 2.
6. Мельников А. В плену у прошлого / А. Мельников // Протестант: Издание евангельских христиан-баптистов. – 1990. – №2. – С. 6.
7. Мельников А. Централизация и единство / А. Мельников // Протестант: Издание евангельских христиан-баптистов. – 1990. – №8. – С. 3.
8. Мокієнко М. Всеукраїнський Союз об'єднань евангельських християн-баптистів: трансформація релігійного центру / Михайло Мокієнко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Логос, 2007. – Книга І. – С. 633-640.
9. Перші особи. Григорій Комендант // Людина і світ. – 1998. – №2. – С. 9-10.
10. Проханов И. С. Вероучение евангельских христиан / И. С. Проханов. – Черкассы-Смирна, 2002. – 77 с.
11. Райри Ч. Основы богословия / Чарльз Райри. – М.: [Б. и.], 1997. – 620 с.
12. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Юрий Решетников, Сергей Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с.
13. Решетніков Ю. Між традицією і модернізмом. Соціально-політичні погляди евангельських християн-баптистів / Юрій Решетніков // Людина і світ. – 2004. – №8. – С. 5-13.
14. Руденко А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка в СССР / А. Руденко // На пути к свободе совести. – М.: Политиздат, 1989. – С. 341-357.
15. Савинский С. К вопросу о структуре Союза ЕХБ / С. Савинский // Протестант: Издание евангельских христиан-баптистов. – 1989. – №7. – С. 5.
16. Савинский С. О системе старших пресвитеров / С. Савинский // Гость. – 2005. – №5 (14). – С. 18-19.
17. Яроцький П. Пізні течії протестантизму в Україні: характер взаємовідносин / Петро Яроцький // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні: Науковий щорічник / За заг. ред. А. Колодного. – К., 2005. – С. 117-122.

Ю. В. Вильховой

СОЮЗ ЕВАНГЕЛЬСКИХ ХРИСТИАН-БАПТИСТОВ СССР И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЕГО ДУХОВНОГО ЦЕНТРА В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1980-ЫХ – НАЧАЛО XXI ВЕКА)

В статье рассматриваются изменения в евангельско-баптистском движении СССР, процесс трансформации религиозного центра Всеукраинского Союза объединений ЕХБ. Автор доказывает, что вследствие союзной религиозной либерализации украинские баптисты модернизировали традиционные

эклизиологические структуры и начали децентрализацию собственного духовного центра.

Ключевые слова: религиозное законодательство, церковный орган, поздний протестантизм, управленческие структуры, религиозный центр, евангельские христиане-баптисты, централизация, трансформация, объединение, община.

Y. V. Vilhovi

**THE UNION OF EVANGELICAL CHRISTIANS-BAPTISTS OF THE USSR
AND TRANSFORMATION OF ITS SPIRITUAL CENTER IN UKRAINE
(THE SECOND HALF OF THE 1980S – THE EARLY 21ST CENTURY)**

In the article the changes in the evangelical Baptism movement in the USSR and the process of transforming the religious center of the All-Ukrainian Union of associations of ECB are examined. The author proves that the religious liberalization of the Union allowed the Ukrainian Baptists to modernize traditional church structures and begin the decentralization of their spiritual center.

Keywords: religious legislation, church authority, late Protestantism, administrative structures, religious center, evangelic Christians-Baptists, centralization, transformation, association, community.

Надійшла до редакції 18 жовтня 2012 року

Питання зарубіжної історії

УДК 257.2:94(4)»980/988»

О. П. Лахно

РЕЛІГІЙНІ РЕФОРМИ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО УПРОДОВЖ 980-ИХ РОКІВ НА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті проаналізовано спроби великого київського князя Володимира щодо проведення реформи язичницьких релігійних вірувань у 980-988 роках і як наслідок через «вибір віри» запровадження ним у Київській Русі християнства. Головну увагу приділено вибору князем релігійних альтернатив поміж усіх можливих на той час варіантів.

Ключові слова: Володимир Великий, князь, релігія, реформа, християнство, язичництво.

В історичній науці розглядаються чотири можливі релігійні альтернативи, поміж яких правляча еліта Київської Русі могла вибирати державну монотеїстичну релігію на зміну язичництву впродовж 980-их років. До них належать: іслам, іудаїзм, християнство західно-римського та греко-православного (східного, візантійського) обрядів. Разом із тим в історіографії мало зверталась увага науковців на існування п'ятої релігійної альтернативи – реформування язичництва до рівня монотеїстичної релігії Київської Русі. Спробуємо проаналізувати тогочасні перспективи реалізації кожної з існуючих тоді релігійних альтернатив для духовного розвитку середньовічної Київської держави.

Окреслена нами проблема «вибору віри» більш-менш детально описана в кількох історичних джерелах. Перш за все, це статті «Повісті минулих літ» (далі – ПМЛ) під 986 і 987 роками, які вміщують розповідь про т.зв. вибір (випробування) вір великим князем Володимиром і його оточенням [9].

По-друге, це повідомлення арабського вченого-природознавця та лікаря Шараф аз-Замана Тахіра ал-Марвазі (кінець XI – початок XII століття). По-третє, це записи перського письменника Мухаммада ал-Ауфі (перша половина XIII століття). Останні два автори описують події, пов'язані з направленням «царем русів» Буладмиром (Володимиром) послів до правителя Хорезма з метою з'ясування переваги ісламу [7, с. 68-69; 3, с. 233-235].

За час свого великого київського княжіння Володимир провів дві релігійні реформи на Русі: перша – язичницька (980 рік), друга – введення християнства (988 рік). Щодо першої релігійної реформи, то ПМЛ у статті під 980 роком (6488 рік від створення світу) розповідає так: «И нача княжити Володимеръ в Киевѣ единъ, и постави кумиры на холму внѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усѣ златъ, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь. И жряху имъ, наричюще я богы, и привожаху сыны своя и дъщери, и

жряху бѣсомъ, и оскверняху землю требами своими. И осквернися кровьюми земля Руска и холмо-тъ...» [9, с. 37].

Подібним чином проводилася язичницька реформа і в Новгороді – «другій столиці» Київської Русі: «Володимеръ же посади Добрыну, уя своего, в Новъгородѣ. И пришедъ Добрына Ноугороду, постави кумира над рѣкою Волховомъ, и жряху ему людье ноугородъстии аки богу» [9, с. 37].

У науковій літературі є твердження, що основою та змістом язичницької реформи 980 року було проголошення князівсько-дружинного бога-покровителя Перуна загальнодержавним «богом богів», верховним божеством країни. У цьому проявилася чітко виражена монотеїстична спрямованість цієї реформи, що жодним чином не може применшити її значимість напередодні хрещення Київської Русі [1, с. 201-266].

Таким чином, як бачимо, до відомих чотирьох релігійних альтернатив для Русі кінця X століття необхідно долучити й п'яту – т. зв. «Перунову альтернативу», яку науковці до цього часу майже не помічали [1, с. 204-207].

Історіографія проблеми прийняття християнства на східнослов'янських землях ґрунтується на таких позиціях:

1) Київська Русь історично зумовлено повинна була прийняти хрещення виключно з Візантії (тобто християнство греко-православного (східного) обряду);

2) східнослов'янське язичництво начебто вже вичерпало свої внутрішні ресурси, перестало задовольняти запити суспільного та державного розвитку країни і повинне було бути відкинута (тобто п'ята конфесійна альтернатива для духовного розвитку Русі навіть не розглядалася).

Зокрема, останнє твердження сформулював ще С.М.Соловйов. Панування язичництва на початку великого князювання Володимира було нетривалим, оскільки «руське язичництво, – писав російський історик, – було настільки бідне, бліде, що не могло з успіхом вести суперечку з жодною релігією, яка мала місце в південно-східних областях тогочасної Європи, а тим більше з християнством; активність Володимира та Добрині на початку їх влади, поставлення розфарбованих кумирів, постійні жертви виходили з бажання підняти якоесь язичництво, дати йому засоби хоч щось протиставити іншим релігіям, які применшували його своєю величчю; але ці спроби, ця активність й призвели до падіння язичництва...» (тут і далі переклад з російської мови наш. – О. Л.) [12, с. 169].

На думку автора В.М.Топорова, «слов'янська язичницька релігія, особливо на Русі наприкінці X століття, знаходилася в стані глибокої кризи. Досить слабкі зв'язки між членами пантеону, рихлість і приблизність самого складу його, насамкінець, лише часткова антропоморфізація богів, не зовсім відокремлених від природних сил (що робить саме поняття бога при застосуванні до більшості «божеств» відносним), – все це зумовило не лише зовнішню, але й внутрішню поразку язичництва» [13, с. 68].

У цілому в ранньому середньовіччі проблема вибору державної релігії між західно-римським і візантійсько-православним обрядами при християнізації гостро стояла для багатьох країн та народів Центральної, Південно-Східної й Східної Європи, а, перш за все, для слов'ян.

«Проблема вибору перед правителями центральноєвропейських і балканських країн, – писали Г.Г.Літаврін і Б.М.Флоря, – була не в наданні переваги тій чи іншій новій релігії, а у виборі між двома головними християнськими релігійними центрами, від одного з яких необхідно було прийняти нову віру», тобто у виборі між Римом та Константинополем. «Але й так питання стояло далеко не для всіх цих країн». Для Карантанії, Чехії, Польщі та Полаб'я прийняття християнства від латинської церкви було наперед визначено «всією системою зовнішніх зв'язків і міжнародних відносин тієї епохи». «Деякою мірою можливість вибору між західноримською та східнохристиянською церквою відкривалася перед хорватською й сербською знаттю, і значною мірою вільно цей вибір був зроблений правлячими верхами Болгарії та мадярських князівств...» [6, с. 239].

«Істотно іншою проблема вибору, – підкреслювали Г.Г.Літаврін і Б.М.Флоря, – стояла перед правителями Давньої Русі, яка межувала не лише з християнськими, але й з мусульманськими країнами». Далі ці та інші дослідники перелічували причини, за якими не іслам, а християнство стало реальним «вектором конфесійного вибору» [6, с. 240; 8, с. 112; 3, с. 69-70].

Разом з тим в історіографії можна зустріти твердження про невичерпність ресурсів язичництва напередодні введення християнства. Так, на думку Г.М.Філіста, «давньоруська релігійна система не залишалася незмінною, поступово пристосовуючись до потреб ранньофеодальної держави». Формувалася релігія, здатна з часом забезпечити ідеологічні потреби київської феодальної знаті, свідченням чого є перша релігійна реформа князя Володимира: «Формується єдине вчення, святково-обрядовий комплекс, посилюється жрецтво, тобто робиться все для перетворення ранньонаціональної релігії в рафіновану національну релігію» [14, с. 120-121]. Але Г.М.Філіст далі писав: «Проведенням релігійної реформи Володимир лише на короткий час уповільнив, але не зупинив процес проникнення християнства на Русь» [14, с. 122].

Більш послідовним з цього питання був учений Ю.В.Кривошеєв: «Язичництво на момент охрещення не лише не вичерпало себе, але й ще мало досить могутній потенціал для подальшого руху» [5, с. 22]. Але в подальшому ця історіографічна лінія в спеціальній літературі розвитку не дістала. Хіба що за винятком ученого Л.М.Гумільова, який відзначав, що Володимирові Великому «можна було примкнути до нового, щойно сформованого культу Перуна». Історик далі все ж таки відкинув цей варіант, оскільки він не задовольняв «серцям народу» [2, с. 374].

Згідно з офіційною історіографією велику роль у виборі віри князем Володимиром Великим відігравав договір з Візантією про руську військову допомогу імператорові Василю II у боротьбі зі своїм суперником Вардою Фокою, котрий очолював антиімператорське повстання на сході імперії. Як'я Антиохійський про це писав так: «І закінчилися його (Василя II. – О. Л.) багатства, і змусила його потреба надіслати до царя русів – а вони його вороги, – щоб просити їх допомогти йому в його становищі. І погодився він на це. Й уклали вони поміж собою договір про поріднення, й одружився цар русів на сестрі царя Василя після того, як він поставив йому умову, щоб він охрестився та весь народ його країни...» [11, с. 23-24; 3, с. 232].

За згаданим договором київський великий князь Володимир надав допомогу візантійському імператорові Василю II багатотисячним загоном (переважно

варяг), який у 987 році або навесні 988 року прибув до Константинополя. Саме загін руських воїнів відіграв вирішальну роль у перемозі імператорських військ біля Хрисополя в 988 році та біля Авідоса (13 квітня 989 року). В свою чергу київський князь вимагав виконання Візантією свого зобов'язання згідно з договором – шлюбу Володимира із сестрою імператора Анною. А.Поппе про це писав так: «Цей язичницький князь... отримав такий шлюбний союз, про який більшість християнських правителів не могли навіть і мріяти... Рішення про прийняття нової віри у світлі очікуваних відносин з візантійським імператором було особливо значним. Руський князь, ставши християнином, не лише ставав членом європейської сім'ї правителів, але одразу ж дякуючи народженій у багряній палаті цариці-дружині займав почесне місце в цій ієрархії» [10, с. 272].

Подальші події показали, що ні імператор Василій II, ні його сестра Анна не поспішали зі шлюбом, обіцанням Володимирові. Тому київський великий князь здійснив похід на Корсунь (Херсонес), центр візантійських володінь у Криму, провівши облогу та згодом пограбував його. Тільки після того, як Корсунь після пограбування було повернено руським князем Візантійській імперії як шлюбний викуп, Анна стала дружиною київського правителя. А.Поппе, Г.Поскальські, Л.Мюллер, В.Водов, М.Арранц висловили думку, що в цьому випадку князь Володимир уже виступав не як суперник, а як союзник Візантійської імперії, придушуючи повстання херсонітів проти свого імператора [10, с. 252-266, 278-279; 4, с. 397-398].

Одразу ж після захоплення Херсонеса (Корсуня) київським князем туди прибула з Константинополя принцеса Анна, шлюб із котрою став для Володимира важливою зовнішньою та внутрішньополітичною перемогою [9, с. 50].

Таким чином, узяття Херсонеса, яке відбулося між 7 квітня і до 27 липня 989 року відповідно до поширеного датування в історіографії [10, с. 244; 4, с. 214-217], означало остаточний «вибір віри» на користь прийняття в загальнодержавному масштабі християнства греко-православного (східного) обряду з Візантії.

Отже, прийняття Київською Руссю державною релігією християнства з Візантійської імперії впродовж 980–990-их років не було наперед визначеним чи неминучим актом, а тим більше єдиним варіантом подальшої еволюції східнослов'янської держави. Великий київський князь Володимир та його найближче оточення мали п'ять альтернатив релігійного розвитку. І не останнє місце поміж них займала язичницька («Перунова») альтернатива. Виходячи з методу історичної аналогії, можемо побачити перспективність подальшої еволюції язичництва на прикладі утворення (перша половина XIII століття) та швидкого розвитку Великого князівства Литовського, де язичницька державна релігія тривалий час (до кінця XIV століття) співіснуватиме з християнством багатьох європейських держав.

Список використаної літератури

1. Васильев М.А. Язычество восточных славян накануне введения христианства: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира / М.А.Васильев. – М.: Индрик, 1999. – 328 с.
2. Гумилёв Л. Выбор веры / Л.Гумилёв // Истоки '89: Альманах. – М., 1989. – С. 372-386.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Том 2: Византийские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 1999. – 384 с.

4. Карпов А.Ю. Владимир Святой / А.Ю.Карпов. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 446 с.
5. Кривошеев Ю.В. Религия восточных славян накануне крещения Руси / Ю.В.Кривошеев. – Ленинград: Знание, 1988. – 32 с.
6. Литаврин Г.Г., Флоря Б.Н. Общее и особенное в процессе христианизации стран региона и Древняя Русь / Г.Г.Литаврин, Б.Н.Флоря // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 235-262.
7. Новосельцев А.П. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси / А.П.Новосельцев // Введение христианства на Руси. – М.: Мысль, 1987. – С. 55-77.
8. Новосельцев А.П. Принятие христианства Древнерусским государством как закономерное явление эпохи / А.П.Новосельцев // История СССР. – 1988. – №4. – С. 97-122.
9. Повесть временных лет / Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С.Лихачева. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Наука, 1996. – 667 с.
10. Поппэ А. Политический фон крещения Руси (Русско-византийские отношения в 980-989 годах) / А.Поппэ // Как была крещена Русь. – М.: Политиздат, 1988 // Режим доступа: http://www.krotov.info/lib_sec/16_p/op/pe_1990.htm
11. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского / В.Р.Розен. – СПб.: ИРАН, 1883. – 638 с. // Режим доступа: <http://history-fiction.ru/get-book-file.php?id=2628>
12. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. / С.М.Соловьев. – М.: Голос; Колокол-Пресс, 1993. – Кн. I: История России с древнейших времен. – Т. 1-2. – 768 с.
13. Топоров В.Н. Предистория литературы у славян: Опыт реконструкции: Введение к курсу истории славянских литератур / В.Н.Топоров. – М.: РГГУ, 1998. – 319 с.
14. Филист Г.М. Введение христианства на Руси: предпосылки, обстоятельства, последствия / Г.М.Филист. – Минск: Беларусь, 1988. – 252 с.

А. П. Лакно

РЕЛИГИОЗНЫЕ РЕФОРМЫ ВЛАДИМИРА ВЕЛИКОГО НА ПРОТЯЖЕНИИ 980-БЫХ ГОДОВ НА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЗЕМЛЯХ

В статье анализируются попытки великого киевского князя Владимира по вопросу проведения реформы языческих религиозных верований в 980-988 годы и как следствие через «выбор веры» введение им в Киевской Руси христианства. Главное внимание уделено выбору князем религиозных альтернатив среди всех возможных на то время вариантов.

Ключевые слова: Владимир Великий, князь, религия, реформа, христианство, язычество.

О. P. Lakhno

THE RELIGIOUS REFORMS OF VLADIMIR THE GREAT ON THE EASTERN SLAVIC LANDS IN THE 980S

The author considers the attempts of Vladimir, the Grand Prince of Kiev, to reform the pagan religious beliefs in 980-988 and, as a consequence, his introduction of Christianity in Kievan Rus' by "choice of faith". The main attention is paid to the Prince's choice of the religious alternatives from all the possible options at the time.

Keywords: Christianity, Vladimir the Great, prince, religion, reform, paganism.

Надійшла до редакції 19 вересня 2012 року

РУХ ЗА РЕФОРМИ В ПЕРІОД «ДЖЕКСОНІВСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ» У США (20 – 40-ві РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядається проблема «джексонівської демократії». З'ясовуються її передумови, ідеологія, основні течії. Автор підкреслює прогресивну, антимонopolістичну традицію в історії Америки.

Ключові слова: банк, «джексонівська демократія», земельне питання, індустріальна революція, корпорація, монополія, освіта, проблема праці, права людини, реформа.

В історії Сполучених Штатів Америки є досить цікавий для дослідника період, коли назрілі соціально-економічні та політичні проблеми дали поштовх широкому реформаторському рухові, що дістав назву боротьби за «джексонівську демократію». Американські вчені (А.М. Шлезінгер-молодший, Г.С. Коммейджер, Г.Г. Ван-Дьюзен, Ч.М. Чілтс, А.Ф. Тайлер та інші) приділили цій темі велику увагу, неоднозначно оцінюючи підсумки «ери Джексона». Проте й для сучасного дослідника вона не втратила інтерес, адже стосується шляхів суспільної перебудови, потреба в якій виникає час від часу і буде виникати завжди.

Мета статті – з'ясувати передумови та основні напрями реформ 20 – 40-их років ХІХ століття у США, їхню соціальну базу, ідейне обґрунтування, взаємозв'язок і взаємозалежність, особливості методів й організаційних форм.

Американська війна за незалежність 1775 – 1783 років заклала фундамент державотворення, але потрібно було докласти багато зусиль для розбудови республіканського правління. Вона залишила ідейну спадщину у вигляді демократичних положень її законодавчих актів. Так, «Декларація незалежності» 1776 року проголосила невід'ємним право людей «...на життя, свободу й пошуки щастя», на усунення недосконалих форм правління й установа нових, придатних для забезпечення інтересів народу. Послідовники Т. Джефферсона, автори цього документа, були переконані, що всі люди створені рівними і що їхнє щастя – справа їхніх рук. Та життя на кожному кроці змушувало ветеранів війни, їх дітей, онуків стикатися із суперечностями між деклараціями й реальністю.

Хоча певний час після війни за незалежність Америка в економічному й фінансовому плані залишалася колонією Англії, становище її поступово змінювалось. Успішно розвивалося бавовняне виробництво. Американці навіть почали конкурувати в цій галузі з Англією. У період так званого ембарго на торгівлю з цією країною (1808 рік), а також війни з нею (1812 – 1814 роки) в Америці збільшився видобуток залізної руди, розпочалася власна металообробка. Металопрокат, що раніше ввозився із-за кордону, після 1844 року вироблявся вдома. У розглядуваний період відбулася революція на транспорті: будувалися пароплави, що курсували по річках і каналах, прокладалися залізниці. Лише за одне покоління, із 1825 по 1855 роки, вартість сухопутних перевезень вантажів знизилася на 95 %. Там, де навантажені фургоны рухалися зі швидкістю 2 милі за годину, залізничний потяг перевозив товари у 5 разів швидше. За 1830 – 1850 роки

довжина залізниць збільшилася із 23 до 9021 милі [7, с. 427]. Загалом у Сполучених Штатах було багато передумов для успішного промислового розвитку – різноманітні корисні копалини, судноплавні річки, а головне – енергійне, підприємливе населення, схильне до кооперування, об'єднання зусиль і матеріальних ресурсів, до винахідництва: тут спостерігався справжній ажіотаж, та в 1790 – 1860 роках кількість патентів на винаходи була більшою, ніж в Англії й Франції разом узятих.

Однак не варто забувати, що промисловість у США зосереджувалася здебільшого в північно-східних штатах і основним заняттям населення було сільське господарство. Рух на Захід, поступове освоєння нових земель приводили до розширення передусім аграрної сфери. У першій половині століття із країни на європейській ринок вивозилися надлишки продуктів землеробства – пшениця, бавовна, тютюн та ін. Бавовна вирощувалася на плантаціях рабовласницького Півдня, і якщо говорити про досягнення економіки США в першій половині XIX століття, то необхідно, як переконливо довели історики школи «нової економічної історії», враховувати не лише промисловість, а й сільське господарство Півдня та Заходу [8, с. 84].

І все ж перспектива належала молодій промисловості з огляду на радикальні процеси її перебудови – індустріальну революцію. Наявність великої кількості вільних земель (звичайно, відносно вільних), можливість відтоку зростаючого населення на Захід лише вповільнювали на певний час цей процес, готуючи передумови для майбутнього розгортання на повну силу. Далася взнаки й специфічна локалізація «нового індустріалізму» – спочатку на північному Сході, у приатлантичних штатах, де формувалася фабрична промисловість і у великих містах концентрувалися перші лави пролетаріату – найманих робітників.

Такий прошарок у соціальній структурі не був значним. Найбільша питома вага припадала на дрібних фермерів і ремісників-кустарів. Саме в цьому середовищі в першу чергу визрівало невдоволення, посилювалися протестні настрої, знаходили підтримку ідеали «джексонівської демократії». За словами одного з дослідників, праця в цей час ставала «соціальною проблемою». Хоча самостійний ремісник, дрібний власник ще не зазнавав фізичних страждань і злиднів, як його собрат на фабриці, він жив у постійній небезпеці втратити свій незалежний статус, бо потенційно міг бути поглинутим фабрикою або стати простим підрядником торгового капіталіста. Так само й фермер потрапляв у залежність від капіталістичних компаній – як у сенсі необхідних кредитів, так і збуту своїх та закупівлі промислових товарів. Його ворогом ставали фінансові й торгові посередники, яких він, як і ремісник, уважав непродуктивними, паразитичними силами. Проблеми мали також і бізнесмени, підприємці малого й середнього рівня, бо стикалися з труднощами ринкової економіки, утисками з боку корпорацій.

Про корпорації варто сказати окремо. Вони почали виникати дуже рано, займаючи привілейоване становище, одержуючи преференції від уряду й, у свою чергу, впливаючи на розв'язання тих або тих ділових та політичних питань. Це, по-перше, старі «кити» американської економіки – організатори 2-ого Банку США, по-друге, неймовірно прибуткова текстильна компанія Бостона (штат Масачусетс), компанія Епплтона (капітал 1 млн. дол., 1828 рік), компанія «Бостон енд Сендвіч» (річне виробництво скла – 250 000 дол.). За місце під сонцем

боролися молоді об'єднання, що створювалися для будівництва інфраструктури (каналів, доріг, залізниць тощо). Покоління американців, що зростало на джефферсонівських ідеях рівності, зустріло з обуренням таке явище, як монополії. І корпорація, і федеральний Банк, і будь-які привілеї взагалі видавалися несумісними з духом та буквою Конституції й «Білля про права», нагадували про європейський феодалізм. Саме на них трудящі покладали відповідальність за корупцію, спекулятивний ажіотаж, бізнесові махінації, різкі коливання кон'юнктури, фінансові труднощі, знецінення паперових грошей, а також за поглиблення соціальної нерівності. «Ті, хто виробляють усі блага, самі залишаються бідними. Вони бачать, як навколо них утворюються справжні князівства й будуються палаци, і не усвідомлюють, що це за рахунок їхніх податків», – говорив відомий джексонівець А. Кендел [9, с. 119].

Отже, «корпорація», «корупція» і «монополія» – це деякі з ключових понять, що характеризують соціально-політичну атмосферу того часу. На слуху також було слово «банк», зазвичай із епітетом «чудовисько, монстр». Так, окрім федерального Банку, в Америці швидко зростала мережа приватних комерційних банків у штатах: у 1834 році їх було 506. За шість наступних років ця кількість майже подвоїлася [7, с. 624]. Загалом банки на цій стадії виконували корисну функцію, кредитуючи бізнесові проекти. У той же час банкіри, як правило, знали багато прийомів, аби посіяти паніку й привести у розлад грошовий ринок. К. Маркс у «Капіталі» докладно показав це на прикладі Англійського банку. «Кредитна система, – писав він, – яка має своїм центром так звані національні банки і групи великих торговців грошима та лихварів навколо них, має гігантську централізацію, і вона дає цьому класові паразитів казкову силу..., а між тим ця банда нічого не знає про виробництво й нічого не має з ним спільного» [1, с. 92].

Здається, американці «ери Джексона» думали про банк так само. Вислови «паразити», «банда бандитів», «непродуктивна праця» зустрічаємо в тогочасній опозиційній пресі. Йшлося про нестабільність фінансового ринку – то нестачу грошової маси (scarcity), то, навпаки, інфляційне розбухання та їхнє знецінення. Надходили повідомлення про шахрайство й зловживання державною скарбницею під час проведення інфраструктурних робіт, будівництва доріг; про невпорядкованість емісії банкнот тощо. Всіх особливо налякала криза 1837 року – і фінансова, і торговельна водночас, коли американські купці отримали в Англії «пірамідальний кредит» для стимулювання закупівлі надто великої кількості імпортних товарів. У результаті мануфактурні компанії Нової Англії та центральних штатів збанкрутіли, залишившись без грошей. Проблема заборгованості за кредитами в США була болісною: адже за борги передбачалося ув'язнення. Виник навіть рух боржників (debtors), який видавав власну газету, активно виступав за пом'якшення покарань.

Невдоволення пануванням фінансистів очолила Демократична партія, яка на президентських виборах 1828 року висунула кандидатом авторитетного громадського діяча, адвоката, сенатора Конгресу в 1823 – 1825 роках Ендрю Джексона, за яким закріпилася слава військової людини (отримав генеральський чин) і «рятівника вітчизни» (придушив повстання індіанців у 1814 році, брав участь у завоюванні Флориди й підкоренні семинолів). Це був перший президент не з політичної еліти, а із Заходу, можливо, недостатньо освічений, неотесаний, але рішучий і по-військовому прямолінійний. Він перебував на президентській

посаді два терміни підряд – із 1829 по 1837 роки й весь цей час присвятив реорганізації державного апарату (звільнив 900 чиновників) і розв'язанню питань про банки та ввізні тарифи. У результаті «війни з банком» 2-ий банк перестав існувати, а дещо пізніше – була сформована нова система державної скарбниці (Subtreasury system).

Але цим не вичерпувалася «ера реформ», як назвав Г.С. Коммейджер тридцятиріччя (1830 – 1860 роки). Він наголошував на «...універсальності реформи» і на загальному захопленні реформаторськими проектами. Важливою подією у вирі суспільного життя стало зародження робітничого руху. В 1828 році в США виникла Робітнича партія (Workingmen's party). У її складі переважали кваліфіковані робітники й ремісники, які перебували під впливом ідей джефферсонівської демократії та економічного егалітаризму [2, с. 204]. Партія записала в своїй програмі такі вимоги: безкоштовна освіта всіх дітей, скасування примусової служби в армії, ув'язнення за борги, ліквідація банкнот (паперових грошей), банківських пільг, уведення стабільної грошової системи, прогресивне оподаткування, демократизація державного апарату. Аналіз програмних цілей Демократичної партії дозволяє зробити висновок, що, по-перше, у них були враховані інтереси й прагнення не лише міських робітників, але і фермерів; по-друге, робітники ставили демократичні за характером завдання, у дусі «джексоновської демократії» та, дійсно, зайняли місце на лівому її фланзі (рух «локо-фоко»). По-третє, джексонівці, у свою чергу, прийняли робітників «...у свої обійми», долаючи традиційну упередженість проти міст як таких і будь-якої праці, окрім сільської (ідейна спадщина Т. Джефферсона, хоча він, зрештою, наприкінці життєвого шляху змушений був відмовитися від безкомпромісного антиіндустріалізму).

Американські робітники також активно виступали за свої права під час економічної кризи 1837 року. Вони вимагали від уряду 10-годинного робочого дня, допомоги безробітним, приборкання спекуляції тощо. Ця бойовитість, демократична налаштованість притаманні й наступним діям робітників, особливо у 40-их роках. Вони вимагали скликання індустріальних конгресів – органів справжнього народовладдя замість корумпованої, скомпрометованої в очах народу державної адміністрації. Передбачалося зробити їх постійно діючими, відкритими для всіх реформаторів, які зможуть щось запропонувати для блага трудящих. Такі зібрання мали місце щороку, починаючи з 1845-ого, і припинили роботу лише в 1856-ому. Активно діяли також регіональні об'єднання робітників, зокрема Нової Англії. Їхні зібрання відбулися у Лоуелі (1845 рік), Манчестері (1846 рік), Довері (1847 рік). Прийняті на зібраннях резолюції містили вимоги законодавчого врегулювання тривалості робочого дня, забезпечення робітникам належної оплати праці, достатньої для їхнього «...морального та інтелектуального розвитку», рекомендації щодо самоорганізації трудящих у захисті власних інтересів. У преамбулі до резолюції лоуельського конвенту йшлося про неприпустимість розвитку монополій, бо вони «...суперечать букві та духу Конституції, маючи тенденцію концентрації багатства нації в руках небагатьох обраних, у такий спосіб встановлюючи небезпечну, деспотичну грошову олігархію на руїнах Конституції» [5, с. 101].

Серед тогочасних реформаторів особливою активністю відзначалися ті, хто бачив вихід у вільному доступі кожного американця до землі. Тільки таким

шляхом, стверджували вони, можна зреалізувати на практиці республіканські ідеали, подолати монополії та конкуренцію, зберегти спадщину революції. У 1844 році була створена Асоціація Національної реформи на чолі з Д. Евансом, яка наполегливо просувала свій проект перебудови аграрної сфери у робітничі організації. Завдяки тактичній гнучкості, вмінню використати будь-яке злободенне питання в своїх інтересах, «національні реформатори» спромоглися створити власні осередки в багатьох штатах північного сходу та центру. Їхній проект підтримували понад 50 газет, а депутати від них навіть пройшли до Конгресу й подавали законопроекти щодо земельної власності. За вплив на робітників із односторонніми Еванса боролися фур'еристи, пропагандисти ідей утопічного соціалізму, які закликали до створення фаланг, де й знайшли втілення ідеї колективної праці та спільного способу життя. Але, здається, земельний проект мав у робітничому середовищі більшу підтримку. Принаймні у русі індустріальних конгресів озвучувалася подвійна мета всіх робітників – 10-годинний робочий день і земельна реформа [10, с. 67].

Ще одним із напрямів реформаторського руху була боротьба за створення прогресивної системи освіти. Трудящі пов'язували свої надії на краще не тільки з матеріальними статками, але й з безкоштовною школою для дітей, можливістю скористатися соціальним ліфтом, яку дає добра освіта. А з освітою, справді, було в той час далеко не все гаразд. Так, у Нью-Йорку, за даними 1844 року, тільки третина шкіл перебувала в задовільному стані. Як установили тогочасні інспектори, у Коннектикуті у 7 із 8 шкіл кількість повітря на одну дитину була вдвічі меншою, ніж у в'язниці. У Вермонті зі 100000 дітей шкільного віку тільки 10000 відвідували заняття 70 днів за рік, 6500 – 20...30 днів, 5600 – 10...20, а 18000 – зовсім не навчалися [3, с. 367]. Ентузіасти освітянської справи доклали багато зусиль, аби змінити на краще такий ганебний стан у цій галузі. Тоді створювалися спеціальні колегії, читалися лекції, видавалася наукова література. Тон задавала Нова Англія, зокрема Бостон – центр інтелектуального життя. Рух за освітню реформу висунув таких діячів, як Г. Мен – видатний педагог, котрий, відмовившись від кар'єри сенатора, впродовж 11 років їздив по селах і містах Массачусетса, пропагуючи просвітницькі ідеї; Б. Олкотт – «...американський Песталоцці», засновник колонії «Фрутлендс», де намагався експериментально підтвердити свою програму всебічного розвитку особистості. Піонером підготовки вчительських кадрів був священик із Конкорда С.Р. Холл. У власному будинкові він відкрив факультет, де навчали географії, історії та філософії. Свою частину в розбудову освітньої системи вніс Р. Оуен і його прихильники, поміж яких були відомі європейські педагоги – У. Маклюр, Дж. Ниф, а також син Р.Д. Оуена й вельми освічена жінка, патріот просвітницької справи Ф. Райт.

У 40-их роках XIX століття перші кроки зробив феміністський рух. Його учасниці – Д. Діксі, С. та А. Грімке виступали за гендерну рівність, що в пуританській Новій Англії робити було дуже непросто. Особливий резонанс викликала книга М. Фуллер «Жінка в XIX столітті» (1845 рік), де авторка спробувала обґрунтувати право жінок на вільний розвиток усіх своїх здібностей і талантів. На відміну від М. Уолстонкрафт, засновниці феміністичного руху в Англії, вона використала прогресивні соціальні ідеї пізнішого часу. Тому відчувається на неї вплив фур'еризму в інтерпретації А. Брісбейна. «Визнайте справжнє призначення жінки, забезпечте задоволення її потреб і необхідний

рівень розвитку – й тоді поступово встановиться гармонія в шлюбних та всіх аспектах... Усе, що потрібно жінці, – це зовсім не право як таке, а необхідність зростати як особистості, розвиватися інтелектуально, існувати вільно», – писала М. Фуллер [4, с. 128].

Хоча до «невідворотного конфлікту» Півночі й Півдня було ще майже півтора десятиліття, у панораму «ери реформ» добре вписувався аболіціоністський рух, рух за скасування рабства в США. Діяльність заснованого У.Л. Гаррісоном антирабовласницького товариства була близькою за своїм змістом гуманістичному духові «універсальної реформи». У 1843 – 1845 роках у газеті «Ліберејтор» з'явилася серія статей із пропагандою ідей аболіціонізму. У них мова йшла й про те, що рабство, якщо його не розуміти як суто особисте поневолення, є наслідком багатьох інших бід, зокрема хибної соціальної організації. Тому аболіціоністи (так уважав один із авторів) повинні не обмежуватися у своїй боротьбі проти рабства лише негрів, а стати координаційним центром боротьби за ліквідацію усіх його видів, «...не залишивши жодної помилки не виправленою, жодної образи невідшкодованою».

Інший автор бачив корінь зла лише у приватній власності. Таким був, наприклад, Д. Коллінз (до речі, учасник багатьох реформаторських рухів). У листі до Гаррісона від 23 квітня 1843 року він переконував лідера аболіціоністів у небезпеці північного капіталізму, а через декілька днів за його підписом на зібранні, присвяченому цим питанням, була ухвалена резолюція, у якій установлений порядок «...володіння землею і продуктами людської праці окремо від усієї сім'ї людей» оголошувався винним в усіх гріхах, що постійно збільшуються в суспільстві [6, с. 186, 187, 194]. Утім, в Америці переважали все ж таки настрої іншого характеру: індивідуальна (приватна) власність має бути збережена, захищена. Саме в ній бачилася гарантія політичної демократії й рівності.

Загалом вражає широкий діапазон реформ того часу. Поряд із великими та, посправжньому, нагальними проблемами суспільного розвитку, американців хвилювали: утримання ув'язнених, доля психічно хворих, алкоголізм, проституція у великих містах, становище політичних емігрантів із Угорщини, смертна кара, покарання за борги, допомога незрячим і глухонімим – таким є далеко не повний перелік «малих справ», якими опікувалися жителі Нового Світу. І кожна вимагала відповідної організації (асоціації), газети, ентузіастів-виконавців. Історик Д. Адамс побачив великий сенс у цих, здавалося б, дрібних питаннях: республіка починала опікуватися правами не лише незалежних власників і тих, хто домогся життєвого успіху, але й тієї частини громадян, яка не мала достатньої сили – фізичної або розумової, не домоглася успіху і зазнавала утисків та страждань [3, с. 368].

Для повноти картини «ери Джексона» скажемо про общинний рух. На теренах Сполучених Штатів діяло багато різноманітних комун, об'єднаних певною ідеєю, зі своєю програмою «спільного життя», специфічним побутовим укладом. Коріння цієї традиції сягають ще у XVII століття, коли тут почали оселятися вихідці з Європи. У 40-их роках виникли інші общини – такі, як «Брук-фарм», «Хоупдейл», «Нортхемтон», «Скейнейтелес», «Нові часи». Другу заснував священник універсалістської церкви Е. Баллу. В її основі лежало релігійно-соціальне вчення про общину як ідеальну модель соціальної практики. «Брук-фарм» була

експериментом бостонських інтелектуалів. «Нортхемтон», а точніше «Нортхемтонська асоціація освіти й індустрії», створювалася винятково задля «...кращих, чистіших» соціальних відносин. Приватна власність у них скасовувалася, а панував дух рівності й братерства. «Нові часи» на чолі з Д. Уорреном вибрали місцем проживання самий центр Нью-Йорка, острів Лонг-Айленд, і заявили про себе як послідовників доктрини «індивідуального суверенітету». Їхня газета «Мирний реформатор» пропагувала анархістські ідеї та корисність безпосереднього обміну трудовою діяльністю. Всі ці общини виявилися недовготривалими, суспільного ентузіазму вони не викликали, але не могли не стимулювати інтересу до альтернативних форм соціальної організації, а відтак – відповідали духові «ери реформ» з її безмежним оптимізмом і невтомними пошуками проектів суспільної перебудови.

Економічна криза 1837 року, яка так злякала американців, поступово змінилася новим піднесенням. Чергова циклічна криза 1848 року тут не була такою глибокою, як у Європі. Скасування «хлібних законів» в Англії викликало підвищений попит на американську пшеницю, її експорт із США зріс у 1845 – 1847 роках у 7 разів. У зв'язку з різноманітними потрясіннями в Старому Світі, збільшився приплив іноземного капіталу. До цього слід додати промисловий бум, спричинений мексиканською війною, а головне – відкриття багатих покладів золота в Каліфорнії. Ельдорадо стало порятунком, викликало відплив значної частини кваліфікованої робочої сили на Захід і підвищення платні для тих, хто залишився. А отже, навіть «революція цін» не викликала в Америці великих економічних проблем. Замість реформ американці зайнялися бізнесом. Суспільство охопила підприємницька лихоманка, а найенергійніші молоді люди «...пішли на Захід». На суспільному горизонті тоді вже поставали інші проблеми: рабство, доля західних земель. Усе це привело до пом'якшення старих конфліктів і поступового згасання реформаторського руху.

Таким чином, можна стверджувати, що демократичний рух 20 – 40-их років XIX століття – славетна сторінка в історії США. Трударі молодій республіки у такий спосіб відповіли на виклик «нового індустріалізму». Вони не руйнували машин, як у Європі, а, надихаючись ідеями Т. Джефферсона, прагнули захистити свої права на «...життя, свободу та пошуки щастя». Якщо порівняти демократію Джефферсона і демократію Джексона, то можна побачити поглиблення ідеї рівності, набуття нею соціального характеру. Долався традиційний антиіндустріалізм. Робітник ставав поруч із селянином-фермером. Якщо для джефферсонівців характерним була недовіра до центральної влади (кращим уважався уряд, який менше править), то в джексоновців з'явилося розуміння цінності демократичного уряду, який здійснює контроль над корпораціями, забезпечує єдність нації.

У той же час зазначимо, що боротьба демократів не завершилася перемогою «універсальної реформи», яка все розставила б по своїх місцях. Щоправда, деякі досягнення мали місце: були розширені виборчі права, за президентство Ван-Бурена встановлено 10-годинний робочий день, закрито ненависний 2-ий Банк США, створена нова система державного казначейства. Жінки завоювали право нарівні з чоловіками займатися громадською діяльністю. Були трохи обмежені преференції корпораціям. Проте головним є інше: тоді закладалися традиції

демократичної, антимонополістичної боротьби, які згодом повторюватимуться і вдосконалюватимуться на кожному крутому повороті американської історії.

Список використаної літератури

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 25. – Ч. II. – М.: Госиздат полит. лит-ры, 1962. – 551 с.
2. Фонер Ф. История рабочего движения в США от колониальных времен до 80-х гг. XIX века / Ф. Фонер. – Т. 1. – М.: Изд-во иностр. лит., 1949. – 594 с.
3. Adams J. T. New England in the Republic. 1776 –1850 / J. T. Adams. – Boston, 1960. – 474 p.
4. Brown A. W. Margaret Fuller /A. Brown. – New York: Twayne, 1964. – 296 p.
5. Commons J. and associates. History of Labor in the United States / J. Commons. – Vol. VIII. – New York, 1918. – 166 p.
6. Documents of Upheaval, Selections from William Lloyd Garrison's the «Liberator». – New York: Hill and Wang, 1966. – 294 p.
7. Historical Statistics of the United States, colonial times to 1957. A Statistical abstract supplement. – Washington, 1960. – 789 p.
8. North D. Growth and Welfare in American Past / D. North. – New York, 1966. – 428 p.
9. Schlesinger A. M. The Age of Jackson / A. M. Schlesinger. – Boston, 1946. – 579 p.
10. Zahler H. S. Eastern Working Men and National Land Policy. 1829 – 1862 / H. S. Zahler. – New York, NY: Columbia University, 1941. – 242 p.

Б. В. Год

ДВИЖЕНИЕ ЗА РЕФОРМЫ В ПЕРИОД «ДЖЕКСОНОВСКОЙ ДЕМОКРАТИИ» В США (20 – 40 ГОДЫ XIX ВЕКА)

В статье рассматривается проблема «джексоновской демократии». Анализируются её корни, идеология, основные течения. Автор подчеркивает прогрессивную, антимонополистическую традицию в истории Америки.

Ключевые слова: банк, «джексоновская демократия», земельный вопрос, индустриальная революция, корпорация, монополия, образование, проблема труда, права человека, реформа.

B. V. God

THE MOVEMENT FOR REFORMS DURING THE PERIOD OF JACKSONIAN DEMOCRACY IN THE USA (THE 1820 – 1840S)

The article deals with the problem of “Jacksonian democracy”. Its roots, ideology and main currents are analyzed. The author stresses on the progressive, antimonomopolistic tradition in American history.

Keywords: bank, corporation, currency, education, human rights, industrial revolution, “Jacksonian democracy”, labor problem, land question, reform.

Надійшла до редакції 11 жовтня 2012 року

ПОВОЄННІ РЕФОРМИ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЯПОНІЇ

У статті аналізується співвідношення першої та другої хвиль модернізації Японії, розкриваються особливості формування нової демократичної моделі суспільного розвитку країни після поразки у Другій світовій війні.

Ключові слова: *мотибун, «мейдзійська модель», «демократія Тайсьо», неординарна демократія, мілітаризм, «синдром Тихоокеанської Швейцарії», «зворотний курс».*

Японія – єдина країна, генетично не належна до європейського світу, сьогодні є повноправним членом західного співтовариства й однією із провідних «індустріальних демократій». До набуття такого статусу Країна Вранішнього Сонця просувалася своїм особливим шляхом, спираючись на традиції та прискорену модернізацію в умовах тотальної демократизації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Нове обличчя Японії сформувалося впродовж двох хвиль модернізації, які стали переломними моментами національної історії. Початок першого пов'язаний з Мейдзі ісин (реставрація Мейдзі, 1868 рік), коли після більше ніж двохсотлітньої ізоляції розпочалися активні контакти з країнами Заходу. Цей етап можна розглядати як початок широкомасштабної модернізації, вестернізації або європеїзації. Другий етап був започаткований від капітуляції країни у 1945 році. І ось уже майже 70 років Японія вражає світ винятково вдалим поступальним стабільним розвитком, неухильно зміцнюючи свої економічні, політичні й культурні позиції на світовій арені.

Сучасну японську політичну культуру можна вважати цікавим прикладом органічного сплаву національного традиціоналізму і західництва. У цьому контексті японський досвід має значення для незалежних держав пострадянського простору загалом, та України зокрема, яка намагається поєднати свої особливості розвитку із західним досвідом. Дослідження основних складових японської моделі розвитку дає змогу з'ясувати сутність адаптаційного потенціалу традиціоналізму, можливість його гнучкості та пристосування до оточуючого політичного середовища і потреб сучасного інноваційного розвитку й глобалізації.

Проблема політичного розвитку Японії після Другої світової війни загалом активно досліджувалася такими радянськими японознавцями, як Х. Т. Ейдус [32], Ю. Д. Кузнєцов, Г. Б. Навлицька [13], В. А. Латишев [15], І. М. Кутаков [14], Б. Г. Сапожников [24], П. П. Топьоха [28], О. Я. Макаров [17], Е. Л. Катасонова [9] та іншими. Увага, насамперед, приділялася питанням повоєнних реформ американської окупаційної влади в Японії, піднесенню робітничого і профспілкового руху, становленню «півторопартійної» політичної системи 1955 року, критиці мілітаристських настроїв серед деяких представників політичної еліти країни.

Формуванню основ повоєнної японської демократії присвячені публікації російських японознавців Г. Н. Севостьянова [26], С. О. Буранка [3], С. В. Чугрова [31], В. Б. Рамзеса [22], В. С. Мясникова [19], А. А. Кошкіна [12] та інших. Основний акцент у працях цих дослідників зроблено на тих подіях, завдяки яким в

Японії відбулися прискорені процеси демілітаризації та демократизації, були створені сприятливі умови для формування специфічної моделі демократії. У статтях Д. А. Саприкіна [25] і Н. В. Овсянникова [21] уперше запропонована теза про демократичний досвід довоєнної Японії. Так, Н. В. Овсянников стверджує, що помилково було б пов'язувати успіхи Японії у розбудові демократичної моделі управління й громадянського суспільства винятково з тим періодом її історії, який розпочався після поразки мілітаристського уряду в Другій світовій війні та ініційованих окупаційною адміністрацією реформ соціально-політичної системи Японії. На його переконання, передвісником повоєнних демократичних змін були політичні процеси Тайсьо (1910 – 1920-і роки), а всю довоєнну історію Японії не можна кваліфікувати як засилля мілітаризму, поміщицько-буржуазного ладу, придушення демократії «у корені».

Отже, проблема політичного розвитку Японії у повоєнний період поступово дістає своє всебічне та об'єктивне відображення на сторінках наукової періодики, у матеріалах «круглих столів» і наукових конференцій, які регулярно зорганізуються Інститутом Далекого Сходу Російської академії наук. Водночас досліджувана тема й досі не стала об'єктом спеціальної, комплексної наукової праці у російській історіографії. На жаль, українські дослідники до цієї проблеми майже не долучилися. Сучасна вітчизняна історична наука лише взяла напрям на формування власного японознавства.

Мета статті полягає у виявленні особливостей та характеристиці демократичного процесу в повоєнній Японії.

Формування політичного обличчя сучасної Японії припадає на повоєнний період, оскільки новітня політична система країни виникла на основі нової Конституції (1947 рік), написаної під диктовку американських політтехнологів із штабу окупаційних військ. Водночас великий вплив на еволюцію політичної моделі Японії мав її власний історичний досвід. Ще в сьогунську епоху в країні склалися досить специфічні суспільні структури: з одного боку, вони вирізнялися жорсткістю, відсутністю демократичності у класичному сенсі, існуванням достатньо чіткої системи співвідпорядкування, ієрархічних елементів, а з іншого – відсутністю авторитарності або засилля, пригноблення особистості, зневажання нею або її приниження [6, с. 62]. Така система спиралася на колективне прийняття рішень і символічність лідера, котрий виступав як координатор при розподілі службових обов'язків та делегуванні прав на участь у прийнятті рішень. Так, у процес прийняття політичних рішень у даймьоке залучалися чиновники всіх рівнів, що вможливлювало участь у ньому кожного суспільного прошарку відповідно до механізму мотибун (одиниця вимірювання участі у прийнятті рішень).

Унаслідок першої модернізації епохи Мейдзі в Японії на засадах вестернізації відбулася глибока трансформація всіх сфер життєдіяльності суспільства – економіки, політики, науки, культури. Консервативна революція не тільки зруйнувала неефективний токугавський режим, а замінила його життєздатною «мейдзійською моделлю розвитку», ґрунтованою на органічному поєднанні національних традиційних духовних основ із новітніми іноземними моделями і технологіями [18, с. 56]. У східній країні, існування якої ще недавно відбувалося в межах військово-феодальних відносин, прискорений розвиток капіталізму викликав бурхливу революцію буржуазних відносин, появу перших політичних

партій – Дзіюто (Конституційна ліберальна партія, 1881 рік) та Кайсінто (Партія конституційних реформ, 1882 рік). Обидві партії відображали інтереси міської та сільської буржуазії, але не мали підтримки з боку уряду, який намагався створити альтернативну проурядову партію – Тейсейто (Конституційна імператорська партія). Остання, однак, була нечисленною й не відіграла якоїсь значної ролі у політичному житті.

Унаслідок «Руху за свободу та народні права» в Японії була проголошена конституція (11 лютого 1889 року) і відкритий перший парламент (2 листопада 1890 року). Однак недостатня організованість та розмитість ідеології політичних партій Японії не сприяли встановленню парламентської практики правління в країні впродовж 1890–1898 років. Переважний вплив на розвиток внутрішньополітичної ситуації мали чотири найголовніших клани колишніх даймьо: Сацума, Тьосю, Тоса, Хідзен [5, с. 348].

Лише у 1901 році відбувся перехід до «партійних» кабінетів. Найбільш впливовою партією була Сейюкай (Партія друзів конституційної політики), яка утворилася у 1900 році на базі Дзіюто. Із формуванням цієї партії завершився майже десятирічний період (1890–1900) після створення парламенту, впродовж якого політичні партії довели, що функціонування політичної системи без них є неможливим. Посилення впливу політичних партій було доказом зміни покоління політичних діячів: на зміну самураям із південно-західних князівств почали приходити випускники університетів, які вирізнялися не тільки освітою та життєвим досвідом, а й походженням.

У той час партіям доводилося діяти у непростій політичній обстановці, пов'язаній з обмеженою чисельністю виборців, які становили всього 1-3% від загального числа населення країни, низькою політичною культурою більшості населення, особливостями системи вищих органів влади, насамперед наявністю невиборної й не передбаченої до розпуску палати перів, непідзвітністю парламенту кабінету міністрів, призначуваному імператором, винятковим правом Таємної ради надавати свої рекомендації імператору [5, с. 338]. Крім того, намагаючись унеможливити посилення політичних партій, Ямагата Аритимо, голова уряду, в 1900 році домогся того, щоб на посади військового та морського міністрів призначалися тільки генерали й адмірали дійсної військової служби.

Вирішальну роль у визначенні політики країни політичні партії почали відігравати в епоху «демократії Тайсьо», що характеризувалася піднесенням і розвитком ліберальних та демократичних тенденцій у різних сферах життя: політиці, суспільстві, культурі.

Серед найбільш значущих подій і завоювань періоду «демократії Тайсьо» можна назвати такі: суттєве зменшення ступеня впливу «невиборних сегментів» політичного життя, передусім так званих хамбацу (мейдзійської олігархії), на державну політику; посилення політичної ролі виборного органу влади – нижньої палати парламенту й, зрештою, формування урядів на основі представлених у парламенті партій; уведення у 1925 році загального виборчого права (для чоловіків) і формування перших пролетарських партій; прийняття більш м'якого законодавства щодо регулювання відносин між працею та капіталом, а також між орендарями і землевласниками; встановлення первинних форм громадського контролю над збройними силами; скорочення озброєнь, насамперед розформування чотирьох дивізій у 1925 році й підписання Японією у 1921 році та

1930 роках відповідно Вашингтонського і Лондонського договорів про обмеження морських озброєнь; поступова відмова від політики воєнної експансії та участь Японії у розбудові Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, уключаючи Лігу Націй [21, с. 4].

Ця хвиля лібералізму була зумовлена низкою пов'язаних між собою чинників: суттєвими соціально-економічними зрушеннями в Японії внаслідок мейдзійських перетворень, зміною культурно-психологічного клімату в країні, впливом міжнародної ситуації та загальносвітових тенденцій. Прискорена індустріалізація й модернізація економіки привели до значного розширення прошарку японської торгово-промислової буржуазії, яка активно домагалася відповідного посилення політичних позицій і права впливати на державну політику [16, с. 171]. Одним із головних важелів впливу бізнесу на авторитарну владу була активна підтримка політичних партій, здатних обстоювати його інтереси перед урядом. Саме у цей час лідери партій значною мірою стали виразниками інтересів великого бізнесу [21, с. 5].

Значний вплив на прогрес ліберальних ідей у Японії мали світові тенденції того часу, передусім події Першої світової війни. Вступ у війну США під гаслом «захисту свободи і демократії» та оприлюднення знаменитих «14 пунктів Вудро Вільсона», хвиля революцій у Європі й прихід до влади у Великій Британії першого лейбористського уряду – все це продемонструвало як суспільству, так і значній частині політичної еліти Японії необхідність серйозних змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Отже, феномен «демократії Тайсьо» був багатоаспектним, однак його головним політичним змістом варто назвати перехід до так званих «партійних кабінетів», тобто до урядів, що формувалися домінуючими у парламенті політичними партіями. Саме вимога кенсей («конституційного уряду») була головним політичним гаслом епохи «демократії Тайсьо».

Здавалося, що на межі 1910 – 1920-их років довгоочікувана мета переходу від авторитарно-бюрократичного до парламентського правління була досягнена. Корінним переломом – хоча б ілюзорним – було створення у 1918 році кабінету на чолі із першим «прем'єром-простолоудином» Хара Такасі. Остаточне ж завершення процесу політичної трансформації в напрямі домінування партійних сил відбулося у 1924 році, коли внаслідок «руху на захист конституціоналізму» коаліція трьох партій – Кенсейкай (Спілка конституційної політики), Сейюкай (Асоціація політичних друзів) і Какусин курабу (Реформістський клуб) – домоглася відставки «неконституційного» кабінету Кіеура Кейго й фактично започаткувала традицію «позмінного правління» двох найбільших політичних партій. Навіть тодішній генро (державний старійшина) Сайондзі Кіммоті дійшов висновку, що почергове формування кабінету однією із найчисельніших партій і є кенсей дзьодо – «істинним шляхом конституціоналізму» [21, с. 7].

Партійні уряди керували Японією впродовж 1918 – 1932 років, з невеликою перервою в 1922 – 1924 роках, тому основні перетворення періоду «демократії Тайсьо» припадають саме на цей час. Так, за 1919 – 1925 роки партії добилися збільшення електорату більше ніж у 8 разів: з 1,5 до 12,5 млн. чол., тобто політичні партії, дійсно, були головними провідниками політичних процесів «демократії Тайсьо».

Однак «демократія Тайсьо» не дістала у довоєнний період подальшого розвитку. Причин цього явища багато. Це – нерозвиненість економічних і соціальних структур, відсутність усталених демократичних традицій, подвійний характер діяльності «народних партій», політична непослідовність, обмежена й відверта кон'юнктура зацікавленість партійних лідерів у зближенні з народними рухами, угоди щодо антидемократичних та антипартійних сил, «політика компромісів» довоєнних партій, утіленням якої став Хара, що, до речі, привела до безпрецедентного у світовій історії феномена: утвердження парламентської політики нереволуційним шляхом, але водночас саме така тактика партійних лідерів початку японського лібералізму визначила нетривалість і неповноцінність «демократії Тайсьо». Ставка, зроблена партіями на прихід до влади в умовах існуючого ладу та «косметичні» зміни у політичній системі, зумовили те, що епоха партійних урядів не привела до якісних змін у політичній структурі.

За період перебування партій при владі не був ліквідований жоден із тих недемократичних та позаконституційних інститутів, які впродовж тривалого часу перешкоджали становленню партійної політики: не були реформовані ні Таємна рада при імператорі, ні палата перів; не був скасований інститут генро (а саме вони продовжували визначати майбутнього прем'єра, а за парламентом це право так і не було офіційно закріплене); незважаючи на певні спроби поставити збройні сили під контроль цивільної адміністрації, незалежність армії й флоту не була подолана [21, с. 10].

Велику роль у деформації довоєнної японської демократії відіграв також зовнішній чинник, передусім світова економічна криза, внаслідок якої змінилась економічна і політична кон'юнктура, а партійні кабінети не змогли витримати натиск військових, оскільки їхнє існування не було підкріплене на рівні державного законодавства. Це й спричинило посилення впливу у політичних структурах тих, хто вбачав у розвиткові демократичних форм загрозу здатності нації ефективно оборонятися і вийти на рівень великих воєнних держав того часу [8, с. 29]. Прихід до влади мілітаристів був зумовлений не зміною, а цілковитим використанням ними тих інститутів, які не були реформовані за період «демократії Тайсьо».

Суспільні рухи у середині 1920-их років майже припинились, оскільки суспільство розчарувалося у занадто консервативній політиці партійних урядів, не готових до рішучих політичних, а найголовніше – соціально-економічних реформ. У сприйнятті суспільства партії дискредитували себе настільки, що падіння останнього партійного кабінету у 1932 році стало для японців не більше ніж завершенням епохи партійних урядів і не означало серйозної зміни політичного ладу й курсу [21, с. 11]. Тому 1930-і роки стали найпохмурішими роками в японській історії, коли придушення демократії на макрорівні (на рівні загальнонаціональних структур) призвело до деформації існуючих на мікрорівні (на рівні соціальних груп та міжгрупових відносин) типів своєрідної демократії [6, с. 65].

До поразки у Другій світовій війні Японія прийшла як тоталітарна, мілітаристська держава, максимальним чином скориставшись традиційними інститутами та постулатами імперської ідеології, які зумовили відновлення залежності особистості від структур влади. Впродовж 1930-их років у Японії під впливом змін у внутрішньополітичній та зовнішньополітичній ситуації відбулася

реставрація системи військово-бюрократичного управління, що знаходилася загалом у межах мейдзійської традиції. Доповнена ця система була, як і в будь-якій воюючій державі, елементами державно-економічного регулювання. На початок 1940-их років у Японії сформувався не фашистський, як стверджувалося раніше радянською історіографією, а специфічний місцевий різновид мілітаристського режиму [4, с. 208].

У роки війни на Тихому океані (7 грудня 1941 року – 2 вересня 1945 року) політичне життя в країні завмерло. Закон від 16 грудня 1941 року жорстко обмежував свободу слова, друку і зборів та передбачав отримання спеціальних дозволів на діяльність не тільки для нових, а й уже існуючих організацій. На основі цього закону були закриті декілька сотень різноманітних товариств. Під тиском мілітаристів політичні партії всіх напрямів «саморозпустилися», а в країні відповідно до «нової політичної структури» було створено Рух допомоги трону, керівним органом якого стала Асоціація допомоги трону [13, с. 351].

Від середини 1930-их років усі ліберальні ідеї та їхнє відображення – у релігії, філософії, мистецтві або культурі – опинилися під підозрою як загроза японському способу життя. Зневажалися свобода думки, друку і зборів, а також свобода совісті та віросповідання. Поступово людьми оволодів страх, і вони вже не наважувалися відкрито висловлювати свої думки навіть перед найближчими друзями. Газети, журнали і радіо повторювали одні й ті ж націоналістичні гасла. Сутність думки, цінності, стандарти поведінки і навіть сенс життя визначалися й інтерпретувалися мілітаристами та шовіністами, на думку яких, люди були не більше ніж зубчиками потужної державної машини. На початок війни націоналізм вирізнявся такими рисами, як авторитаризм, антипарламентаризм, недемократичність, протидія роззброєнню. Він перетворився на паназійський рух, безстрашний і готовий до застосування сили, а Японія – на гігантську фортецю, з якої до 1945 року безперервно розпалювалася війна [10, с. 270]. Але цей досвід не минув даремно. У японській нації сформувався досить стійкий імунітет до жорсткого авторитаризму, який деформував не тільки політичні структури, а й соціокультурні традиційні цінності [6, с. 65].

Закінчення Другої світової війни і крах японської колоніальної імперії ознаменували початок нового етапу в розвитку країни, заклали основи для становлення ефективної національної суспільної моделі [29, с. 6]. 2 вересня 1945 року Японія підписала акт про свою капітуляцію. Політика союзних держав щодо переможеної Японії була сформульована у Потсдамській декларації від 26 липня 1945 року. Вона містила три найважливіші принципи, якими мали послуговуватися держави-переможниці, – демілітаризація країни, її демократизація, створення миролюбивого демократичного уряду [26, с. 52]. З метою виконання цієї програми було вирішено окупувати Японію силами американських військ, хоча зберігалася й можливість розподілу Японії на окупаційні зони [12, с. 56].

Як стало відомо пізніше із розсекречених архівів США, в адміністрації президента Ф. Д. Рузвельта розроблявся план розчленування країни на чотири окупаційні зони – американську, радянську, англійську і китайську. Радянському Союзу за цим планом виділялася обширна територія, до якої включалися острів Хоккайдо та північний схід острова Хонсю. З огляду на те, що зморені війною

японці змирилися із неминучістю окупації, Г. Трумен вирішив «зробити окупацію Японії винятково американською справою» [2, с. 86].

28 серпня 1945 року американські військові підрозділи розпочали висадку на японську територію. Передбачалося, що вони будуть знаходитися там до підписання мирного договору. Отже, з осені 1945 року по весну 1952 року тривав період американської окупації Японії. За американським планом на першому етапі окупації (1945 – 1948) необхідно було здійснити повну демілітаризацію Японії, щоб вона не створювала більше загрози для миру в усьому світі, й установити у ній справжню демократію. З цією метою окупаційна влада розформувала японський Імператорський генеральний штаб, відновила політичні партії, проголосила своєрідний «білл про права», який зняв усі обмеження з політичних, громадянських і релігійних свобод та усував дискримінацію на основі раси, національності, віросповідання або політичних поглядів, і наказала звільнити політв'язнів. Одночасно були скасовані всі недемократичні інститути, такі, як таємна поліція й інші органи, визнані винними у придушенні свободи думки, слова або релігії й у цензурі друку. З державних посад були усунені особи, оголошені «небажаним персоналом», і організований міжнародний Далекосхідний воєнний трибунал для суду над військовими злочинцями [10, с. 359]. Перед судом постали 28 осіб, у їх числі 4 колишніх прем'єр-міністри, 3 міністри закордонних справ, 3 бюрократи з адміністрації воєнного часу та група вищих військових. Вища міра покарання була винесена простою більшістю голосів суддів семи підсудним, пожиттєве ув'язнення – шістнадцятьом. Згодом відбулися інші процеси, під час яких розглядалися справи 5 тисяч осіб, звинувачених у воєнних злочинах. За вироками цих процесів страчено понад 900 осіб.

Низка інших заходів так само була спрямована на витравлення мілітаристського духу із суспільної свідомості. Велике значення мав пацифістський характер конституції 1947 року, а саме її унікальна стаття 9: «Японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних проблем» [11, с. 398]. Дуже важливою була ідеологічна перебудова, яка відбувалася у свідомості багатьох людей. Цьому сприяла проведена у 1947 році реформа системи освіти, яка полягала у тому, що період обов'язкового і безоплатного навчання був збільшений із шести до дев'яти років; суттєвому перегляді навчальних програм, з котрих була вилучена націоналістична та шовіністична пропаганда; було заборонено викладання курсів моралі й етики (в основу яких була покладена самурайська ідеологія), а також історії та географії (до створення нових підручників); була проведена децентралізація шкільної освіти.

Американці спробували також ослабити культ імператора, який, безперечно, був відповідальним за агресивні дії Японії. З цією метою був прийнятий декрет про відокремлення релігії (синто) від держави. Особлива Директива про синто від 15 грудня 1945 року заборонила японським національним, префектурним і місцевим властям або державним службовцям спонсорувати, підтримку, зміцнення, регламентацію й поширення синтоїзму. Директива анулювала всі форми «Наказу про функції релігії» щодо державного синто і Великого храму Ісе та наказала ліквідувати Раду по храмах Міністерства внутрішніх справ. Вона скасувала також «усі публічні освітні заклади, первинна функція яких полягала у

вивченні й поширенні синто або у підготовці синтоїстського жрецтва», і заборонила «поширення синтоїстських доктрин у будь-якій формі й будь-якими засобами» у будь-якій установі, яка утримується на кошти громадських фондів.

Були перераховані всі мілітаристські та ультрамілітаристські доктрини, які більше не мали права на існування, наприклад: 1) доктрина про те, що імператор Японії є вищим за глав інших держав; 2) про перевагу японського народу над народами інших країн з огляду на предків, родовід або особливе походження; 3) про те, що Японські острови переважають інші країни внаслідок божественного чи особливого походження; 4) будь-яка інша доктрина, котра призначена для переконання японського народу в необхідності воєнної агресії або прославляє силу як засіб вирішення суперечок з іншими народами [10, с. 372].

1 січня 1946 року Д. Макартур у своєму посланні до японського народу сказав: «Настав Новий рік. З ним для Японії розпочинається новий день. Майбутнє відтепер не залежить від купки людей. Відкинуті ланцюги мілітаризму, феодалізму, регламентації тіла і душі, покінчено з контролем над думками й зловживаннями у системі освіти. Тепер всі користуються релігійною свободою та свободою слова» [10, с. 380].

Усе ж, незважаючи на нові часи та нове законодавство, імператор, хоча й перестав бути живим богом, натомість не став і першим серед громадян. Звичайно, функції тенно були визначені юридично у 1946 – 1947 роках, коли в нього була відібрана реальна влада, однак участь імператора у деяких важливих подіях національного життя залишилася відображенням його фундаментального значення як символу державності та єдності народу: призначення прем'єр-міністра й вищих посадових осіб верховного суду; оголошення доповнень до конституції, законів, рішень кабінету міністрів і договорів; скликання парламенту; розпуск палати представників (але не сенату), оголошення загальних виборів до парламенту; підтвердження призначень державних міністрів та прийняття відставки міністрів; прийняття повноважень іноземних міністрів і вірчих грамот послів; затвердження постанов про амністії, заміна вироків, покарань та відновлення у політичних правах; призначення на почесні посади; підписання дипломатичних документів. Але все перераховане було більшою мірою церемоніальним, а не реальним утіленням імператорської влади, оскільки жодне із державних питань не підлягає розв'язанню без згоди кабінету міністрів [7, с. 141].

Повоєнні реформи можна назвати «другою модернізацією» Японії, оскільки поразка у Другій світовій війні обернулася для японців політичним, ідейним і духовним крахом, тотальною кризою національної самоідентифікації [1, с. 45]. Якщо в мейдзійський період модернізація набула форми вестернізації, або європеїзації (формула «вакон – йосай», тобто «японський дух – західна наука»), то після капітуляції 1945 року – американізації, яка проводилася руками все тієї ж японської консервативної еліти (щоправда, не першого, а другого розряду).

Причому воєнні адміністратори змогли здійснити не тільки часткову чистку найодіозніших груп серед еліти (були розпущені 27 шовіністичних організацій, звільнені понад 200 тисяч чиновників, пов'язаних із колишнім режимом) і нав'язати цій старій-новій еліті свої розпорядження, а й прислухатися до її думки. Своєрідність окупаційного періоду (6 років і 8 місяців) полягала в тому, що верховна влада в країні знаходилася у руках Штабу окупаційних військ США, який діяв фактично одноосібно, незважаючи на створення міжнародних структур

(Далекосхідної комісії та Східної ради для Японії). Керівництво країною США здійснювали через японський уряд, який виконував роль своєрідного «сита», через котре відбиралося все конформне і відкидалося неприйнятне [27, с. 85].

У руслі становлення повоєнної адміністративної системи відбувався демонтаж старої та формування основного контуру нової структури центрального державного управління, прийняття відповідної юридичної бази, а також ужиття широкого комплексу політичних, організаційних, фінансових й інших заходів, а саме: 1) демонтаж одіозних форм управління, що асоціювалися з воєнно-поліцейським режимом та агресивними війнами, 2) створення юридичної основи, яка закріпила статус і встановила нормативи діяльності центральної адміністративної системи; 3) створення структури центрального уряду, відповідної до нових потреб суспільного розвитку; 4) становлення нової, більш демократичної, системи державної служби. Внаслідок цього вдалося створити компактну систему уряду у складі 12 міністрів та 8 незалежних управлінь (чисельність кабінету міністрів не перевищувала 17–20 осіб); запровадити механізм політичного стримування бюрократії, усунути можливості узурпації влади державними чиновниками. Спадковість кадрового складу і принципів діяльності бюрократичних структур забезпечила стабільність та ефективність формування правильного політичного й економічного курсу [6, с. 67].

Неабияке значення мало збереження (хоча і формальне) конституційної монархії, відмова керівника американської військової адміністрації генерала Д. Макартура притягти імператора Хірохіто до відповідальності за воєнні злочини, що, зрештою, й уможливило безперешкодне проведення демократичних реформ у Японії. Щоб забезпечити повний контроль за настроями та поведінкою населення, командування окупаційних сил вирішило зберегти статус Хірохіто, зняти з імператора будь-яку відповідальність за війну, не зазіхати на його авторитет та отримати максимальну користь з існуючої структури влади, продиктувати переможеній країні демократичні нововведення. Тому задля створення сприятливих умов реформування Японії потрібен був національний лідер, навколо якого міг би об'єднатися народ, і, отже, пасивно виконувати через нього вказівки переможців [6, с. 66].

Упродовж осені 1945 року адміністрація Д. Макартура вела активну боротьбу проти «феодальних пережитків» та імперської системи влади. 10 жовтня був заборонений прапор із зображенням сонця (хіномару), який майорів над імперією від доби реставрації Мейдзі, однак штаб-квартира не заперечувала проти національного гімну «Кімігайо», який оспівував славні діяння та найвеличніші здобутки монархії.

11 жовтня окупаційна влада випустила на волю близько 500 політичних в'язнів та оголосила про «п'ять реформ»: емансипацію, сприяння профспілкам, демократизацію освіти, економічної системи і системи правозахисту. Жителі країни отримали законну можливість критикувати уряд, імператора й інші інститути державного управління. Загалом період 1945–1955 років став першим етапом у розвитку сучасної партійно-політичної системи Японії. Характерними рисами цього періоду була певна політична нестабільність, економічні труднощі перших повоєнних років, соціальні проблеми, відсутність чіткої стратегії наступного розвитку. Все це відобразилося на політичній ситуації загалом [30, с. 18].

Основою формування нової демократичної моделі розвитку стали системні реформи другої половини 1940-их років, які проводилися здебільшого силовими методами, «згори». Відмітною і дуже важливою рисою всіх реформ була їхня комплексність, тобто практично одночасне їх здійснення у стислі терміни в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, культурній. Найбільш повне відображення політичний та соціальний аспекти реформ дістали у Конституції 1947 року, яка проголосила суверенну владу народу, всі права й свободи, принцип розподілу влади та інші притаманні демократичній формі правління постулати [36, с. 397]. Конституція 1947 року створила надійну юридичну основу парламентської демократії. На початку 1947 року міністерство освіти видало підручник з нової Конституції, де пропагувалися ідеї демократії, інтернаціоналізму, суверенітету прав особи, відмови від війни [10, с. 519].

Отже, Основний закон, що вступив у дію 3 травня 1947 року, затвердив у Японії парламентську монархію, ідею розподілу влади на три гілки (законодавчу, виконавчу, судову), принцип верховенства парламенту над кабінетом міністрів як фундаментальний демократичний принцип (кандидатура прем'єр-міністра висувалася парламентом; прем'єр-міністр підзвітний перед парламентом; парламент розглядає і затверджує бюджет країни; кожна палата наділена правом проводити спеціальні розслідування; депутати мають право інтерпеляції, на яку кабінет зобов'язаний відповісти впродовж семи днів; палата представників може висловити недовіру кабінету (в цьому випадку або кабінет подає у відставку, або розпускає парламент).

У руслі демократизації була відновлена діяльність політичних партій і профспілок. Усі партії відповідно до конституції опинилися у рівних стартових умовах. Широкомасштабні перетворення перших повоєнних років, проведені американською окупаційною адміністрацією (декартелізація, деперсоніфікація великої власності на засоби виробництва, нове трудове законодавство, реформа системи освіти, аграрна реформа), мали вирішальне значення для подальшого розвитку Японії. Вони остаточно ліквідували військово-феодальні пережитки й відкрили перед країною широкі перспективи демократичного розвитку [29, с. 12].

Особливу роль у повоєнному розвитку Японії відіграла політика США на другому етапі окупації (1948 – 1952), коли після створення КНР, а потім війни в Кореї (1950 – 1953) вони вирішили перетворити Японію на підконтрольного собі союзника, тобто започаткували так званий «зворотний курс». Програма економічної стабілізації (1948) була спрямована на приборкання інфляції, рішучі перетворення у сфері фінансів та грошового обігу, збалансованість бюджету. Ця програма відома в історії країни як «Лінія Фоджа» й «Податкова реформа Шоупа». Вона, по суті, була методом «шокової терапії», оскільки збалансованість бюджету досягалася на основі різкого скорочення всіх видів державних субсидій і ліквідації компенсаційних виплат; упровадження прогресивного оподаткування особистих доходів (при скороченні максимальної ставки), зменшення неоподаткованого мінімуму, а також податків на майно юридичних осіб та прибуток; уведення системи резервних фондів, звільнених від податків, скорочення оподаткування у сільському господарстві.

Водночас, побоюючись гострих соціальних конфліктів, влада вжила низку превентивних заходів. Так, у липні 1948 року прийнятий декрет про заборону страйків держслужбовців; у листопаді 1948 року були заборонені страйки

робітників державних підприємств; у 1950 році – заборонено проведення мітингів і демонстрацій, закрито ліві газети. У той же час влада здійснила важливий «соціальний маневр»: незважаючи на високу повоєнну інфляцію, було забезпечено швидке зростання реальної заробітної плати: у 1947 році вона становила лише 30,2 % від рівня 1934 – 1936 років, у 1949 році – 66,3 %, а в 1952 році зросла до 102,3 %. Це стало можливим за рахунок тимчасового скорочення частки підприємницького прибутку [29, с. 12].

Зростання реальних прибутків більшості населення сприяло розширенню ємності внутрішнього ринку й забезпеченню соціальної стабільності в країні та відновленню економіки на 1955 рік. До того ж, хоча Японія не отримувала щедрого гранта, який був передбачений для європейських країн за планом Маршала, США широко надавали Японії пільгові кредити. Грошова і натуральна допомога у період з 1945 по 1953 рік становила 2,4 млрд. дол., що відповідало 4,5% ВВП тодішньої Японії. Всі урядові капіталовкладення були покриті цими кредитами. Крім того, був отриманий кредит від Світового банку в розмірі 900 млн. дол., але основну роль відіграла війна у Корей.

У цей час США розмістили в Японії замовлення на різні товари та зброю на суму 1,1 млрд. дол., американські військові та їхні сім'ї споживали всередині Японії товари на суму 2,2 млрд. дол. Це відповідало 6,2 % ВВП Японії того часу і сприяло зростанню промислового виробництва країни вдвічі. Завдяки присутності США у повоєнній Японії був унеможливлений силовий розподіл спільного «пирога» та успішно зреалізовані реформи, задумані японськими управлінцями ще до війни. Унаслідок економічних заходів, ужитих американською окупаційною адміністрацією, був даний позитивний імпульс розвитку країни. «Зворотний курс», урешті-решт, зумовив створення японо-американського військового союзу. Прийняття пакета законів і постанов щодо фактичного відродження японської армії та питань забезпечення безпеки країни за допомогою США завершилося створенням Сан-Франциської мирної системи [23, с. 45].

Політична ситуація в країні після закінчення війни вирізнялася неабиякою напругою. Буквально відразу ж відновився весь спектр політичних партій. Дістала можливість легального існування Комуністична партія Японії (КПЯ). З різноманітних соціал-демократичних груп усіх відтінків відродилася Соціалістична партія Японії (СПЯ), яка була другою за величиною політичною партією та найбільшою лівою силою в країні [20, с. 102]. Особливою підтримкою окупаційної влади користувалися відроджені колишні консервативні партії – Ліберальна партія, Прогресивна, Японська консервативна (пізніше перейменована на кооперативно-демократичну). Консервативні партії відображали інтереси окремих груп фінансового капіталу, а радикальні – різних соціальних верств населення. Тому між партіями як першого, так і другого типу не було й не могло бути жодних узгоджених дій, про що свідчили декілька перших повоєнних виборів у країні.

Перші вибори до палати представників парламенту відбулися у квітні 1946 року. Перемогу на них здобула Ліберальна партія, а її лідер Сігеру Йосида сформував свій перший кабінет, який оголосив про наміри здійснити вільноринкові перетворення в економіці країни, зокрема завершити ліквідацію монопольних об'єднань «дзайбацу». Однак цей уряд виявився нестійким в умовах загострення соціально-економічної ситуації, передусім заборони окупаційною

владою загального страйку в лютому 1947 року. В квітні 1947 року в Японії відбулися загальні парламентські вибори. На них Ліберальна партія втратила провідне становище в парламенті. Вперше в історії Японії значну кількість мандатів отримали партії соціал-демократичної орієнтації. Головою нового коаліційного уряду став соціаліст Катаяма Тецу. Через постійні дискусії всередині уряду, що складався із соціалістів, лібералів та демократів, менш ніж через рік сталася чергова урядова криза. Новий коаліційний кабінет, очолюваний лідером Демократичної партії Асида Хітосі, проіснував ще менше. Цими двома урядами завершилася епоха коаліційних кабінетів до її відновлення у 1993 році. Наступні парламентські вибори продемонстрували боротьбу різних консервативних партій за контроль за фінансовими потоками. У суперництві за владу консервативні й центристські партії використовували різні комбінації союзів та коаліцій. На середину 1950-их років у консервативному таборі визначилися дві змагальні сили – Ліберальна і Демократична партії. На парламентських виборах вони отримували відносно більшість голосів.

У лівоцентристському таборі сильні позиції мала СПЯ, яка двічі входила до урядової коаліції. Однак на початку 1950-их років у керівництві партії виникли гострі суперечки з питання щодо мирного договору, японо-американського договору безпеки та японських сил самооборони. Праві виступили на захист мирного договору, але проти ратифікації «договору безпеки», ліві – проти ратифікації обох договорів (оскільки мирний договір не був «усебічним»). Це призвело до організаційного розколу партії у 1951 році на ліву СПЯ і праву СПЯ, що, без сумніву, ослабило позиції соціалістів [29, с. 25].

У середині 1950-их років відбулося нове перегрупування політичних сил. На вимогу генеральної ради профспілок у жовтні 1955 року було відновлено єдність СПЯ, що зміцнило позиції лівих сил у парламенті. Динамічний розвиток економіки вимагав невідкладного об'єднання всіх консервативних сил, що й привело до створення у 1955 році єдиної ліберально-демократичної партії (ЛДП), яка була відображенням концентрації на одному полюсі всіх консервативних партій країни. Об'єднання консерваторів було викликаним й занепокоєнням ділових кіл Японії консолідацією лівих сил.

Загалом «холодна війна» уповільнила процес демократизації Японії. Нова американська політика, започаткована у 1948 році, була спрямована на планомірне перетворення Японії на військово-стратегічний плацдарм США у Східній Азії. Вже в серпні 1950 року, всупереч конституції, розпочалося фактичне відродження збройних сил Японії під виглядом резервного корпусу чисельністю 75 тис. осіб, японська держава залучається до воєнного блоку зі США, на противників японського мілітаризму та представників лівих сил спрямовуються репресії, їх усувають з державного апарату, і, навпаки, амністуються особи, раніше засуджені як військові злочинці [14, с. 4].

Поворот в американській політиці щодо Японії від проведення «експерименту в демократії» до будівництва «антикомуністичного бастиону» в зв'язку з міжнародною ситуацією збігся з інтересами консервативних сил, які побачили у повоєнній демократизації потенційну загрозу своїм позиціям, особливо після формування коаліційного уряду за участю соціалістів [17, с. 72]. Зусилля були спрямовані на перебудову демократичної системи, створеної новою конституцією, зовнішнє пристосування її до японських традицій та умов. Консерватори

намагалися звести до мінімуму радикальні зміни політичної системи, основаної на новій конституції. Це свідчило, з одного боку, про глибоке проникнення ідей конституційної демократії у широкі верстви японського народу, які стали громадянською свідомістю, складовою громадянського суспільства. З іншого боку, виникав парадокс «консерваторів-реформістів і консервативних радикалів».

Отже, історичний рух Японії до демократії та формування сучасної політичної системи розпочався не з повоєнного, а з довоєнного періоду, коли країна вперше набула певного досвіду демократичного розвитку: впродовж 1900 – 1920-их років були зроблені перші кроки до створення більш ліберальної моделі управління та впровадження базових демократичних цінностей. На цей період припадає активність політичних партій, робітничого руху, становлення парламентаризму, а відтак, формування політичного обличчя сучасної Японії. Тому відразу після війни порівняно швидко здійснювалося відновлення демократичних інститутів. Це дозволяє твердити про високий ступінь спадковості повоєнної політичної системи з її довоєнною моделлю. Політичні процеси в довоєнній Японії хоча й стали важливою передумовою майбутньої другої модернізації Японії, водночас продемонстрували нездатність тогочасної політичної еліти провести глибоку трансформацію без потужного зовнішнього імпульсу. Таким імпульсом стала повоєнна демократизація Японії в умовах американського окупаційного режиму, коли були проведені системні реформи, які стали основою подальшого розквіту країни, досягнення нею економічного та політичного дива.

Список використаної літератури

1. Акио Кавато. Смысл исчез из общества / Кавато Акио // Азия и Африка сегодня. – 2006. – №4. – С. 45-47.
2. Арешидзе Л. Г. Старые и новые факты о «Курильской проблеме» в российско-японских отношениях / Л. Г. Арешидзе, М. И. Крупянко // Восток. – 2002. – №5. – С. 84-87.
3. Буранок С. О. Трагедия в Перл-Харборе и американская пресса / С. О. Буранок // Вопросы истории. – 2010. – №5. – С. 210-220.
4. Внешняя политика Японии: история и современность: [учеб. пособие / отв. ред. Э. В. Молодякова]. – М.: Вост. лит., 2008. – 320 с.
5. Все о Японии / [сост. Р. И. Царева]. – М.: Профит Стайл, 2008. – 608 с.
6. Демократия в Японии: Современность и традиции: Круглый стол // Восток. – 1991. – №4. – С. 57-73.
7. Елисеефф В. Японская цивилизация: пер. с франц. И. Эльфонд / В. Елисеефф, Д. Елисеефф. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 528 с.
8. Исторический опыт Японии: в чем специфика? Круглый стол // Азия и Африка сегодня. – 1990. – №10. – С. 29-33.
9. Катасонова Е. Л. Отаку: за и против / Е. Л. Катасонова // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №1. – С. 66-68.
10. Китагава Дж. М. Религия в истории Японии: пер. с англ. Н. М. Селиверстова / Дж. М. Китагава. – СПб.: Наука, 2005. – 588 с.
11. Конституция Японии (вступила в силу 3 мая 1947 г.) // Антология политической мысли. – Т. 5: Политические документы. – М.: Политиздат, 1997. – С. 396-404.
12. Кошкин А. А. Японию могли разделить на оккупационные зоны / А. А. Кошкин // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №4. – С. 56-62.
13. Кузнецов Ю. Д. История Японии / Ю. Д. Кузнецов, Г. Б. Навлицкая, И. М. Сырицын. – М.: Высшая школа, 1988. – 593 с.

14. Кутаков Л. Л. Очерки новейшей истории Японии (1918 – 1963) / Л. Л. Кутаков. – М.: Прогресс, 1965. – 294 с.
15. Латышев В. А. Политическая власть в Японии: Механизм функционирования на современном этапе / В. А. Латышев. – М.: Наука, 1988. – 211 с.
16. Макаренко В. В. «Мэйдзи исин»: стадийные особенности генезиса капитализма в Японии / В. В. Макаренко // Народы Азии и Африки. – 1980. – №2. – С. 167-176.
17. Макаров А. Я. Политическая власть в Японии / А. Я. Макаров. – М.: Наука, 1988. – 248 с.
18. Молодяков В. Е. «Реставрация», «революция» или...? / В. Е. Молодяков // Восток. – 2002. – №3. – С. 53-62.
19. Мясников В. С. Россия и Япония: узлы противоречий / В. С. Мясников // Вопросы истории. – 2011. – №2. – С. 139-157.
20. Николаева О. И. Социалистическая партия Японии: от левой ортодоксии к правоцентризму / О. И. Николаева // Мировая экономика и международные отношения (далее МЭМО). – 1997. – №1. – С. 102-107.
21. Овсянников Н. В. «Демократия Тайсе»: судьба либерализма в Японии в первой половине XX в. / Н. В. Овсянников // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 13. Востоковедение. – 2008. – №1. – С. 3-13.
22. Рамзес В. Б. Тернистый путь к материальному благополучию / В. Б. Рамзес // МЭМО. – 1999. – №9. – С. 83-90.
23. Русаков Е. М. Ни права (международного), ни здравого смысла / Е. М. Русаков // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №3. – С. 42-47.
24. Сапожников Б. Г. Япония между 1945 и 1980 годами: итоги и уроки / Б. Г. Сапожников // Народы Азии и Африки. – 1980. – №5. – С. 29-39.
25. Сапрыкин Д. А. Формирование системы местного самоуправления Японии в эпоху Мэйдзи (1868-1911) / Д. А. Сапрыкин // Восток. – 2011. – №2. – С. 25–31.
26. Севостьянов Г. Н. Япония 1945 г. в оценке советских дипломатов. Новые архивные материалы / Г. А. Севостьянов // Новая и новейшая история. – 1995. – №6. – С. 32-53.
27. Тихоокеанская Азия: перспективы трансформаций политических систем: Круглый стол // МЭМО. – 2010. – №5. – С. 83-95.
28. Топеха П. П. Социально-политические изменения в Японии после Второй мировой войны / П. П. Топеха // Вопросы истории. – 1980. – №10. – С. 59-74.
29. Тумаков А. И. Новейшая история стран Восточной Азии (1945 – 2000 гг.): учеб. пособие / А. И. Тумаков, А. П. Чижов. – Харьков: Штрих, 2001. – 180 с.
30. Чернявский И. В. Меч или хризантема / И. В. Чернявский // Проблемы Дальнего Востока. – 1990. – №4. – С. 17-24.
31. Чугров С. В. Россия и Япония: о некоторых параллелях в политической культуре / С. В. Чугров // МЭМО. – 2002. – №11. – С. 48-54.
32. Эйдус Х. Т. История Японии с древнейших времен до наших дней / Х. Т. Эйдус. – М.: Прогресс, 1968. – 401 с.

Н. В. Беседина

ПОСЛЕВОЕННЫЕ РЕФОРМЫ И СТАНОВЛЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ В ЯПОНИИ

В статье анализируется соотношение первой и второй волн модернизации Японии, раскрываются особенности формирования новой демократической модели общественного развития страны после поражения во Второй мировой войне.

Ключевые слова: *мотибун, «мэйдзийская модель», «демократия Тайсе», неординарная демократия, милитаризм, «синдром Тихоокеанской Швейцарии», «обратный курс».*

N. V. Besedina

**POST-WAR REFORMS AND FORMATION
OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY IN JAPAN**

The article analyzes the correlation between the first and the second waves of modernization in Japan. The peculiarities of forming the new democratic model of the country's social development after its defeat in World War II are considered here.

Keywords: *motibun, "Meiji model", "Taisho democracy", "peculiar democracy", militarism, syndrome of Pacific Switzerland, "reverse policy", "system of 1955".*

Надійшла до редакції 30 жовтня 2012 року

Джерелознавство та історіографія

УДК 314/316(093):050:[94(477)]»192»

Ю. С. Степанчук

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО У ДОСЛІДЖЕННІ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ УСРР У 20-ИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено загальний аналіз найбільш спеціалізованих періодичних видань, матеріали яких можуть слугувати доповненням у дослідженні соціально-політичних процесів у період становлення тоталітарного режиму в Україні у 1920-их роках.

Ключові слова: радянська преса, селянство, диктатура пролетаріату, УСРР.

Це був час зародження, а також упровадження нових традицій суспільного життя, на яких виховувалося декілька поколінь наших співвітчизників. Особливістю, а точніше трагедією, засобів масової інформації в цих умовах було те, що вони стали не лише заручниками більшовицької доктрини, а й найактивнішими її пропагандистами. Проте, як зазначає дослідниця Л. М. Лашкевич, періодичні видання є необхідними матеріалами, оскільки в своїй сукупності відображають проблеми, що були актуальними на кожному історіографічному етапі [10, с. 242]. В умовах, коли кінематограф і радіомовлення лише зароджувалися, преса стала потужним інструментом ідеологічного впливу на населення у руках радянської влади. Жодна країна світу на межі 20-30-их років не мала такої кількості газет та журналів на душу населення, як СРСР. Україна за тиражем і за кількістю друкованих видань серед союзних республік займала провідне місце. Факт відродження преси протягом неповного десятиліття вже сам по собі викликає не лише професійний інтерес, а й громадянську повагу.

Значні досягнення у дослідженні преси цього періоду в останні роки мають О. Коляструк [8], В. Букач [1], Г. Єфіменко [7], М. Романюк [13] та інші українські дослідники. Червоною ниткою в їх працях проходить думка, що радянська преса була помічником тоталітарного режиму, єдиним масовим інформаційним джерелом для тодішнього населення України.

Матеріали газет і журналів довгий час були беззаперечною базою суспільно-політичних досліджень історії УСРР 20-их – 30-их років, що зводилися в основному до ілюстрацій різного роду досягнень радянської влади й Компартії. Лише у посткомуністичну добу українські дослідники відкрито висловили плюралістичні погляди стосовно об'єктивності цих публікацій. Загалом, не відкидаючи радянську періодику як історичне джерело, вчені наголошують на необхідності критичного переосмислення та перевірки використаних фактів [9, с. 8].

Ідеалізація пресою радянських реалій, прославлення кращого майбутнього, гіперболізація ролі робітничого класу та Компартії у суспільно-політичному житті

республіки сьогодні не є предметом наукових досліджень: «переконливі» факти втратили свою цінність і сприймаються лише як данина часу, елементами пропаганди у формуванні командно-адміністративної системи в цілому.

Проте в умовах загальної заангажованості нерідко трапляються публікації, які відображають справжню картину соціально-політичного становища у перші десятиліття радянської влади в Україні. Подані під кутом зору як недоліки чи тимчасові пережитки, вони стали свідченням запеклої боротьби у соціальній сфері між диктатурою та українською суспільною самобутністю. Так, газета «Коммунист», схвалюючи політику пролетаризації вищої школи, зазначала, що «...на початку нового 1920-1921 навчального року у вузах України продовжували своє навчання 56 тис. студентів. Це різношерстний елемент петлюрівського, денікінського, гетьманського та іншого гатунку. Таким же є й професорсько-викладацький склад, що нараховував 2,5 тис. чоловік» [14, с. 2]. Тут проілюстрована безкомпромісна позиція влади щодо непролетарських верств населення, насамперед старої інтелігенції.

У періодичних виданнях початку 20-их років є свідчення, що партія більшовиків не була такою монолітною, якою її змальовували у пізніші часи. З 54 818 членів КП(б)У вихідцями з інших партій було майже 5 тис. чоловік. Так, з РСДРП (менш.) перейшло – 1932 чол., СР (ліві) – 462 чол., СР (праві) – 771, анархістів – 104, боротьбистів – 163, БУНДу – 715, інших єврейських партій – 308, українських партій – 257 чол. Найбільша кількість вихідців з інших партій налічувала Харківська парторганізація – 944 чол., далі – Київська – 847 та Донецька – 525 [12, с. 2].

У багатьох тогочасних газетах та журналах постійно публікувались детальні відомості стосовно радянсько-партійних органів влади всіх рівнів, а саме: чисельність, партстаж, вік, соціальне походження, національна приналежність тощо, що після 20-их років засобами масової інформації фактично не практикувалося. Завдяки пресі було відомо, що в Україні, в умовах політики українізації, з 260 відповідальних партійних працівників ЦК, ЦКК, губкомів, окружкомів, міськомів та райкомів 103 чол. були росіяни, 61 єврей, 60 українців та 21 – інші національностей. А з 190 працівників-комуністів міськомів та райкомів 64 були вихідцями з інших партій [2, с. 2].

У цей же час з'явилися публікації, де вказувалися справжні причини катастрофічного зменшення членів різних громадських організацій, зокрема профспілок України. Головні з них – це добровільне звільнення робітників у зв'язку із голодом, промисловою кризою та введенням непу, що приваблював робітників своїми потенційними можливостями. Якщо на початок 1922 року профспілки України налічували 1 млн. 300 тис. чоловік, то вже через півроку вони залишилися без 50% своїх членів. Криза наступила не лише в індустріальних профспілкових організаціях. Переслідування та фізичне винищення інтелігенції як ворожого класу призвело до повного занепаду професійних об'єднань громадян розумової праці [3, с. 29-30].

Деякі тогочасні публікації проливають світло на соціально-економічну диференціацію робітничого класу. «Робітничий клас складається з різних груп, шарів і прошарків, ідеться у «Віснику профруху України» за 1929 рік, висококваліфіковані робітники та чорнороби, машиністи, монтери, інструментальники й поруч вантажники, сторожі на залізницях, робітники дворів;

особи з вищою освітою і неписьменні, агрономи й наймити; інженери, техніки, професори, академіки, актори, лікарі; люди із заробітком у 300 та 30 крб., люди віруючі й глибоко релігійні, пролетарі, куркулі та навіть «колишні люди». Є робітники загартовані в революційних боях і робітники – обивателі, що служили за всіх влад і всім владам» [6, с. 6].

Об'єктивно відображені й позиції тих селян, які внаслідок політики колективізації сільського господарства були змушені поповнювати ряди пролетаріату: «...це молоді селяни, прямо з села, зовсім незнайомі з фабрикою, боротьбою робітничого класу, його завданнями та організаціями. Ця частина нових робітників більше зв'язана з землею, ніж з фабрикою, цілком просякнена селянськими настроями, напівграмотна або зовсім неграмотна, у своїй більшості схильна стояти осторонь від основної пролетарської маси, її інтересів і громадськості й розглядати себе, як випадкових, тимчасових гостей фабрики, заводу, міста» [6, с. 7].

Поряд наводяться приклади настроїв певних кіл робітників, що відразу ж кваліфікувалися як нерозуміння останніми класової боротьби бідняка та середняка проти куркуля. Так, на Харківському заводі «Серп і Молот» під час обговорення питання про виробничі норми й розцінки на 1928 рік лунали заяви: «На заводі знижують, а на селі все відбирають». На одній безпартійній конференції Артемівської округи 1929 року окремі промовці говорили: «У нас все сільське господарство стоїть на мертвій точці, ми не досягли ще рівня врожайності 1913 року». А один молодий робітник виступив з такою промовою: «Податок 1927-1928 років задушив селянство: не куркуль виявляє терористичні вчинки на селі, а бідняки із середняками». Ще один з робітників зазначив: «Якби не сталося з соціалістичним будівництвом того, що з Вавілонською вежею, коли люди перестали розуміти одне одного» [6, с. 9].

У цілому періодичні видання 20-их років були надійними провідниками більшовицької політики серед різних суспільних верств та вікових груп українського населення. Цьому сприяла диференціація самої преси. Ідейно єдина за змістом, вона поділилася на десятки окремих видань за призначенням.

В умовах диктатури пролетаріату багато періодичних видань, отримавши відповідні назви, обслуговували робітничий клас. Такі газети, як «Пролетарская правда», «Всеукраїнський пролетарий», «Пролетар», щомісячний журнал «Пролетарская мысль» та ін., крім надмірного возвеличення суспільної ролі робітників, відображали їх матеріальне становище, зокрема обсяги заробітної платні, чисельність тих чи інших виробничих колективів, участь робітників у громадських організаціях, членство у партії тощо. На початку 1928 року в Україні видавалося 19 газет, зорієнтованих на читача-пролетаря. До цієї групи джерел потрібно віднести і заводські газети. За неповними даними Української книжкової палати, на початку 1929 року в Україні існувало більше ніж 110 друкованих заводських газет. Деякі з них мали тираж понад 10 тис. примірників, що значно перевищувало накладі деяких окружних видань [5, с. 1]. З кожним роком кількість подібних газет в Україні лише збільшувалася.

Потребу в існуванні масової селянської газети більшовики відчували давно. «Селянська правда», що виходила з 1920 року, не могла обслуговувати всі аграрні райони республіки. Навіть у середині 20-их років у таких округах, як Тульчинська, Могилів-Подільська, Луганська та Артемівська, селяни не мали своєї газети.

Згодом таким виданням стало «Радянське село». Популярність газети серед селянства була висока. Щомісячно редакція отримувала близько 10 тис. листів з питань юридичних, земельних (найбільше) та інші [11, с. 30]. Проте більшість публікацій у газеті була спрямована на загострення класових суперечностей на селі й пропаганду соціалістичного способу господарювання.

Численними були органи молодіжної преси. У щоденній газеті «Комсомолец України», «Молодой рабочий», «Молодой пролетарий», журналах – «Молодий більшовик», «Юнацький рух», «Юный коммунист», «Молодая гвардия», «Юный коммунар» та інших, публікувалося багато матеріалів про діяльність найвпливовішої після КП(б)У організації – комсомолу.

Через піонерські газети «Юний лєнінець», «На зміну», «Більшовиченята» тощо комуністична ідеологія захоплювала серця дітей.

Створені більшовиками громадські організації та суспільні рухи теж мали видання, розраховані на певного читача.

Великою популярністю серед населення користувалося товариство Українського Червоного Хреста – УЧХ. Вступ до організації відбувався, головним чином, на ґрунті зацікавленості населення у медичній допомозі. Товариство видавало двотижневий ілюстрований журнал з однойменною назвою. На його шпальтах піддавалися нищівній критиці антисанітарні умови життя і праці, висвітлювалася робота організації у санітарно-лікувальних, профілактичних та інших оздоровчих закладах серед населення.

Профспілкові організації України всебічно представляли «Вестник профдвижения Украины», «Вопросы профдвижения», «Бюлетень Всеукраїнської ради професійних спілок» та інші.

Члени організації робітничо-селянських кореспондентів – робітники оприлюднювали свої викривальні матеріали не лише у спеціалізованих журналах та газетах, а й на спеціально відведених для цього аркушах у всіх тогочасних періодичних виданнях.

Докладні відомості про завдання, членство, взаємодію з населенням таких масових громадських організацій, як ТСО-Авіахім (товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву) і МОПР (міжнародна організація допомоги борцям революції) подавали журнали «Інформаційно-методичний бюлетень Всеукраїни ТСО-Авіахім», «На варті», «Мопрактивіст», Бюлетень Всеукраїнського Центрального Комітету МОПРу» тощо.

Окремою групою найвищого офіційного характеру виступають відомчі періодичні видання. Найбільш поширеними з них були журнали «Вісті ЦК КП(б)У», «Партактивіст», «Справочник партийного работника», «Партийное строительство», «Більшовик України», двотижневий ілюстрований журнал ЦКК-РСІ «Під контроль мас», «Вісті Народного Комісаріату Праці УСРР», газети – «Правда», «Комуніст» та багато інших.

За неповними даними, на початку 30-их років, в Україні виходило 206 міських, районних, 400 друкованих заводських газет і майже 200 журналів [15, с. 10]. Разовий тираж усіх газет України становив близько 3 млн. примірників [4, с. 76].

Таким чином, періодичні видання радянської України є невід'ємною складовою частиною джерельної бази досліджень соціально-культурних та політично-економічних процесів 20-их – початку 30-их років ХХ століття, що

проходили в одному руслі із колективізацією, індустріалізацією, голодоморами та іншими негативними явищами в історії нашого народу.

Подальші аспекти досліджень соціально-політичної структури УРСР за допомогою періодичних видань мають безумовні перспективи. Підтвердженням цього є відкриття спеціалізованих центрів з вивчення періодики у Києві та Львові.

Список використаної літератури

1. Букач В. Українізація преси та видавничої справи в 1921-1925 рр. / В. Букач // Історико-культурна спадщина і її вивчення при підготовці вчителів без відриву від виробництва. Тези доповідей: україно-російський науково-методичний симпозиум. – Одеса, 1992. – С. 10-12.
2. Герасимов Н. Актив партійної організації України / Н. Герасимов // Коммунист. – 1924. – 30 марта. – С. 2.
3. Гербаненко С. Профсоюзы Украины за полгода / С. Гербаненко // Вестник профдвижения Украины. – 1922. – С. 29-30.
4. Гринюк П. Ф. Партійне керівництво пресою та робселькорівським рухом на Україні в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926-1929 рр.) / П. Ф. Гринюк // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С. 71-77.
5. За керівництво заводською друкованою газетою // Комунист. – 1929. – 13 серпня. – С. 1.
6. Златопольський Н. Про праву небезпеку у профрусі / Н. Златопольський // Вестник профдвижения Украины. – 1929. – №12. – С. 6-9.
7. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932 – 1938) / Г. Єфіменко. – К., 2001.
8. Коляструк О. Преса в умовах «наступу соціалізму» / О. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П. С. – Вип. 3. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – С. 113-118.
9. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці, 1999. – 338 с.
10. Лашкевич Л. М. Джерельна та історіографічна база дослідження проблеми суспільно-політичних процесів в Україні 1920-их років / Л. М. Лашкевич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П. С. – Вип. 5. Серія: Історія. – Вінниця, 2003. – С. 242.
11. Мережа газет на Україні (Замітки про пресу) // Червона преса. – 1926. – №8. – С. 30.
12. Отчет о деятельности ЦК КП(б)У (август – сентябрь 1922 г.) // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – №9. – С. 2.
13. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ ст. / М. Романюк. – Львів, 2000. – 244 с.
14. Ряппо Я. Пролетаризация высшей школы / Я. Ряппо // Коммунист. – 1923. – 20 декабря. – С. 2.
15. Тесленко П. На широкі рейки ударництва / П. Тесленко // Робсількор. – 1931. – №1. – С. 10.

Ю. С. Степанчук

СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ УССР В 20-ЫХ ГОДАХ ХХ ВЕКА

В статье сделан общий анализ наиболее специализированных периодических изданий, материалы которых могут быть использованы при исследовании

социально-политических процессов становления тоталитарного режима в Украине в 1920-ых годах.

Ключевые слова: советская пресса, крестьянство, диктатура пролетариата, УССР.

Y. S. Stepanchuk

MASS MEDIA AS A HISTORICAL SOURCE FOR STUDYING THE SOCIAL LIFE OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S

The article presents the general analysis of the most specialized periodicals, which can be used for studying the social and political processes of establishing the totalitarian regime in Ukraine in the 1920s.

Keywords: Soviet press, peasantry, dictatorship of proletariat, the Ukrainian SSR.

Надійшла до редакції 25 вересня 2012 року

УДК 94(477)»192»-058.237:394

О. А. Коляструк

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР В 1920-ті РОКИ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізується стан дослідження в сучасній українській історіографії проблеми повсякденного життя інтелігенції впродовж першого десятиліття радянської влади в Україні.

Ключові слова: історія повсякденного життя, інтелігенція, сучасна українська історіографія, джерела з повсякденності.

Повсякденність – це реалії буття кожної людини, що проживаються нею непомітно, без надмірних зусиль, акцентування й рефлексії. Повсякденність не потребує від людини розв'язування доленосних питань, не змушує її до зосередження на раціональному усвідомленні своїх дій та вчинків, вона не вимагає суворого контролю емоцій і почувань, розмислу над їх проявами. Повсякденність – це наче іманентна даність, в яку людина занурена та сприймає її як очевидність у всьому розмаїтті й неподільній сукупності.

Разом з тим, повсякденність не безладна, вона непомітно врегульована різними інститутами й установами, нормами і приписами. Це свого роду мережа особливим чином улаштованих просторів. Повсякденність має особливий ритм повторювань та звичок, випадковостей та незначущих деталей. У повсякденному житті ніби нічого особливого не відбувається, нічого не починається і нічого не закінчується, а все тільки триває.

Фернан Бродель писав: «... повсякденність – та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не даючи собі звіту, – звичка чи навіть рутинна, це тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає нічийх рішень та котрі відбуваються, по правді кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості. Я гадаю, що людство більше ніж наполовину занурене в такого роду повсякденність. Незліченні дії, передані в спадок,

накопичені без будь-якого порядку, повторювані до безконечності, перш ніж ми прийшли у цей світ, допомагають нам жити – і водночас підкорюють нас, чимало вирішуючи за нас упродовж нашого існування. Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами й способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, котрі почасти, причому частіше, ніж ми це можемо уявити, занурюються в незапам'ятні часи» [1].

Радянські історики обминали повсякденне життя суспільства як неважливе й другорядне при реконструкції історичного минулого. Водночас щоденні реалії не могли не проникнути на сторінки історичних досліджень. Історики почасти вдавались до використання їх як фонових ілюстрацій до великих подій, процесів і явищ. Прийом контрастного протиставлення державно-політичного життя (як значущого та визначального в історії) звичайному, буденному побутуванню пересічних (безіменних, неназваних) людей дозволяв підсилити концептуальні засади і магістральні висновки. В економічній історії повсякденність поглиналася виробничою сферою, у воєнно-історичному писанні щоденні складності й проблеми (самих військових чи мирних мешканців), болі й страждання, сумніви й страхи були заступлені героїкою або патетикою патріотизму. Те ж, що не вкладалось у ці параметри, осуджувалось, як прояв колабораціонізму чи елементарного боягузства. Навіть соціальна історія, захоплена загальними показниками (динаміки заробітної платні, розширення житлової площі, кількості вироблених на душу населення продуктів і товарів широкого попиту, відкритих театрів та стадіонів, витрат соціального страхування, санаторно-оздоровчого забезпечення тощо), губила буденне життя суспільства з поля зору. Культурологи також не звертали уваги на повсякденність, вважаючи, що культурно-духовне життя вичерпується філософськими, релігійними, політичними, естетичними доктринами. Філософи, хоч і піддавали аналізу масову свідомість (а радянські – крізь відому наріжну «буттєвизначальну» формулу), абстрагувались від конкретики щодення [3, с. 14].

Натомість історична антропологія останніх десятиліть ХХ століття актуалізувала проблематику повсякдення у колі гуманітарних дисциплін і довела, що повсякденність як сфера людської історії має право на статус самостійного об'єкта історичного аналізу.

За оцінкою О.А.Удода, історія повсякденності виросла з кризи традиційних підходів [10, с. 8-10]. Вона постала на контрасті з глобальними теоріями. Російський дослідник М.М.Кром підкреслює, що саме заглиблені студії у повсякденність дозволяють з нових позицій переглянути ту чи іншу концепцію [6, с. 12]. З іншого боку, історія повсякдення дозволяє повернути звичайну, пересічну людину в історію [7].

Особливого значення набуває історія повсякдення для розуміння переломних епох, коли відбувається перехід до нових норм і стандартів життя або формується культура опору/конформізму нав'язуваним цінностям, відповідно вдосконалюються/дисгармонізуються вже усталені структури повсякденності. Саме на цьому етапі найчастіше зміщуються акценти зі стандартного, поширеного, пересічного – до особливого, одиничного, унікального, що теж є чинником історичного процесу. Історика повсякденності цікавить, як люди самі оцінюють своє життя, самих себе, як вони співвідносять себе з імперативами суспільства й до яких вчинків та дій спроможні за пропонуванних обставин.

1920-і роки у свідомості пересічного українського історика зазвичай асоціюються з новою економічною політикою, політичною боротьбою в більшовицькій партії, з національним відродженням та українізацією. Вони справді були наповнені радикальними змінами в суспільно-політичній, соціально-економічній, культурно-національній сферах життя країни. Втім нерідко за характеристикою насиченої великими й важливими подіями історії поза нашим баченням і усвідомленням залишається звичайне щоденне життя суспільства. Натомість повсякдення так само є змістовою складовою історії, без бачення щоденних реалій, у яких відбувались події, проходили процеси, стались факти і виявляли себе люди, без урахування цього так званого «історичного тла» картина відтворення минулого є неповною, відповідно й розуміння його є не цілком адекватним.

І в українській історіографії історія повсякденності дедалі набуває все більшого визнання, її проблематика цікавить дослідників різних історичних епох, соціальних груп і регіонів, поглиблюється осмислення її теорії та методології дослідження [2; 5; 6]. Початковому аналізу піддані також й окремі питання джерельного забезпечення історії повсякденності [4; 8].

Дослідження повсякденного життя національної інтелігенції у перші роки радянської влади в Україні зумовлене кількома факторами. По-перше, інтелігенція, як носій національної ідентичності, освіченості й креативності, опинилась у центрі змін життєвого світу всього українського суспільства, бо вона, з одного боку, трагічно усвідомлювала та глибоко осмислювала, а з іншого – виявилась причетною до вироблення та адаптації нових життєвих правил, норм, стандартів, приписів повсякденного життя.

По-друге, повсякденні реалії інтелігенції проходили на загальносуспільному тлі, вони не були локалізовані від життєвих світів інших соціальних верств і категорій суспільства. З іншого боку, сформовані в дореволюційний час погляди на норми повсякденного життя інтелігенції не були скасовані з проголошенням радянського ладу, для більшості інтелігентів традиції й приписи щоденної поведінки зберігались недоторканими, попри злам їх матеріально-побутового докільця, старі виміри порядності вступили у конфлікт з новими ритмами. Втрата колишнього повсякдення, принаймні його руйнування викликали у працівників розумової та творчої праці відповідну реакцію, що виражалась у спробах не піддатись деконструктивним зовнішнім уторгненням у їх світ шляхом ізоляції, відкритого протесту, еміграції або, навпаки, пристосування в міру припустимого до нових рекомендацій та обставин організації щоденного існування. На відміну від робітничого класу і селянства, чия рефлексія на життєві інновації була значно поміркованішою й менш усвідомленою через нижчий освітній та загальнокультурний рівень, інтелігенція свідомо реагувала на запровадження нових етично-моральних правил, що стосувались не тільки її, а й усіх громадян, піддаючи їх критичному осмисленню, і виробляла відповідні реакції.

По-третє, інтелігенція залишила насамперед у документах особового походження (щоденниках, листах, спогадах) свідчення про повсякденні реалії власного побутування та інших суспільних верств, які надаються для розуміння світу повсякденності непівського періоду в цілому.

Формування особистості інтелігента відбувається впродовж усього життя. Тим самим інтелігент є результатом сплетення цілої низки складних єдностей;

його індивідуальність, у кінцевому підсумку, зводиться до певного співвідношення об'єктивних творчих, побутових і соціальних сил, що брали участь у її творенні. Дослідити ці сили, навчитися розбиратися в них, уміти бачити, як вони тиснуть на творчість інтелігента, знати закономірності цих процесів у реальному втіленні, а не абстрагованому із суспільних відносин і спостерігати живу еволюцію інтелігенції в суспільстві – ось завдання, до яких підійшла сучасна історична наука та які мають розкрити зміст поняття «інтелігент» і самий сенс виконуваної ним у суспільстві роботи [9, с. 370]. Природно, що за такого становища особливої гостроти набули питання повсякденно-побутового характеру, а самі дослідження пішли по лінії вивчення цих ознак, а перед наукою постала проблема – проблема співвідношення фактів еволюції інтелігенції з фактами повсякденного побутування.

У 1920-і роки українська інтелігенція не була ще по-радянськи уніфікованою категорією. Спектр її соціальної адаптації й відповідно настроїв визначався освітньо-професійним рівнем і суспільно-політичним досвідом, у тому числі набутим у період національних змагань 1917-1920 років. З огляду на це, міра типізації чи ступінь узагальнень стосовно інтелігенції допустима доволі обережна та умовна.

Справді, структури повсякденного життя певного суспільства складаються поступово, вони шліфуються часом і обставинами, передаються з покоління до покоління як щось звичне, зрозуміле, прийнятне, звичайне, що не викликає спротиву й не потребує пояснення. Повсякденне – це наше добре припасоване сучасне.

Реконструкція реалій повсякденного життя національної інтелігенції в УСРР у перше десятиліття радянської влади потребує новітнього інструментарію, незаідеологізованої методології, широкого комплексу джерел і нетрадиційних запитів історика до них. Таке відтворення є вкрай непростим завданням та вимагає копіткої дослідницької праці; воно можливе за кількох необхідних умов: по-перше, чіткого розуміння самого предмета відтворення; по-друге, бездоганного знання й володіння корпусом різноманітних наративних джерел; по-третє, готовності та відповідальності дослідника узагальнювати отримані результати.

Сучасна наукова критика джерел історії радянської повсякденності дозволяє твердити, що історик повсякденності має користуватися не тільки офіційними архівними документами, а й документами особового походження (збереженими в архівах, приватних колекціях, записаних з усних оповідей). При цьому питома вага останніх (щоденників, листів, спогадів) у багатьох випадках для розуміння щоденного проживання більша за офіційно впорядковані документи, оскільки ті залишали поза увагою «дрібниці життя».

До арсеналу історика повсякденності мають бути долучені різноманітні усні джерела: а) фольклорні (анекдоти, частівки, бувальщини, пісні, приказки), б) псевдо- або неповноінформативні (чутки, плітки, оповідки).

Не обійтися історичному повсякденності без візуальної документалістики. Провідну роль тут відіграють фотографії та кінострічки (художні й документальні), не менше надаються для реконструкції такі образотворчі джерела, як малюнки, гравюри, реклама, карикатури, шаржі, поштові листівки, плакати, марки тощо. Своєрідним джерелом є художня література, особливо твори,

написані «по свіжих слідах» або на підставі особистої причетності їх автора до зображуваних подій.

Газетні матеріали (хроніки, репортажі, інтерв'ю, огляди, нариси, оповідання, есе, оголошення, навіть гасла) є обов'язковими до залучення. Крім безпосередньої інформативності, вони містять акценти часу, виказують домінанти суспільних настроїв, виявляють типове і виключне, а також підказують лексично-мовні характеристики суспільства у різних його соціальних, регіональних, вікових, професійних, освітніх вимірах тощо.

Обов'язковим є також відтворення предметно-речового середовища повсякденних практик – виробничих, дозвіллевих, побутових; приватних, родинних, колективних, групових – з дотриманням як деталей, так і всього комплексу оточення людини в її щоденному житті. Отже, слід удаватися до своєрідної «археології повсякденності» – пошуку речей, предметів, костюмів, взуття, прикрас, аксесуарів тощо, які можуть зберігатися в музейних і приватних колекціях, театральному реквізиті й ін.

Традиційно під предметом історії повсякденності розуміють сферу приватного життя, сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, товариських зв'язків і кола спілкування, нерідко до кола її проблем відносять трудове життя, моделі поведінки й взаємин на робочому місці. Більшість сучасних дослідників уважають, що повсякденність не варто обмежувати лише матеріально-побутовими обрисами, до її важливих ознак слід уключати і ментально-світоглядні характеристики суспільства, їх вплив на спосіб життя, на заняття, організацію праці та відпочинку, проведення дозвілля тощо.

Повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти й одягти, де жити, чим пересуватись, чим послуговуватись у праці, навчанні й дозвіллі, як дбати про здоров'я) та «аксіологією життя» чи «стилем життя» (сенсово-смысловое наповнення, система життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки).

Вивчення повсякденного життя інтелігенції у непівські часи дозволяє зруйнувати усталені стереотипи щодо її ролі у житті суспільства, визнати її не тільки об'єктом радянської історії, а і її активним суб'єктом, попри те, що вона безпосередньо не виробляла матеріальних благ. Її фахові знання й творчий потенціал були використані владою для налагодження не тільки нового виробництва та культури, а й унормування способу життя в радянські часи.

Історія повсякденності сприяє поверненню людини в центр історії, дозволяє реалізувати сучасний і перспективний ціннісний пріоритет філософії й політики, а саме: не людина для суспільства, а суспільство (та держава зокрема) для людини. Таким чином, історія повсякденності безпосередньо пов'язана із політичною антропологією, яка вчить, що людина відрізняється широким діапазоном своєї мотивації (не тільки економічний чи політичний інтерес, а й культурні, демографічні, професійні тощо). Історія повсякденності вчить, що слід пам'ятати і враховувати аксіому: люди завжди адресують свої потреби до суспільства та його інститутів, коли вони приписують йому відповідальність за те, що відбувається в їхньому власному житті, за рівень свого існування і можливість самореалізації.

Список використаної літератури

1. Бродель Ф. Динамика капитализма. Лекция 1: Переосмысливая материальную и экономическую жизнь / Ф. Бродель // <http://orel.rsl.ru/nettext/foreign/broudel/lekts1.htm>
2. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряду / В. Головка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 17. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – С. 87-101.
3. Кнабе Г. С. Диалектика повседневности / Г. С. Кнабе // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С. 14-26.
4. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С. 145-154.
5. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х.: Курсор, 2008. – 122 с.
6. Кром М. М. Историческая антропология / М. М. Кром. – СПб.: Нестор-История, 2000. – 128 с.
7. Курьянович А. В. История повседневности как характерная черта мировой исторической науки во второй половине XX в. / А. В. Курьянович // Теоретико-методологические проблемы исторического познания: Материалы к междунауч. конф. / Под ред. В. Н. Сидорцова, В. С. Кошелева, Я. С. Яскевич: В 2 т. – Мн.: РИВШ БГУ, 2000. – Т. 1. – С. 147-150.
8. Сальникова А. А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики / А. А. Сальникова // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.). – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 286-297.
9. Соколов К. Б. Российская интеллигенция XVIII – начала XX века: картина мира и повседневность / К. Б. Соколов. – СПб.: Нестор-История, 2007. – 510 с.
10. Удод О. А. Про історію повсякденності / О.А.Удод // Борисфен. – 2000. – №4. – С.3-12.

О. А. Коляструк**ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ УССР
В 1920-ЫЕ ГОДЫ КАК ОБЪЕКТ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ**

В статье анализируются состояние исследования в современной украинской историография проблемы повседневной жизни интеллигенции в течение первого десятилетия советской власти в Украине.

Ключевые слова: *история повседневной жизни, современная украинская историография, интеллигенция, источники о повседневности*

О. А. Kolyastruk**THE DAILY LIFE OF THE INTELLIGENTSIA IN THE UKRAINIAN SSR
IN THE 1920S AS AN OBJECT OF HISTORICAL STUDIES**

In the article the situation of researching the problem of the intelligentsia's everyday life during the first decade of the Soviet power in Ukraine in the modern Ukrainian historiography is analyzed.

Keywords: *history of everyday life, contemporary Ukrainian historiography, intelligentsia, sources on daily occurrence.*

Надійшла до редакції 24 жовтня 2012 року

З історії Полтавського педуніверситету

УДК 82-94(092)

М. І. Гавриленко

ШКОЛА¹

У спогадах відомий учений розповідає про своє навчання та працю в Полтаві в 1910-их – 1920-их роках.

Ключові слова: освіта, реальне училище, учительський інститут, інститут народної освіти.

Для отримання освіти мене віддали до Полтавського реального училища. Перші три роки (підготовчий та два перших класи) не вирізнялися нічим прикметним, якщо не брати до уваги поодиноких і випадки читання викладачем із книги Кайгородова «Із царства пернатих» і, зрідка, показ таблиць «Птахи Європи». До цих таблиць уносимо й великі настінні таблиці «Друзі й вороги саду, лісу, поля». Інші предмети вивчалися майже схоластично й зводилися до читання та заучування від пункту до пункту.

Значущою подією для мене була можливість користуватися бібліотекою «Брема». Але, звичайно, я не дуже на цьому розумівся. Доступнішими для мене були малюнки.

Надзвичайно сильне враження, що залишилося на все життя, я отримав від барвистих описів у книгах «Із царства пернатих» Кайгородова й «Вічний трудівник» Смайлем, що збереглися й до дня написання статті; іншою важливою подією того часу було отримання в довгострокове користування книги «Птахи Європи» Силантьєва та Холодковського, де були барвисті зображення птахів та їхніх яєць. Годі й казати, «Брем» відійшов на другий план. Із цієї праці я робив розлогі виписки майже завжди зоологічного характеру – про птахів, що живуть на Полтавщині або ймовірно повинні тут жити. Усе це робилося стихійно. Вказівок, що мали б скеровувати мене в потрібному напрямі, ні в школі, ні, звичайно, вдома отримати я не мав змоги у зв'язку з недостатнім рівнем знань в оточуючих, а інколи й навіть ворожим ставленням.

Один із гуртківців мого батька при групі його знайомих доводив усю гріховність збирати пташині яйця: «Подумайте, який це гріх! Адже тут поєднується і злодійство, і вбивство». Домашньою подією того часу було отримання дозволу тримати в клітках птахів і, що вкрай важливо, з-поміж інших

¹ Уривок із спогадів Миколи Івановича Гавриленка (1889-1971) – відомого вченого-орнітолога, краєзнавця, педагога, який працював у Полтавському учительському інституті, а в післявоєнний період – у Полтавському педінституті. Його спогади «Mea vita» («Моє життя») були написані в 1969 році. Їх зібрав і впорядкував знаний український письменник і краєзнавець П. П. Ротач. Допомогу у підготовці даної публікації до друку надала ветеран ПНПУ, доцент О. А. Стасілюнас. Переклад з російської.

птахів усю зиму жила біла лазоревка, упіймана майже в самому місті. Навесні всіх птахів, за наказом батька, я зобов'язаний був випускати.

У той період я став частим відвідувачем відкритого музею. Тут завідувач М. О. Олеховський познайомив мене з тоді ще професором-полтавчанином В. І. Вернадським і, що важливіше, із професором В. В. Докучаєвим, який за два роки до своєї смерті ще раз відвідав Полтаву і, звичайно, музей. Знайомство, якщо так можна сказати, полягало в тому, що Олеховський послав мене провести Докучаєва від музею до нього на квартиру, оскільки візник не знав, як потрапити до Олеховського, що жив на Ново-Будові, місцевості ще не обжитій. Із цієї поїздки можу повідомити курйоз із візитівкою Докучаєва. Олеховський похапцем приколов візитівку Докучаєва, що була в нього раніше, до вхідних дверей свого будинку. Це й викликало у Докучаєва щирий сміх і зауваження після прочитання: «Ось і квартира моя переїхала до Полтави, не тільки я сам». Усе ж, між іншим, Докучаєв передбачив мені життя натураліста в майбутньому.

Третій і четвертий клас практично нічого мені не дали. Інтерес викликала в мене невелика популярна книжечка Світського «Співочі птахи», а саме її передмова, де автор говорить, що ловля птахів непроста справа. Цією передмовою я захищався від нападок знайомих, школи й глузувань удома.

Важливу роль зіграла в моєму житті того періоду і книга М. Н. Богданова «Картини з життя російської природи». Передмова до книги також служила мені захистом. Я доводив, що такі вчені, як Богданов, вивчали птахів і ніхто не глузував над ними.

Тоді ж я познайомився з другом дитячих, непересічною людиною, викладачем співу в Кадетському корпусі і Семінарії І. Н. Різенком. Великий знавець української етнографії та музики Різенко мав чудову бібліотеку. Крім музичної літератури, у нього було багато гуманітарних книг і книг із природознавства. Були журнали «Основа», «Зоря»; із книг, пам'ятаю, був «Вік». Своєю бібліотекою Різенко дозволяв користуватися всьому юнацтву. Будучи членом якоїсь «Січі» у Львові, Різенко мав спеціальне відділення в своїй бібліотеці – «Галичина», де він зберігав і музичну літературу, а ще жетони та запрошення, які отримував з Галичини. Коли вихованці Духовної семінарії запросили спеціальною делегацією, очолюваною викладачем І. В. Авраменко, приїхати М. С. Грушевського, то за вечерею в колі почесних гостей Різенко привітав почесного гостя українською мовою, пересипаною латиною. Також слід зазначити, що Різенко був організатором Полтавського українського хору й неодмінним членом Українського клубу.

Різенко познайомив мене з натуралістом, викладачем Кадетського корпусу В. А. Шевельовим, автором книги «Спостереження за перельотом у Чернігівській губернії». Це знайомство було особливо важливим для мене. Шевельов показав, як виготовляти чучела. І хоча у зв'язку зі своєю роботою викладача в Кадетському корпусі й роллю директора власної гімназії він мало приділяв мені уваги, але я завжди мав від нього підтримку щодо важливих питань систематики птахів. На жаль, Шевельов майже не мав уявлення як виготовляти основний об'єкт – наукові шкурки.

Тоді я отримав доступ до фундаментальної бібліотеки реального училища. На жаль, у цій бібліотеці було дуже мало книг із природознавства. Але були «Праці Київського товариства дослідників природи» за багато років. Там я знайшов

Сабанєєва «Риби Росії» і найцінніші для мене два томи Мензбира «Птахи Росії». Птахи Росії дали мені основний напрямок щодо вивчення наших птахів, а найсуттєвіше – ці книги мали багато відомостей із біології та поширення птахів у Росії, а не загальних, як у Холодковського в його книзі «Птахи Європи». Читаючи Мензбира, я зіставляв з моїми спостереженнями над птахами на Полтавщині, і помітив деякі пропуски або «недогляди в «Птахах Росії».

У Реальному училищі тоді почав викладати вихованець-природничник Московського університету, який добре знав Мензбира, В. А. Гроздов. Відтоді я припинив даремно зубрити підручник Ясенського, що містив подекуди неточні відомості. Про ці неправдиві факти, зіставлені з особистими спостереженнями та недоглядами в «Птахах Росії», я повідомив Гроздова. Гроздов зажадав, щоб я послав ці відомості Мензбіру. Майже рік я не наважувався написати йому. Протягом того часу було зроблено ще нові спостереження, додані до колишніх. Нарешті, я відіслав розлогий опис моїх спостережень. Яким було моє здивування й радість, коли я отримав відповідь із проханням продовжувати підтримувати письмовий зв'язок. Разом із листом Мензбир надіслав у подарунок цінну й рідкісну свою книгу «Орнітологічна географія». Це було остаточним затвердженням мене в спеціальності орнітолога.

Відтоді я став постійним відвідувачем музею. Тут у приватних бесідах із завідувачем музею Олеховським М. О. я почав отримувати основні відомості з геології в обсязі Ляйдля та ґрунтознавства з особистих спостережень Олеховського на Полтавщині. Хоча мої відомості з орнітології були незначними, проте Олеховський доручив мені розібратися в запасних колекціях музею і розташувати їх у систематичному порядку, прийнятому в книзі великого харківського орнітолога Сомова М.М. Це було перше й досить серйозне знайомство вже зі спеціальною фауністичною орнітологією, тим паче в близькій місцевості. Тут же, у музеї, я познайомився і з Зарецьким І.А. Це була загалом щедро обдарована людина, особливо з археології й української етнографії, зокрема, з кераміки. Його книга «Гончарні промисли Полтавської губернії» не втратила свого значення й до сьогодні. Що стосується фауністики й зоології загалом, то Зарецький мав на мене швидше шкідливий, ніж позитивний вплив. Я довіряв зовнішньому авторитету Зарецького й робив грубі помилки і в систематиці, і в зоогеографії. У покажчику Зарецького фігурують суто африканські птахи, що роблять гнізда на Полтавщині, настільки приголомшливі для читача, що Мензбір не соромився звернутися до мене з запитом написати йому, що це за птахи або краще дати опис і малюнок цих птахів. Наприклад, сорокопуда, гагари. Звичайно, екземплярів не було, і такі птахи існували у фантазії Зарецького, нав'язаної ледве не Бюфоновським твором. Так чи так, від Зарецького я отримав багато загальних відомостей, зокрема, з історії.

До того ж періоду належить і дуже короткочасне знайомство з Саксаганським О.К. Від нього я отримав ряд відомостей про українську музику. Хоча знайомство було короткочасним, усе ж Саксаганський зумів відвідати український хор старшокласників реального училища. Тут мені довелося розмовляти із Саксаганським про «Наукове товариство», що викликало мою зацікавленість. Крім того, за його допомоги я отримав дозвіл у його друзів Переслені брати додому рукописну «Історію Русів» Полетики.

Наступною важливою для мене подією було письмове знайомство з ординарним професором Сушкіним В.О., а за півроку за допомогою Сушкіна та за сприяння Переслені О. я отримав з Департаменту землеробства й державного майна відкритий лист на право цілорічної полювання в казенних лісах і, крім того, у приватновласницькому великому маєтку від Переслені в Трибах. Як наслідок, було підготовлено й надруковано статтю «Птахи нижньої течії річки Коломак».

Дуже скоро відбулося особисте знайомство з професором Сушкіним.

Після складання іспиту з латинської мови я був прийнятий до Харківського університету на фізико-математичний факультет, природниче відділення, де я вже працював і слухав лекції проф. Нікольського А.М., проф. Сушкіна, не враховуючи інших великих, але менш важливих для мене професорів. Тепер, живучи в Харкові, я став частим гостем Сомова М.М., людини цілком здорової, яка проте втратила ноги і праву руку. Сомов, цілком європейськи освічена людина, добре знайомий із музеями Лондона, Парижа і Берліна, виявився для мене скарбом. Від нього я отримав багато відомостей про музеї Західної Європи і, крім того, дозвіл користуватися його особистою бібліотекою, в якій, крім російських видань, було багато книг іноземних авторів, яких не було навіть у книгосховищах університету. З-поміж них – Дрессер, Шарп, Християн Людвіг Брем, італієць Гігліолі, француз Він'йо і інші. У нього ж спочатку, а потім і в університеті я познайомився з медиком, але в душі орнітологом, катеринославським натуралістом Вільхо В.С., гарним таксидермістом, що дав мені багато вказівок із техніки препарування птахів, особливо шкур; тут я дізнався, як виготовляти справжні наукові шкурки – зовсім не так, як це робив згаданий вже Шевельов В.Л.

У будинку Сомова мені довелося познайомитися на званому обіді, який давав хазяїн із нагоди візиту в Валки і спеціальних відвідин Сомова найбільшим дослідником туркестанської фауни Зарудним П.А. (до того ж першого європейця, що пройшов Східну Персію і вийшов до Індійського океану). Тут на обіді зібралися стовпи тодішньої зоології Сушкін, Нікольський, Зарудний, сам Сомов (праці якого і зараз є зразком для працівників орнітології), Вальхен, із молоді – Кукіль-Яснопольський, Пгоушенко, Серебровський і я.

У Полтавському земляцтві довелося познайомитися з професором Багалієм, який був у мій час головою земляцтва від професури, і професором Сумцовим. Як уже видно зі списку професури, на зборах багато говорили про Україну, її історію та етнографію, ну і, звичайно, співали майже винятково українські пісні, а студент-історик Левченко поганенько грав на бандурі.

Війна завдала глибокого удару по цивільному життю. Я тоді був уже викладачем гімназії Полтавського губернського земства (раніше гімназія Павелко). Хоча викладачів військова мобілізація не стосувалася й особи призовного віку платили військовий податок, але вони зобов'язані були бути на обліку у військового начальника. Як кажуть, про всяк випадок. Музей тоді я відвідував, як і раніше. Тут досить близько познайомився із завідувачем археологічним відділом Щербаківським В.М., який працював там вже два роки. Щербаківський, людина освічена, яка володіла грецькою і латинською мовами, познайомив мене з Карпатами і життям галичан – як життям сільського населення, так і інтелігенції. До того ж, змалював багато темних сторін життя населення, про що Різенко навіть не згадував. Але найважливіше, Щербаківський досить докладно ознайомив мене з різними архітектурними стилями і показав багато

фотографій, зроблених ним особисто під час огляду оригіналів. Тут же, у «Вадима», як звали Щербаківського в суспільстві, я познайомився з істориком Падалкою Л.В. У бесідах із ними як поодиночі, так і разом, відкрилося, якщо можна так сказати, для мене джерело знань, найперше з історії Полтавщини та всієї України, її давньої літератури і польових тонкощів археології. Особливо блискучими були лекції, які читав Вадим у Полтавському відділенні історико-філологічного факультету Харківського університету та в Українському клубі.

Трохи пізніше в Полтаві стала жити надзвичайно освічена й культурна сім'я Рудинських. Рудинський М.Я. почав працювати в Педагогічному бюро Полтавського губернського земства та у видавництві «Спілка споживчих товариств». Що до виданих ним творів, переважно перекладених, треба відзначити «Пісню про Нібелунгів» й оригінальну працю «Архітектурне обличчя Полтави», що стали зразком для пізніших видань у тому дусі.

Невдовзі я залишив роботу в гімназії і перейшов у переведений зі Шведської могили Учительський інститут і майже одночасно в музей – місце моєї основної роботи. В інституті я познайомився зі справжнім ученим, академіком петербурзької духовної Академії Сагардою М.І. Сагарда читав курс лекцій «Культурні відносини Сходу-Заходу». Багата ерудиція Сагарди, що, крім основної своєї спеціальності, знав ще вісім мов, звичайно, в особистому спілкуванні дала мені безліч знань, а, найосновніше, відомостей із нетрафаретних курсів. Одночасно в інституті викладав історик Пархоменко В.А., суперник щодо ряду питань академіка Б.Грекова, особливо щодо вивчення й аналізу Київської Русі. Пізніше Пархоменко був запрошений у Ленінградський університет. Від Пархоменка я отримав також багато знань, тим паче, у нього було чимало робіт, що стосувалися Полтавщини. У Пархоменка мені доводилося бувати вдома, оскільки він знав мене ще як учня Реального училища.

Важливим було для мене і часте спілкування з академіком Вернадським В.І., з яким я познайомився ще зовсім хлопчиком. Тоді Вернадський переживав важкі часи перших революційних років у Полтаві у своїх родичів Любошинських. Вернадський був досить частим гостем музею, де він намагався відродити Полтавське фізико-математичне товариство, головою якого й був обраний. Доповіді Вернадського, зроблені ним на засіданні досить численного товариства, і приватні бесіди у нього вдома, відкрили мені чимало зовсім до цього невідомого. У цей полтавський період життя Вернадського в Полтаві я став його активним помічником у вивченні елементів живого організму. Участь ця полягала в тому, що я доставляв йому ящірок, змій, дрібних звірятко і птахів. Під час експедицій разом із Вернадським навколо міста я отримав знання щодо геологічної будови околиць Полтави і, зокрема, Полтавщини в тому обсязі, який був на цей час. Увесь цей час не припинялися орнітологічні збори та археологічні розвідки, що супроводжувалися збором підземного матеріалу.

Треба сказати кілька слів про утворилися в Полтаві двох культурних об'єднань. Нове фізико-математичне товариство проіснувало недовго, і з переведенням Вернадського до Київ померло природною смертю. На місці його при ІНО (інституті народної освіти, згодом педінституті) утворилося Історико-філологічне товариство як відділення Української Академії наук і краєзнавче товариство при музеї. Душею цього товариства був Рудинський М.Я., який цілком перейшов до музею, ставши його директором і завідувачем Археологічного

відділу. Період перебування Рудинського в Полтаві був «золотим віком» життя музею. Як виставкова частина, так і науково-дослідна частина роботи музею досягли найвищої точки розвитку. Це стосується і тодішнього складу музейних працівників. Величезною заслугою Рудинського було те, що він зумів відстояти цю унікальну будівлю музею при спробі перетворити його на Будинок профспілок. Тоді до складу музею входили архів, Центральна наукова бібліотека та Картинна галерея. Свою основну роботу, крім інших установ, я проводив у полтавському Союзі мисливців, де мене обрали своїм почесним членом. Там я, крім загальної роботи із мисливських питань, проводив ще й видавничу роботу. Сюди ж уносиво обрання мене дійсним членом Московського і Харківського товариств дослідників природи і Всеросійського орнітологічного товариства. Деякий час мені довелося працювати в Полтавському відділенні Секції наукових працівників. У цей період мені довелося значно частіше зустрічатися з відомим художником-етнографом Мартиновичем П.Д. Із ним я познайомився значно раніше, але в теперішніх зустрічах і бесідах я багато дізнався про чорноморських козаків, які не раз зупинялися у нього вдома. Його сімейна хроніка починається з духівника при гетьманові Брюховецькому.

М. И. Гавриленко

ШКОЛА

В воспоминаниях известный ученый рассказывает о своей учебе и работе в Полтаве в 1910-ых – 1920-ых годах.

Ключевые слова: образование, реальное училище, учительский институт, институт народного образования.

М. I. Gavrylenko

SCHOOLING

In his memories a famous zoologist tells about his studying and working in Poltava in the 1910-1920s.

Keywords: education, the Realschule (a secondary technical school), Teacher Training Institute, Institute of the People's Education.

Надійшла до редакції 19 жовтня 2012 року

УДК 378.4(477.53):727

О. П. Єрмак

БУДИНОК ІЗ ШІСТЬМА МЕМОРІАЛЬНИМИ ДОШКАМИ

У статті йдеться про минуле навчального корпусу №1 Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ключові слова: корпус, архітектурний стиль, меморіальні дошки.

Полтавський педуніверситет – один із найстаріших вищих навчальних закладів України з підготовки вчительських кадрів. Він бере свій початок від заснованого 1 липня 1914 року Полтавського учительського інституту. Зараз

висококваліфікованих учителів різних спеціальностей готують на семи факультетах педуніверситету, розміснених у чотирьох навчальних корпусах. Про історію одного з них – навчального корпусу № 1 по вулиці Остроградського, 2 – піде мова у цьому повідомленні.

Будинок навчального корпусу № 1 був споруджений на межі ХІХ – ХХ століть. На порталі будинку викарбовано рік завершення будівництва – «1903». Двоповерховий будинок вимурований із цегли жовтого кольору. Спочатку в плані він був Т-подібним. Пізніше його конфігурація ускладнилася у зв'язку з добудовами, зробленими у 1950-ті та 1970-ті роки. Під частиною будинку міститься цокольний поверх. Споруда є зразком так званого «цегельного стилю», який використовувався тоді для масової, відносно дешевої забудови. Витягнутий уздовж вулиці Остроградського (на початку ХХ століття іменувалася як Другий Кірочний провулок) фасад різноманітять ризаліти, тобто частини будинку виступають за основну лінію фасаду. Витонченість пластики стін досягається завдяки фактурі матеріалу та численним деталям – поребрикам, бігункам, які є характерними ознаками «цегельного стилю», за своїм образним ладом близькими до мотивів народних вишивок. З фотографії будинку, зробленої на початку ХХ століття, видно, що тоді кутовий еркер споруди на розі вулиці Монастирського і Другого Кірочного провулку прикрашала невелика металева баня, яка до наших днів не збереглася.

Протягом 1903 – 1907 років у цьому будинку розміщувався Дворянський пансіонат-притулок, а з серпня 1907 року – Друга Полтавська чоловіча гімназія для дітей збіднілих дворян. Її утримували на кошти полтавського дворянства. Але через рік до гімназії почали приймати й учнів з інших станів. У 1919 році гімназію було закрито, і це приміщення перебувало на балансі різних радянських установ. У 1923 році (за іншими даними, в 1927-ому) будинок передали Полтавському інституту народної освіти [1, с. 15].

У вересні 1943 року німецько-фашистські окупанти, відступаючи з Полтави, цей будинок із багатьма іншими спалили. У рукописних «Записках командира стрілецької роти» ректор педінституту в 1953 – 1971 роках М. В. Семиволос описує чимало епізодів своєї фронтвої біографії, зокрема і бої за Полтаву. На другий день після визволення міста Михайло Васильович отримав дозвіл від командира батальйону на кілька годин відлучитися зі своєї частини, аби довідатись, що стало з педінститутом, де він навчався у 1930-ті роки. Добратися до нього було складно, бо місто ще палало, дорогу перегороджували завали розбитої цегли, руїни. Фашисти скрізь наставляли мін, які ще не встигли знешкодити сапери. Від будинку педінституту залишилася лише обгоріла цегляна «коробка», решта – вікна, двері, підлога, дерев'яні перекриття – були знищені вогнем. З болем дивився офіцер на те, що сталося з його «альма матер», і думав: скільки ж праці і часу доведеться витратити, щоб відбудувати навчальний корпус! [3, с. 14].

У перші післявоєнні роки студенти педінституту навчалися в різних пристосованих для занять приміщеннях по вулиці Сковороди і в Госпітальному провулку. 1952 року архітектор П. П. Черняховець та інженер В. Я. Маценко розробили проект відбудови навчального корпусу педінституту. Відбудовні роботи здійснювалися в 1953 – 1955 роках. Для їх виконання на допомогу професійним будівельникам сформували студентські бригади, які у вільний від

навчання час працювали на новобудові. Ректор М. В. Семиволос звернувся до різних партійних, радянських та господарських установ з проханням посилити забезпечення будівництва матеріалами, відповідною технікою, фінансовими ресурсами. Усе це дало наслідки: у 1955/1956 навчальному році заняття проводилися вже у відбудованому навчальному корпусі, причому на стаціонарі в одну зміну [2, с. 17].

Нині у навчальному корпусі № 1 розміщені аудиторії, кабінети і лабораторії історичного і природничого факультетів педуніверситету, малий актовий зал, бібліотека та їдальня. На фасаді будинку, як шість орденів на грудях героя, – шість меморіальних дощок, встановлених на честь видатних діячів науки, освіти і культури, чий життя і діяльність були пов'язані з Другою Полтавською чоловічою гімназією, Полтавським учительським і педагогічним інститутами. Дощки виготовлені з металу, автор – заслужений художник України, скульптор В. І. Білоус. Назвемо їх за порядком розміщення на фасаді будинку справа наліво.

Одному з основоположників української національної педагогіки Григорію Григоровичу Ващенку (1878 – 1967). Працював професором учительського і педагогічного інститутів у 1917 – 1933 і 1940 – 1941 роках. Відкрита у 2002 році.

Виданому вченому-винахіднику, одному з піонерів ракетобудування та розробки теорії космічних польотів Юрію Васильовичу Кондратюку (Олександрю Гнатовичу Шаргею) (1897 – 1942). У 1910 – 1916 роках навчався у Другій Полтавській чоловічій гімназії. Відкрита в 1982 році.

Видатному вченому-філологу і етнографу Володимирі Олександровичу Щепотьєву (1880 – 1937). Працював лектором історико-філологічного факультету в Полтаві у 1918 – 1921 роках, професором Полтавського інституту народної освіти у 1921 – 1923 роках. Ректор цього закладу в 1921 – 1923 роках. Відкрита в 2002 році.

Видатному педагогові і письменникові Антону Семеновичу Макаренку (1888 – 1939). У 1914 – 1917 роках навчався в Полтавському учительському інституті. Відкрита у 1982 році.

Видатному педагогу, члену-кореспонденту АПН СРСР, Герою Соціалістичної Праці Василеві Олександровичу Сухомлинському (1918 – 1970). Навчався в Полтавському педагогічному інституті у 1936 – 1938 роках. Відкрита в 1982 році.

Українському композитору, хореографу, диригенту, етнографу, педагогу Василеві Миколайовичу Верховинцю (Костіву) (1880 – 1938). Працював професором Полтавського інституту народної освіти (з 1930 року соціального виховання) у 1921 – 1932 роках. Відкрита в 1982 році.

Список використаної літератури

1. Год Б. В., Єрмак О. П., Киридон П. В. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка: історія і сучасність / Б. В. Год, О. П. Єрмак, П. В. Киридон. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 194 с.
2. Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. – Полтава: Полтавський літератор, 2009. – 91 с.
3. Семиволос М. В. Записки командира стрелкової роти. Рукопись / М. В. Семиволос. – Полтава, 1975. – 32 с.

А. П. Ермак

ДОМ С ШЕСТЬЮ МЕМОРИАЛЬНЫМИ ДОСКАМИ

В статье идет речь о прошлом учебного корпуса №1 Полтавского национального педагогического университета имени В. Г. Короленки.

Ключевые слова: корпус, архитектурный стиль, мемориальные доски.

О. Р. Yermak

THE BUILDING WITH SIX MEMORIAL PLAQUES

The author tells about the past of Building 1 of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University.

Keywords: building, architectural style, memorial plaque.

Надійшла до редакції 4 жовтня 2012 року

УДК 37(092)(477.53)

В. А. Вергунов

В. С. КОСТЕНКО ТА ЙОГО ТВОРЧА СПАДЩИНА З «ПОЛТАВСЬКИМ» НАПОВНЕННЯМ НА БЛАГО УКРАЇНИ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Методом історико-наукового аналізу досліджено полтавський період діяльності та наробок відомого державного і громадського діяча, вченого-історика, дослідника спадщини «Великого Кобзаря», колишнього першого секретаря ЦК ЛКСМУ (1943–1947), депутата Верховної Ради СРСР (1946–1950) та УРСР (1947–1951, 1951–1956), засновника Баршівського літературно-художнього музею ім. Т.Г. Шевченка, уродженця села Дернівка Переяславського повіту Полтавської губернії (нині – Баршівського району Київської області) В.С. Костенка (26.04.1912–22.04.2001), сторічний ювілей якого відзначили на батьківщині встановленням іменних меморіальних дошок.

Ключові слова: історія, комсомол, культура, шевченкіана, постать, краєзнавство, національна ідея, культурні цінності.

Об'єктивного і політично неупередженого аналізу з широким персоналізованим наповненням вимагає відтворення історії нашої держави на шляху до справжніх європейських цінностей. Попри різні нарікання на систему радянську доби, їй слід віддати належне щодо формування самодостатніх громадян своєї багатонаціональної країни, що здебільшого реалізувалися на світовому рівні у сфері академічної науки та культури.

Переконливим прикладом може слугувати непроста творча доля неординарної особистості, відомого державного і громадського діяча, одного із керівників партизанського руху під час Другої світової війни, вченого-історика, дослідника спадщини Т.Г. Шевченка, першого секретаря ЦК ЛКСМУ (1943–1947), депутата Верховної Ради СРСР (1946–1950) та УРСР (1947–1951, 1951–1956), заслуженого працівника культури УРСР Василя Семеновича Костенка (26.04.1912–22.04.2001), сторічний ювілей якого відзначили на батьківщині встановленням іменних меморіальних дошок на створеному ним музеї та Дернівській чотирирічній школі, яку він закінчив.

Вшанування знакової постаті в історії України – В.С. Костенка спонукало до проведення історичного дослідження в контексті становлення та розвитку вітчизняної історії і культури. Відтак світ побачила серія публікацій у центральних періодичних виданнях [2–5] та на регіональному рівні [6–7]. Слід відмітити останню з них за бажання знати якомога більше про свого славетного земляка – уродженця Полтавщини.

Поява історичного нарису «Мій земляк з Дернівки – Василь Костенко, якого О.П. Довженко любив «... більш за всіх людей на Україні» повернула на пантеони слави знакову постать в історії України – Костенка Василя Семеновича, який піддержавницьки опікувався майбутнім країни на різних щаблях влади, прославив її у світовому вимірі, в першу чергу як громадський і культурний діяч та вчений-історик. Видання складається з двох частин, які деякою мірою взаємодоповнюють одна одну щодо перебігу окремих подій і фактів про життя й діяльність В.С. Костенка. Перша з них має здебільшого автобіографічний характер. Із неї стане зрозумілим, чому автор підготував це видання і не тільки ініціював, а й узяв на себе витрати із виготовлення та встановлення меморіальної дошки В.С. Костенку на будівлі Дернівської чотирикласної школи (з 2010 року – Дернівського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I ступеня – дитячий садок») до їх спільного сторічного ювілею. Те саме планується здійснити згодом і на так званому «Будинку Леца» у Полтаві, де Василь Семенович мешкав із родиною протягом 1952–1958 років. У другій частині методом історико-наукового аналізу на основі доступних друкованих видань і, головне – архівних документів, частина з яких продовжує залишатися під грифом «цілком таємно», документно у хронологічному поступі розкрив діяльність або місце В.С. Костенка в історії України з широким персоніфікованим наповненням. Зрозуміло, що повноцінно реконструювати цю загальну картину, і особливо в контексті соціально-політичних умов того часу, надзвичайно складно. Це і не ставилося як завдання.

На жаль, біографія багатогранної постаті в історії України із різних причин, насамперед, політичного забарвлення окремих періодів життя і діяльності В.С. Костенка на благо нації, продовжує залишатися поза увагою провідних вітчизняних енциклопедичних видань і довідників.

Потрібно віддати належне полтавцям за величезну дослідницьку роботу, передусім краєзнавчого характеру, з широким персоніфікованим наповненням, яку вони проводять щодо увіковічення пам'яті про окремі події, дати і особливо особистостей, пов'язаних із цим мальовничим і неповторним символом України. У цьому зв'язку слід відзначити унікальну за змістом «Полтавську шевченкіану» Петра Ротача, що вийшла після смерті автора у двох книгах у 2005 році. До першої частини автор вмістив відомості про В.С. Костенка, який на рік видання залишається в нього жити і творити як «... укр. письм. і культ. діяч...», а вже потім згадується, що він ще «... працював на комсомольській, партійній, наук. та видавничій роботі». У своїх відомостях про Василя Семеновича П. Ротач віддає належне за зроблене ним стосовно «шевченкіани»: «... за багато років зібрав унікальну колекцію різних вид. тв. Т.Г. Шевченка та мат-лів про життя і творчість поета і худ. До складу колекції входили 150 «Кобзарів», журн. «Основа», альм. «Хата», біограф. тв. М. Чалого, О. Конинського, портрети Шевченка, виконані Ф. Красницьким та В. Касіяном, іл. до «Кобзаря» (вид. 1939) І. Їжакевича, декор.

тарелі з портретом Шевченка та ін. Була там і посмертна маска Т.Г. Шевченка, подарована 1918 року В. Кричевським. На основі цієї колекції в Баришівці було відкрито музейну кімнату Т.Г. Шевченка, в якій К. став лектором-екскурсоводом і головою ради музею. Крім того, написав ст. «Хто такий старий прокурор Борисполець?» («РЛ», 1961, № 3)». П. Ротач включив також до творчої спадщини Василя Семеновича праці: «Стежки до Кобзаря» («Молодь України», 1964, 27 травня) та «Зброя перемоги» («В сім'ї вільній, новій», Шевченків. зб., К., 1985, вип. 2, с. 92–108) [12]. Як вдалося з'ясувати, їхнім автором є інший Костенко – Василь Кирилович.

26 (6) квітня 1912 року в мальовничому селі Дернівка Переяславського повіту Полтавської губернії (нині – Баришівський район Київської області) у багатодітній сім'ї бідного селянина народився Василь Костенко. Батько – Семен Ілліч Костенко (1874–1941) працював кучером у панській економії, а мати – Уляна Олексіївна Костенко (Вовк) (1890–1959) – сторожкою у місцевій школі, «... ні землі, ні хати не мали». Після передчасної смерті першого сина – однорічного Василя, що народився в 1910 році, Василь Семенович став найстаршою дитиною у подружжя, де окрім нього було ще й дві доньки: Ганна, або як усі її називали – Галина (1915–2011) та Марія (нар. 1919). Після подій 1917 року батько отримав «... наділ землі (3,5 га), побудував хату і завів господарство» [16, арк. 114], в якому Василь тяжко працював аж до 1930 року включно, доки воно не увійшло, за бажанням господаря, у створений на початку 1931 року колгосп, або артіль. При цьому паралельно закінчив на відмінно Дернівську чотирикласну та Баришівську міську семирічну школу, де у 1929 році вступив до комсомолу. Вміння В.С. Костенка творчо і наполегливо працювати не лишилося непоміченим. Йому почали пропонувати різні, навіть керівні посади. У 1930 році він старший піонервожатий Баришівської семирічки. Вже через рік призначений спочатку зав. відділу піонерів, а згодом зав. організаційного відділу Баришівського райкому ЛКСМУ. Того ж року приймають кандидатом у члени ВКП(б).

Під час роботи в Баришівському райкомі комсомолу, пов'язаної з діяльністю піонерських організацій району, знайомиться з майбутньою дружиною – Марією Теофанівною (Феофанівною) Лисон.

Упродовж 1934–1935 років В.С. Костенко проходить службу червоноармійцем в авіабригаді в/ч 1557 спочатку в Києві, а потім у Красноярську. Наприкінці 1935 року був демобілізований «...у зв'язку зі вступом на навчання до Київської вищої комуністичної сільськогосподарської школи (комсомольський відділ)». Після її закінчення, як завжди на відмінно, у січні 1937 року його відряджають до міста Новоград-Волинського і «... затверджують зав. відділу пропаганди міському, а пізніше зав. відділу політнавчання окружного ЛКСМУ» [16, арк. 113].

Восени 1937 року прикордонні округи було ліквідовано, і Василя Семеновича, що «... почав з нижчої комсомольської роботи..., ... удосконалюючись та оволодіваючи методами партійного керівництва, зростав і формувався як районний, потім обласний комсомольський працівник і швидко як один із досвідчених знавців комсомольської роботи...», було висунуто до апарату ЦК ЛКСМУ спочатку на посаду зав. сектору культмасової роботи, а згодом заступником завідувача відділу кадрів. У червні 1940 року В.С. Костенка як «... одного із кращих працівників...» висувають інструктором відділу кадрів

апарату ЦК КП(б)У. На цій посаді він швидко виявив себе «... здібним ініціативним працівником, гарним організатором, що вмів швидко освоїти доручену йому роботу і знайти в ній головне». Здається, що мова йшла не тільки про розстановку кадрів, а й про найважче – їх підбір після широкомасштабних «чисток» 1937–1938 років у країні, які, за великим рахунком, продовжувались й надалі, аж до смерті «вождя всіх народів» Й. Сталіна. Як згадував Василь Семенович, на прохання М.С. Хрущова у серпні 1943 року склав список репресованих до війни перших і других секретарів, а також інших керманічів ЦК ЛКСМУ, а це 12 осіб, які загинули в таборах [9].

Працюючи на високих державних посадах, В.С. Костенко активно продовжує підвищувати свій освітній рівень, багато читає. При нагоді не залишає поза увагою жодного великого культурно-мистецького заходу в Києві або під час відраджень в інші міста України, і особливо в Москві. Попри юний вік він швидко стає «своїм» для вищого партійного керівництва республіки й української інтелігенції завдяки широті у відносинах та «бессеребренністю». Все разом, як пише Василь Семенович у своїх спогадах «Двадцять зустрічей з М.С. Хрущовим», дало підстави до того, що «... у березні 1941 року мене викликав секретар ЦК КП(б)У по кадрах М.С. Співак і повідомив, що переведений з сектору партійних кадрів ... вести кадри працівників культури. За чотири довоєнних місяці двадцятивосьмирічному В.С. Костенку вдалося не тільки піднести на новий рівень свої взаємовідносини із представниками мистецької еліти, а й багато зробити, щоб кращі з неї очолили окремі інституції, де, в першу чергу, мала репрезентуватися національна ідея. Так, за активної «протекції» Василя Семеновича директором Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору АН УРСР став відомий вчений професор М.О. Грінченко (1888–1942), а Спілку композиторів України очолив не менш знаний митець Л.М. Ревуцький (1889–1977). Але найбільшою вдачею духовного життя, як вважав Василь Семенович, виявилось знайомство з видатним українським режисером О.П. Довженком (1894–1956) у квітні 1941 року, що став першою «зіркою його неба» на багато років. Згодом на «Сторінках щоденника» (1941–1956) у записі від 10 січня 1946 року останній згадує про Василя Костенка: «... якого люблю більш за всіх людей на Україні» [8, с. 86].

У 1948 році «... за багаторічну... роботу в комсомолі...» В.С. Костенка вперше нагороджують орденом Трудового Червоного Прапора [16, арк. 113]. Постановою Оргбюро ЦК КП(б)У від 11 серпня 1950 року (протокол № 58 §38-з) під грифом «цілком таємно» за підписом секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова було вирішено: «... тов. Бондаря І.І. від роботи першого секретаря Львівського міського КП(б)У...» звільнити як «... скомпрометувавшого себе у побуті» і просити ЦК ВКП(б) «... затвердити т. Костенка першим секретарем Львівського міського КП(б)У...». 29 вересня того ж року Львівський обком партії вводить В.С. Костенка до числа членів обкому, а ще раніше бюро Львівського обкому КП(б)У на своєму засіданні від 31 серпня 1950 року (протокол № 85) увело його «... до складу бюро обласного комітету КП(б)У...».

З усією притаманною відповідальністю Василь Семенович взявся за роботу з налагодження нормального повноцінного життя у післявоєнному місті. Разом із дружиною, трьома дітьми та двома родичами оселяється у Львові за адресою вул. Інститутська, 12/3. Здається, його вибір подальшої державницької роботи

стосовно Львова був не випадковим. Після визволення міста від німецьких окупантів Василь Костенко не раз його відвідував. Воно, мабуть, найменше зазнало руйнувань, ніж інші обласні центри УРСР – Київ, Харків, Сталіно (нині – Донецьк), Ворошиловград (нині – Луганськ), Полтава, Чернігів та Тернопіль.

Однак недовго довелося попрацювати. У країні розпочалася нова хвиля пошуку ворогів і, головне, на фоні протистоянь між партійними угрупованнями вищих ешелонів влади при «старіючому» з кожним роком Й. Сталіні. Здається, що В.С. Костенко стає їх заручником як у Львові, так і Києві. Особливо все посилювалось у зв'язку з постійною невирішеністю проблеми львів'ян у політичному житті України – їхніми націоналістичними амбіціями. Як виявилось, не вдалося знайти вихід у форматі, щоб «вовки були ситі і вівці цілі», і Василю Семеновичу – особливо на ідеологічному фронті, бо «... розшаркувався... загравав...» з «... деякими представниками інтелігенції (акад. Возняк, проф. Крип'якевич та ін.)» [16, арк. 139], які, на думку вищих партійних чиновників, були заповзятими «українськими буржуазними націоналістами» або носіями ворожої радянським людям ідеології. Сам Костенко намагався на пленумах міському, обкому та зборах партактиву визнати «критику правильною» й «... обіцяв усунути серйозні недоліки і помилки в ідеологічній роботі», додаючи, що згадані представники львівської інтелігенції теж є освіченими і талановитими радянськими людьми. Не допомогло!

До речі, завдячуючи, як не дивно, самому Василю Семеновичу, вдалося встановити факт – хто саме віддав наказ або зініціював «знищення» його подальшої партійної кар'єри. У своєму виступі на засіданні Бюро ЦК КП(б)У від 25 липня 1953 року він вказує: «Мельников приїхав у Львів і дав завдання знайти все, що могло б мене скомпрометувати...». Сім'ї В.С. Костенка було надано 24 години, щоб залишити місто, що й було зроблено – товарним вагоном виїхали до Полтави.

У Полтаві сім'ю селять спочатку у головному готелі міста «Театральний». Враховуючи специфіку такого типу установ «сталінської» країни, контроль або «негласний» нагляд за В.С. Костенком був цілодобовим, аж до закінчення «полтавського заслання». Деякою мірою підтвердженням цьому є стенограма засідання Бюро ЦК КП(б)У від 25 липня 1953 року, де розглядалося питання про зняття звинувачень з В.С. Костенка, висунутих постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 20 лютого 1952 року. В своєму виступі Василь Семенович, між іншим, наголошує: «Рік у Полтаві за мною ходили день і ніч» [15].

Не з чуток знаючи особливості організації системи кадрової партійної роботи, Василь Семенович не «опустив руки», а відразу розпочав справжню системну боротьбу за власне майбутнє і головне – сім'ї. Здається, що знову на допомогу прийшла «важка артилерія» в особі М.С. Хрущова та М.О. Михайлова, та й депутатство у Верховній Раді УРСР теж стало в нагоді. Принаймні заяви Василя Семеновича з поясненнями та проханням справедливо розібратися в ситуації, що склалася у Львові, отримала потрібний «хід» у КПК ЦК ВКП(б). Зрозумівши це, а також інші далекоглядні й головне – непередбачувані наслідки для «організаторів» січневого «перевороту» 1952 року в Львові на період розслідування, Оргбюро ЦК КП(б)У 7 квітня 1952 року своєю постановою (протокол № 104 § 70) пропонує, на їхній погляд, «соломонове рішення»: «... прийняти пропозицію міністра кінематографії УРСР т. Мазепи: а) про

звільнення т. Ковалю М.А. від обов'язків начальника Полтавського обласного управління кінофікації; б) про затвердження т. Костенка В.С. начальником Полтавського обласного управління кінофікації» [18]. Постанову підписав секретар ЦК КП(б)У Л.Г. Мельников. Того ж дня за № ОБ-104/70 її було направлено до Полтавського обкому КП(б)У під грифом «цілком таємно». Зрозуміло, що тавро «український націоналіст» жодна «постанова» не могла зняти.

Настали досить непрості, неоднозначні часи в житті не тільки Василя Семеновича, а й усієї родини. Скрутний матеріальний стан змусив Марію Теофанівну піти працювати бібліотекарем, хоча у 30-их роках минулого століття вона хворіла на туберкульоз і вилікувалася, завдячуючи, в першу чергу, борсучому жиру, надісланому їй батьком із Далекого Сходу. Матеріальні труднощі з утриманням великої родини, що складалася із трьох дітей шкільного віку та двох пенсіонерів, теж змушують В.С. Костенка, крім виконання чиновницьких функцій, далекоглядно зайнятися і викладацькою діяльністю. Для цього він обрав Полтавський державний педагогічний інститут імені В. Г. Короленка.

На початку серпня 1952 року Василь Семенович має зустріч із завідувачем кафедри основ марксизму-ленінізму Д. В. Степановим, а також директором вузу І.Я. Кирсою для обговорення можливості співпраці. Розмова відбулася непроста, про що, деякою мірою, підтверджує заява В.С. Костенка на ім'я обох згаданих представників інституту. В ній, датованій 20 серпня 1952 року, він пише: «Прошу Вас надати мені можливість мати години на кафедрі основ марксизму-ленінізму в наступному навчальному році» і додає: «... мною враховані умови, які обговорювались при особистій зустрічі в інституті» [1, арк. 2]. Здається, що різні «перестороги» існували саме з боку дирекції інституту, і це зрозуміло, після «рекомендацій» Полтавського обкому партії, але Василю Семеновичу вдалося їх «зняти». Як наслідок, наказом № 176 § 3 від 22 серпня 1952 року директора Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка його зараховують «... викладачем основ марксизму-ленінізму з погодинною оплатою» [1, арк. 1]. Між іншим, ця посада разом із депутатством дала змогу сім'ї отримати у центрі Полтави по вулиці Сталіна (нині – Жовтнева), б. 15а, кв. 10 у будівлі, відомій у місті як «Будинок Леща» [19], досить пристойну трикімнатну квартиру [1, арк. 7 зв.] в десяти хвилинах ходи від головного корпусу Полтавського педінституту. Слід зазначити, що місце проживання для всіх членів сім'ї було виключно вдалим. Біля маєтку кінця XIX століття купця І.Й. Леща та його сина А.І. Леща, що має досить цікаву історію, були розташовані два чудових парки: «Сонячний» і «Петровський». У першому знаходився ляльковий театр, у другому стояв знаменитий пам'ятник Т.Г. Шевченку скульптура І. Кавалерідзе – перший монумент, виконаний у стилі кубізму із залізобетону в Україні. Під час Другої світової війни будинок був повністю зруйнований і відбудований для працівників Полтавської кондитерської фабрики. Цікаво, що після від'їзду сім'ї Костенка квартиру отримав відомий у Полтаві вчений-історик, колега Василя Семеновича по роботі в Полтавському педінституті і теж знаний шанувальник творчості Великого Кобзаря – Степан Остапович Данішев (7.12.1900–7.11.1968).

Після вирішення квартирних справ Василь Семенович отримує певну впевненість щодо власного майбутнього, враховуючи, що «справа» комуніста Костенка після його звернень: «Я писав три заяви до ЦК КПРС і просив викликати

та вислухати мене, що навколо мене робиться» [15], потрапила на особливий контроль КПК ЦК ВКП(б). Значну допомогу в цьому знову надав О.М. Михайлов, який із жовтня 1952 року стає секретарем ЦК ВКП(б) і членом Президії ЦК і водночас завідувачем відділу агітації та пропаганди. Знадобилося чимало всім, хто добре знав і цінував Василя Семеновича, документально із підписами «приклястися», щоб голова КПК М.Ф. Шкірятов через рік оголосив: «... ми Вам нічого не пред'являємо...», що «звинувачення..., які пред'являлися, відкинуто...» [16, арк. 114], а Бюро ЦК КП(б)У у складі: Рудакова, Назаренка, Гречухи, Корнійчука, Сеніна та Кириченка 25 липня 1953 року за заявою В.С. Костенка і його безпосередньою участю прийняв нову постанову № 34 § 6-з «... щодо несправедливості звинувачень...» [14, арк. 5-6], висунутих проти депутата Верховної Ради УРСР третього скликання.

Практично через півтора року після переїзду до Полтави нове випробування на міцність. Виконавча влада приймає рішення ліквідувати Полтавське обласне управління кінофікації. Незважаючи на відкинуті звинувачення та відсутність партійних «стягнень», нових пропозицій від державних органів щодо подальшого працевлаштування не надійшло. У цій ситуації Василь Семенович, порадившись із сім'єю, приймає рішення зосередитися на постійній викладацькій роботі у Полтавському педінституті, де його чудово зустріли не тільки колектив кафедри, а й керівництво та головне – студентська громада цього навчального закладу. До того ж, за таких обставин і виконання депутатських обов'язків у Верховній Раді УРСР третього скликання було простішим, враховуючи відрядження на сесії до Києва та округу – до Краснодару. 31 серпня 1953 року Василь Семенович пише заяву на ім'я в.о. директора Полтавського педінституту доцента А.І. Каришина, у якій зазначає: «... у відповідності з попередньою домовленістю, – прошу зарахувати мене в штат педінституту на посаду викладача по кафедрі основ марксизму-ленінізму» [1, арк. 3]. 9 вересня 1953 року заступник директора Полтавського педінституту доцент Каришин підписує наказ № 203, згідно з яким В.С. Костенка зараховують «... на посаду асистента кафедри марксизму-ленінізму з 1.09.1953 року з окладом 1050 крб. на місяць» [1, арк. 4].

Є підстави вважати, що за дозволом на працю за сумісництвом і тим більше – подальшим переходом на постійну роботу до Полтавського педінституту стояло, принаймні, «всевидяче око» не тільки Полтавського обкому КПУ, а й ЦК КП(б)У. Про це говорить, по-перше, сам Василь Семенович у своєму виступі на засіданні Бюро ЦК КП(б)У 25 липня 1953 року: «Коли я поїхав у Полтаву, я просив, щоб мене відпустили на роботу до вузу. Тоді Москалець мені сказав: «Ви хочете вуз, так ми зробимо так, як ви не захочете» [15, арк. 49]. Про таке ж свідчать документи, знайдені в «Особовій справі» В.С. Костенка, за період 22.08.1952–21.07.1958 років, що зберігаються до сьогодні в архіві Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, і люб'язно надані керівництвом вузу. Один із них підготував на ім'я директора закладу завідувач кафедри марксизму-ленінізму доцент Д. Степанов 23 жовтня 1952 року. В ньому зазначається: «Кафедра марксизму-ленінізму просить представити до обкому КПУ на затвердження асистентом кафедри зі спеціальності – основи марксизму-ленінізму т. Костенка Василя Семеновича...». У прикінцевій частині двосторінкового документа керівник кафедри стверджує, що «... тов. Костенко В.С. матеріал курсу основи марксизму-ленінізму в основному

знає і відповідально готується до кожного семінарського заняття, що проводить. Незважаючи на те, що т. Костенко на педагогічній роботі перший рік, він показав педагогічне вміння і продовжує його удосконалювати. За тими нечисленними даними, які має у своєму розпорядженні кафедра, т. Костенко В.С. у майбутньому може бути гарним викладачем вузу» [1, арк. 5-5 зв.]. На той час ця висока оцінка важила багато для Василя Семеновича, і головне, що з часом вона виправдалася. Він, як завжди, стає справжнім фахівцем своєї справи тепер уже на педагогічній ниві. До речі, при переході на постійну роботу до педінституту в «Характеристиці» від 17 вересня 1953 року за підписами директора А. Каришина і секретаря партбюро М. Різуна для погодження Полтавським обкомом КПУ вказувалося: «За час роботи в Полтавському педагогічному інституті тов. Костенко В.С. виявив себе достатньо підготовленим для роботи у вищому навчальному закладі по спеціальності основ марксизму-ленінізму. Кафедра марксизму-ленінізму доручала тов. Костенку В.С. написання лекцій і доповідей, з чим він цілком справився. Відвідування і стенографування проведених ним занять показало, що тов. Костенко В.С. проводив їх кваліфіковано». Таким чином, фактично за рік Василь Семенович стає повноправним висококваліфікованим педагогом, завдячуючи власним талантам, помноженим на досвід роботи з молоддю, а також творчій і діловій атмосфері в діяльності професорсько-викладацького складу, створеній адміністрацією вузу. Невипадково в літню заочну сесію (1953 року. – Авт.) В.С. Костенку «... було доручено читати самостійний курс з основ марксизму-ленінізму, а також роботу екзаменатора на державних екзаменах...», що покладалось, як правило, на досвідчених викладачів із багаторічною освітянською практикою. Оскільки за Василем Семеновичем із самого початку роботи у вузі закріпилася слава, що він «...творчий працівник, багато і старанно працює над поглибленням знань...» [1, арк. 11], то йому довіряли і кафедра, і деканат, і навчальна частина.

У зв'язку з цим небезпідставно виникає бажання, як кажуть, «остепенитися», або здобути науковий ступінь. Василь Семенович обирає Київський державний університет імені Т. Шевченка і їде домовлятися до столиці через відрядження, згідно з наказом № 11(§ 3) по вузу від 18 січня 1954 року [1, арк. 14]. Для початку складає в ньому іспити з кандидатського мінімуму. Так, 6 лютого 1954 року він «...здає кандидатський мінімум... з історії КПРС (повний курс) з оцінкою «відмінно» і 27 лютого 1954 року отримує відповідну довідку № 440-04 за підписом ученого секретаря КДУ кандидата історичних наук В. П. Столяренка [1, арк. 15]. Вступити на денну форму навчання до аспірантури історичного факультету Київського державного університету імені Т. Шевченка не дозволяв, передусім, вік і певні проблеми щодо утримання сім'ї. Тому було прийнято рішення за рік пройти підвищення кваліфікації при цьому вищому навчальному закладі. 3 травня 1955 року директор Полтавського педінституту видає наказ № 102(§ 3), в якому В.С. Костенка «... викладача кафедри марк.-ленінізму відрядити до м. Києва, інститут підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму на один рік (з 18 квітня 1955 року по 18 квітня 1956 року) зі збереженням за ним основного окладу зарплати на цей час» [1, арк. 17]. Слід зазначити, що поява цього наказу була пов'язана, в першу чергу, з плановим направленням Василя Семеновича на підвищення кваліфікації, що передбачається всіма особливостями освітнього процесу стосовно викладачів. Бо на раніше

направлене вузом ще у грудні 1954 року до Міністерства вищої освіти СРСР мотивоване клопотання про надання В.С. Костенку можливості підготувати кандидатську дисертацію через відділ дисертантів Інституту підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму при Київському державному університеті імені Т. Шевченка довгий час не було жодної відповіді.

В архіві збереглася характеристика-подання на Василя Семеновича, датована 2 грудня 1954 року, у якій відмічалось, що за час викладання в інституті він «... виявив себе достатньо підготовленим для роботи у вищому учбовому закладі по спеціальності основ марксизму-ленінізму, заняття проводив кваліфіковано», а також додавалося: «Тов. Костенко В.С. творчий працівник, багато і старанно працює над поглибленням знань з марксистсько-ленінської теорії...» і «... серед викладачів і студентів інституту користується авторитетом» та головне: «... відданий Комуністичній партії і соціалістичній Батьківщині» [1, арк. 18]. Характеристику підписали директор інституту М.В. Семиволос та секретар партбюро М.І. Різун. Як виявилось, достойна характеристика-рекомендація від Полтавського педінституту свою позитивну роль відіграла, і Міністерство вищої освіти бере це до уваги й видає свій погоджувальний наказ по відомству № 765-к від 17 травня 1955 року про направлення Василя Семеновича на навчання до Києва. Після надходження цього документа до вузу і особливо телеграми № 3311502 директора ІПК Л. В. Гаркуші: «... зарахований інститут знімається партійного військового обліку якнайшвидше виїжджайте» [1, арк. 18], 26 травня 1955 року директор інституту підписує вже новий наказ за № 118 (§ 4), в якому чітко зазначається, що В.С. Костенко відряджається «... для написання та захисту кандидатської дисертації...», але на дещо інший термін – «... з 15/IV-1955 р. по 1/II-1956 р.» як, до речі, було вказано в міністерському наказі [1, арк. 19]. Зрештою, як свідчить офіційна довідка № 07, видана 30.06.1956 року «... викладачу кафедри марксизму-ленінізму Полтавського педагогічного інституту Костенку Василю Семеновичу...» від імені ІПК викладачів марксизму-ленінізму при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка за підписом його директора доц. Л.В. Гаркуші, заняття закінчилися 15 квітня 1956 р.» [1, арк. 27].

Вдалося з'ясувати причини, що призвели до розбіжностей або, скоріше, зміни терміну перебування В.С. Костенка на навчанні в ІПК. Однією з них стало очікування виклику виключно для підготовки кандидатської дисертації. Іншою – педагогічне навантаження у вузі, яке потребувало вчитки запланованого курсу лекцій для студентів. Про це дирекція Полтавського педінституту своєчасно повідомила Міністерство освіти УРСР. Як наслідок, 8 лютого 1956 року заступник міністра О. Русько підписує наказ № 43-К по відомству: «... у зв'язку з тим, що ст. викладач кафедри марксизму-ленінізму Полтавського педагогічного інституту Костенко В.С., який був прикомандирований з 1 лютого 1955 року до інституту підвищення кваліфікації викладачів основ марксизму-ленінізму, але з поважних причин приступив до навчання з запізненням на 2,5 місяці, продовжити йому строк прикомандирування до 15 квітня 1956 року» [1, арк. 23]. Після надходження цього наказу міністерства до вузу його директор видає аналогічний за № 29 § 9 від 10 лютого 1956 року, де вказано, що «... Костенку В.С. продовжити строк прикомандирування до інституту підвищення кваліфікації ... до 15 квітня 1956 року» [1, арк. 22].

21 квітня 1956 року Василь Семенович подає «Рапорт» на ім'я директора Полтавського педагогічного інституту М.В. Семиволоса: «...доповідаю, що ...прибув на роботу по закінченню строку відкомандирування до Інституту підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму» [1, арк. 25]. Через три дні директор видає відповідний наказ № 82 § 2, згідно з яким В.С. Костенко «... приступив до роботи з 21/IV-1956 року» [1, арк. 24].

Після повернення до Полтави Василь Семенович поряд із викладанням у педінституті активно готується до захисту кандидатської дисертації на тему: «Розробка В.І. Леніним національного питання в роки революційного піднесення», який відбувся 28 червня 1956 року на Спеціалізованій вченій раді Інституту підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму при Київському державному університеті імені Т. Шевченка [11]. Офіційними опонентами роботи виступили: 1) доктор історичних наук, професор М.А. Рубач та 2) кандидат історичних наук С.Н. Білоусов. Зрозуміло, що написання Василем Семеновичем цієї дисертації з означеної проблеми, та ще й «по-ленінськи аргументовано», є відповіддю на нещодавні «напади», бо, як зазначає в авторефераті дисертації, ще «... донедавна в переважній більшості праць, присвячених національному питанню, події і факти трактувались під впливом далекого від марксизму-ленінізму культу особистості», мало місце «... невірне висвітлення ролі В.І. Леніна у розробці національного питання і його значення «...принижувалося», незважаючи на те, що він «...вперше в історії марксизму розробив ...теорію, програму і тактику національного питання...». Кандидатська дисертація В.С. Костенка складається зі вступу, трьох розділів і висновків. Беру на себе відповідальність, що окремі висновки роботи, зроблені ним щодо творчої спадщини В.І. Леніна з національного питання, не втратили актуальності й для незалежної України, незважаючи на комуністичні догми. Так, Василь Семенович пише, що за Леніним «...вирішальною умовою формування нації і її основоположною ознакою є ... економічний зв'язок людей...», а до обов'язкових рис належать «... мова і територія..., національні відчуття, визначене політичне, культурне і соціальне середовище» [11, с. 14].

6 червня 1956 року Президія ЦК КПРС прийняла постанову № П 22/63, згідно з якою було встановлено, що період партійної діяльності входить до стажу роботи за спеціальністю. До речі, така норма діє і сьогодні, але замість партійної роботи мають на увазі державну службу. 28 серпня 1956 року Василь Семенович звертається до директора Полтавського педінституту з проханням «... дати розпорядження відділу кадрів та бухгалтерії інституту згідно даних моєї трудової книжки внести відповідні зміни в розрахунки стажу та заробітної плати» [1, арк. 30]. Оскільки у вузі таких претендентів більше не було, директор дає вказівку начальникам навчальної частини Івановій та відділу кадрів О. Ракович проконсультуватися у фінансовому відділі Міністерства освіти УРСР, чи «...зараховується до стажу роботи... стаж партроботи». З цього приводу було надіслано відповідний лист № 1-05 від 4 вересня 1956 року, на який 8 вересня 1956 року одержано відповідь за № 17-41/1550 і підписом начальника фінансового відділу відомства О. Качанова, в якій зазначалося: «... повідомляємо, що з приводу зарахування до стажу вузівської роботи викладачів їхньої роботи в партійних та комсомольських органах ми звернулись за роз'ясненням до Міністерства вищої освіти СРСР...» і тому про остаточну відповідь

«... повідомимо додатково» [1, арк. 31]. Не чекаючи на офіційну відповідь, 6 вересня 1956 року Василь Семенович особисто звертається до директора Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС надати архівну довідку про підтвердження його роботи на партійній і комсомольській роботі взагалі та першим секретарем ЦК ЛКСМУ в 1943–1947 роках зокрема. 3 жовтня 1956 року за підписом заступника директора установи П. Павлюка така відповідь надійшла. У ній було вказано, що «... із протоколу III Пленуму ЦК ЛКСМУ від 10–14 червня 1944 року видно, що Костенко В.С. обраний першим секретарем ЦК і членом бюро ЦК ЛКСМУ...» та «... із протоколу № 4 засідання IV Пленуму ЦК ЛКСМУ від 6–10 жовтня 1947 року видно, що Костенко Василь Семенович звільнений від обов'язків першого секретаря ЦК ЛКСМУ і виведений зі складу членів бюро» [1, арк. 28]. Крім того, в іншому листі тепер уже безпосередньо на ім'я «громадянина Костенка Василя Семеновича» також повідомлялося, що «... у зв'язку з відсутністю документальних матеріалів ЦК ЛКСМУ за 1937–1940 рр. довідку надіслати не мається можливості» [1, арк. 29]. Зрозуміло, що за таких обставин дирекція вузу не мала підстав зробити зміни у посадовому окладі В.С. Костенка, а саме, як порахувала зав. відділу кадрів: «12 років партійного стажу + 3 роки у ВИШІ = 15 років і оклад на місяць – 3200 крб.» [1, арк. 30 зв.]. У цій ситуації Василь Семенович особисто звертається з клопотанням до Міністерства освіти УРСР, на що отримує відповідь № 08/7607 від 13 грудня 1956 року від начальника відділу педвузів і педучилищ П. Галагана: «... вичерпна відповідь у справі відновлення Вашого стажу роботи дана директорові Полтавського педінституту ще 8 жовтня 1956 року за № 17-41-1559, відповідно до одержаного роз'яснення Міністерства освіти УРСР» [1, арк. 33]. Але чомусь цю позитивну відповідь директор, як кажуть, «притримав», хоча згодом, 17 грудня 1956 року, підписує наказ № 290 § 4, згідно з яким В.С. Костенку «... на підставі роз'яснення Міністерства освіти УРСР від 8/X-56 р. за № 1741-1559 до стажу вузівської роботи зарахований стаж роботи його в партійних органах, а тому на 8/X-56 р. стаж його роботи становив 15 р.», і робить висновок: «... встановити тов. Костенку В.С. з 8/X-56 р. оклад 2700 крб. на місяць. Бухгалтерії провести відповідні перерахування» [1, арк. 36]. І за це Василю Семеновичу теж довелося «поборотися» аж цілих чотири місяці!

Минув якийсь час, і на засіданні ради Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка 10 грудня 1956 року (протокол № 15) під головуванням ректора вузу академіка АН УРСР І.Т. Швеця (1901–1983) [20] та секретарством кандидата економічних наук В.С. Жученка пунктом 168 було прийнято: «... затвердити рішення ради ІПК про присудження вченого ступеня кандидата історичних наук Костенку Василю Семеновичу» [1, арк. 34]. Відповідний витяг із протоколу № 3138-ОІ від 18 грудня 1956 року та необхідні офіційні документи було направлено до Полтавського педінституту та ВАК при Міністерстві вищої освіти СРСР. 6 березня 1957 року остання інстанція погодилась із рішенням ради Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка і вирішила видати В.С. Костенку диплом кандидата наук встановленого зразка за номером МИТ № 002343 [17, арк. 128-128 зв.]. На початку травня 1957 року Василь Семенович отримує його, а 6 травня пише заяву на ім'я директора вузу з проханням встановити йому відповідну надбавку за вчений ступінь або «... дати

відповідні розпорядження бухгалтерії» [1, арк. 41]. 10 травня 1957 року виходить наказ № 104(§ 1) директора закладу, згідно з яким з «... 6/III-1957 р. встановити оклад 3200 руб. на місяць ... викладачу кафедри марк.-ленін. Костенку В.С.» [1, арк. 40]. До речі, всі свої щорічні, як кажуть, профспілкові, або тарифні, відпустки Василь Семенович використовував для відвідування рідного села Дернівка [1, арк. 35].

Старшим викладачем кафедри марксизму-ленінізму Полтавського пединституту Василь Семенович працює до 28 серпня 1958 року. Користується повагою у колег і студентів. Публікує серію науково-популярних і критичних статей на шпальтах газети «Зоря Полтавщини». Обирається членом парткому та партбюро вузу, є позаштатним лектором Полтавського обкому та міському КП(У), а також викладає історію КПРС у Полтавському вечірньому університеті марксизму-ленінізму [1, арк. 32, 44]. Саме перебуваючи в Полтаві, В.С. Костенко як учений починає дослідження з історії української радянської культури своєю статтею «Розвиток соціалістичної культури на Полтавщині» у збірці «Полтавщина до 40-річчя Великого Жовтня», що вийшла друком в Облвидав у 1957 році [18, арк. 131].

Де б не працював Василь Семенович – у Баришівці, Києві, Москві, Львові, Полтаві, у нього, крім колег і підлеглих, залишилися справжні друзі й однодумці на все життя. А поважати його було за що! Він умів вислухати, дати пораду і головне – допомогти вирішити виниклу проблему. Оточуючих вражала його феноменальна пам'ять на всі, здавалося б, дріб'язкові речі, й особливо тих, що стосувалися конкретної людини.

Системний та аналітичний підхід до будь-якої професійної справи були характерними для діяльності В.С. Костенка. Він не зрадив цим своїм чеснотам, працюючи в Полтаві. Організаційна діяльність ученого на Полтавщині взагалі та науково-освітня робота у Полтавському державному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка стали черговим важливим етапом не тільки його професійного зростання, а й розуміння належного місця регіону для зберігання національної ідеї через широку репрезентацію справжніх культурних цінностей українського народу, про які нам заповідав Великий Кобзар.

Список використаної літератури

1. Архів Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Особова справа В. С. Костенка.
2. Вергунов В. Він об'єднав Тараса Шевченка з молодогвардійцями / В. Вергунов // *Голос України*. – 2012. – 6 червня. – С. 19.
3. Вергунов В. Історія України від «Молодої гвардії» до Тараса Шевченка, або Хто їх зміг об'єднати / В. Вергунов // 2000. – 2012. – 10-16 августа. – Ф. 2.
4. Вергунов В. Земська школа князів Мещерських / В. Вергунов // *Час Київщини*. – 2012. – 31 серпня. – С. 16–17.
5. Вергунов В. Сто років починають з абетки / В. Вергунов // *Голос України*. – 2012. – 1 вересня. – С. 6.
6. Вергунов В. Віковий ювілей творінню Переяславського повітового земства Полтавської губернії – Дернівській земській трикласній школі / В. Вергунов // *Вечірня Полтава*. – 2012. – 5 вересня. – С. 6.
7. Вергунов В. А. Велике століття маленької школи / В. А. Вергунов // *Рідне село*. – 2012. – 15 серпня. – С. 6.

8. Довженко О. Сторінки щоденника / О. Довженко; публ. О. М. Підсухи // Дніпро. – 1989. – № 7. – С. 86.
9. Костенко В. С. Двадцять зустрічей з М. С. Хрущовим / В. С. Костенко // Маршрутами історії / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України, філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Вид-во політ. л-ри, 1990. – С. 647.
10. Костенко В. Слово про О. П. Довженка // Костенко В. Зірки мого неба: Спогади. – К.: Задруга, 1998. – С. 15.
11. Костенко В. С. Разработка В. И. Лениным национального вопроса в годы революционного подъема: автореф. дис.... канд. ист. наук / В. С. Костенко; Ин-т повышения квалификации преподавателей марксизма-ленинизма при Киевском гос. ун-те им. Т. Г. Шевченко. – К., 1956. – 14 с.
12. Ротач П. Полтавська шевченкіана. Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії: у 2-х кн. / П. Ротач. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – Кн. 1 : А-К. – С. 386.
13. Характеристика на кандидата історичних наук, викладача кафедри марксизму-ленінізму Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка тов. Костенка Василя Семеновича 29.IX.1956 року.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1832. – Арк. 5-6.
15. ЦДАГО України. – Спр. 1882. – Арк. 49.
16. Там само. – Оп. 62. – Спр. 2001. – Арк. 106-151.
17. Там само. – Ф. 39. – Оп. 10. – Спр. 19. – Арк. 128-128 зв.
18. Там само. – Арк. 131.
19. Чернов А. Будинок Леща (Данішев Степан Остапович) / А. Чернов // Край. – Полтава, 2012. – № 94. – С. 10–12.
20. Швець Іван Трохимович // Національна академія наук України. Персональний склад. 1918–2003 / уклад. В. М. Палій, Ю. О. Храмов. – К.: Фенікс, 2003. – С. 97.

В. А. Вергунов

В. С. КОСТЕНКО И ЕГО ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ С «ПОЛТАВСКИМ» НОПОЛНЕНИЕМ НА БЛАГО УКРАИНЫ (К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Методом историко-научного анализа исследовано полтавский период деятельности и творческого наследия известного государственного и общественного деятеля, ученого-историка, знатока наследия «Великого Кобзаря», бывшего первого секретаря ЦК ЛКСМУ (1943–1947), депутата Верховного Совета СРСР (1946–1950) и УССР (1947–1951, 1951–1956), основателя Барышевского литературно-художественного музея им. Т.Г. Шевченко, уроженец села Дерновка Переяславского уезда Полтавской губернии (ныне – Барышевского района Киевской обл.) В.С. Костенко (26.04.1912–22.04.2001), столетний юбилей которого отпраздновали на Родине открытием именных мемориальных плит.

Ключевые слова: *история, комсомол, культура, шевченкіана, личность, краеведение, национальная идея, культурные ценности.*

V. A. Vergunov

V.S. KOSTENKO AND HIS CULTURAL HERITAGE WITH THE “POLTAVA” CONTENT FOR UKRAINE’S BENEFIT (FOR THE CENTENARY OF HIS BIRTH)

The article is about the activity of V.S. Kostenko (26.04.1912–22.04.2001) in Poltava region and his cultural heritage. This famous statesman and public figure, scholar, historian, researcher of Taras Shevchenko’s works, the former First Secretary of the Central Committee of Leninist Communist Youth Union of Ukraine (1943–1947), Deputy

of the Supreme Council of the USSR (1946–1950) and the Ukrainian SSR (1947–1951, 1951–1956), and founder of the Baryshevskiy T. Shevchenko Literary and Art Museum was born in the village Dernivka, Pereyaslavskiy district, Poltava province (now – Baryshevskiy district, Kyiv region). In 2012 Kostenko's centenary was celebrated on his native land by establishing the memorial plaques.

Keywords: *history, Leninist Youth Communist League (Komsomol), culture, Shevchenko's heritage, figure, ethnography, national idea, cultural values.*

Надійшла до редакції 26 вересня 2012 року

Хроніка

У РЕТРОСПЕКТИВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

19-21 вересня 2012 року відбулася міжнародна наукова конференція «Полтавський краєзнавчий музей: в ретроспективі археологічних досліджень», присвяченої 100-річчю археологічного відділу Полтавського краєзнавчого музею та 125-річчю від дня народження М. Я. Рудинського, видатного вченого, талановитого археолога, знавця музейної справи.

Її організаторами виступили Полтавська обласна рада та управління культури Полтавської облдержадміністрації, Центр охорони та досліджень пам'яток археології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтавський художній музей імені М. О. Ярошенка, Полтавський краєзнавчий музей.

Археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею має давні і багаті традиції. У 2012 році виповнюється 100 років з часу створення археологічного відділу музею. Його заснування співпало зі становленням вітчизняної археології як науки, біля витоків якої стояли відомі вчені як І. А. Зарецький, В. М. Щербаківський, М. Я. Рудинський, О. К. Тахтай, – піонери у справі вивчення старожитностей Полтавщини, фундаторами та першими колекторами всевітньою збірці Полтавського краєзнавчого музею. Впродовж століття заклад був і залишається провідним осередком по дослідженню та вивченню давнього минулого Полтавщини. Кафедра історії України давно і плідно співпрацює з науковими відділами цього музейного закладу. Одним із напрямків цієї співпраці є діяльність Спільної археологічної експедиції, яка проводить дослідження на різних пам'ятках Полтавської області.

У роботі конференції взяли участь 70 вчених з 16 міст України, Польщі та Росії, які представляють провідні наукові установи цих країн: Інститут археології та Інститут географії НАН України, Інститут археології Російської Академії Наук, Російський Державний Ермітаж, Щецинський університет, провідні музейні установи та вищі навчальні заклади України.

На пленарному засіданні Любов Лугова, завідувача науково-дослідного відділу археології музею, доповіла про історію археологічного відділу музею, а про його роль у археологічних дослідженнях Лівобережної України розповів кандидат історичних наук, заслужений працівник культури, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області Олександр Супруненко. Вперше українському загалу були представлені ґрунтовні дослідження археологічного доробку Вадима Щербаківського, здійснені кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником Державного Ермітажу Юрієм Лесманом. Також заступник директора Полтавського краєзнавчого музею Володимир Мокляк презентував нове видання музею «Вступна лекція по археології» Вадима Щербаківського». Пропонована увазі читача робота В. М. Щербаківського є програмною лекцією з

курсу археології, прочитана на першому навчальному засіданні нововідкритої кафедри археології Українського вільного університету в Празі в 1922 році.

Того ж дня, у музеї презентували виставку «Археологічні скарби Полтавщини» (нові відкриття). Завдяки дослідженням минулого десятиліття, музейна колекція збагатилася більше ніж на 2500 експонатів, частина з яких і експонується на виставці. Найцікавіші знахідки від кам'яного віку до українських старожитностей XVII-XVIII століть знайшли своє місце у вітринах виставкового залу. Особливу цікавість привертають: колекція крем'яних ножів з різних стоянок епохи кам'яного віку; набір ритуальних предметів з поховання епохи бронзи; скіфський перстень-печатка з давнього Гелону. Вражають довершеністю і різноманіттям форм посуду черняхівської культури. Експонуються матеріали з масштабних досліджень давньоруської Лтави. Також представлені унікальні предмети кочових народів: угрів, половців. Особливістю останнього етапу археологічних робіт є підвищена увага до козацьких старожитностей, тому найбільше виставкових площ зайняли посуд, одяг, іграшки XVII-XVIII століть. Доповнюють виставку світлини, що демонструють процес польових розкопок в результаті яких були здобуті експонати. Особливе місце у виставці займає оригінальна художня інсталяція «польовий табір археологів», що яскраво ілюструє звичайний побут науковців даної професії: тут і наука, і романтика.

20 вересня досить продуктивно попрацювали секції, утворені за хронологічно-тематичним принципом: «Первісна доба I ранньозалізний вік»; «Ранньослов'янський час, давньоруська доба та XIV-XVIII ст.»; «Музейна археологія та персоналії». Секція «Ранньослов'янського часу, давньоруської доби та XIV-XVIII ст.» виявилася найчисельнішою за кількістю доповідей серед інших секцій. Наукові обговорення пройшли не лише в стінах Полтавського краєзнавчого музею. Насичена програма конференції передбачала і відвідання місця багаторічних археологічних розкопок спільної експедиції педагогічного університету та музею – Сторожівського курганного могильника, а кандидат історичних наук, керівник археологічної експедиції Оксана Коваленко цікавою екскурсією детально ознайомила з досліджуваною пам'яткою.

Біографічні читання та заключне пленарне засідання відбулося 21 вересня в Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка. На пленарному засіданні виступили голови секцій зі звітами про виконану роботу, ухвалені рекомендації конференції. Зокрема, рекомендовано відновити видання археологічного збірника Полтавського краєзнавчого музею та запропоновано створити на базі Сторожівського археологічного комплексу та природного заказника історико-природничу охоронну зону.

Конференція відкрила широкий простір для співпраці і взаємозв'язків у науковій та культурній сферах не тільки на міжрегіональному, а й на міждержавному рівнях, що сприятиме відтворенню цілісної картини досліджень пам'яток археології полтавського краю та з'ясуванню ще невідомих аспектів його давньої історії.

Р. С. Луговий, О. В. Коваленко

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

21-22 листопада 2012 року Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка впр'яте приймав у своїх стінах науковців-фахівців у галузі історії релігії та церкви в Україні. Організаторами наукового форуму виступили Полтавський педуніверситет, Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Українська асоціація релігієзнавців. Серед головних завдань конференції було обговорення актуальних проблем з історії релігії та церкви у ХХ-ХХІ століттях, ознайомлення з новими тенденціями філософського осмислення місця й ролі релігійного чинника у новітній історії, узагальнення досягнень сучасної історіографії зазначених проблем. Як показав процес підготовки, історико-релігієзнавча спрямованість конференції викликає незмінний інтерес дослідників. Значною мірою це зумовлено традиціями наукової школи доктора історичних наук, академіка В. О. Пашенка, які підтримують і продовжують його учні.

Наукова конференція об'єднала більше ніж 100 учених з багатьох міст України – Києва, Запоріжжя, Одеси, Ніжина, Чернігова, Львова, Рівного, Сум, Донецька, Миколаєва, Херсона, Кам'янця-Подільського, Полтави, Кременчука. Її учасники працювали в 4-ох секціях: «Православ'я і греко-католицизм в Україні у ХХ-ХХІ століттях: питання історії та методології», «Протестантизм та юдейські конфесії у новітній історії України», «Джерела та історіографія з історії релігії й державно-церковних відносин», «Філософські, культурологічні, педагогічні, правові аспекти державно-церковних відносин в Україні».

Особливий інтерес присутніх науковців і студентів викликали доповіді, виголошені на пленарному засіданні, роботою якого керував доктор історичних наук, перший проректор ПНПУ Р. А. Сігарчук.

Першим виступив доктор філософських наук, заступник директора Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, керівник відділення релігієзнавства, президент Української асоціації релігієзнавців А. М. Колодний. У його доповіді «Актуальні проблеми релігійного життя в незалежній Україні» акцентувалась увага на релігійній палітрі держави, стосунках останньої з церквами, міжконфесійних суперечностях, впливах політичних чинників на конфесійний простір. Як зазвичай, аргументовано й емоційно оратор налаштував слухачів на конструктивну роботу. Не менш цікавими були доповіді наукових співробітників цієї ж академічної установи О. В. Бучми, В. В. Титаренко, Д. В. Базики, завідувачки відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем Українського інституту національної пам'яті А. М. Киридон.

Цікаво і конструктивно відбувалася робота на секційних засіданнях. Зокрема, учасники конференції з неабиякою увагою сприйняли виступ відомого дослідника державно-церковних відносин, доктора політичних наук В. А. Войналовича (Київ), який висловив свої міркування на тему взаємовпливів релігії та політики. У галузі історії православної церкви високий фаховий рівень обговорення був зумовлений участю відомих учених, докторів історичних наук О. О. Нестулі (Полтава), О. М. Ігнатуші (Запоріжжя), О. П. Тригуба (Миколаїв), О. І. Уткіна (Київ), Т. М. Євсєвої (Київ) й інших. Кілька дослідників звернулися до виокремлення красназвачої проблематики. Так, професор С. М. Мішук спинився на

висвітленні особливостей державно-церковних відносин на Житомирщині у 1950-1960-их роках, Л. О. Дудка проаналізувала становлення і поширення безвірницького руху на Ніжинщині.

Вектори сучасних підходів до висвітлення теми протестантських конфесій на теренах України визначив у своєму виступі Ю. В. Вільховий. Обговорення їх дістало продовження на засіданні 2-ої секції, в ході якого виступили Т. В. Грушева (Запоріжжя), В. С. Мадудяк (Кам'янець-Подільський), О. В. Підлужна (Рівне), О. П. Лахно (Полтава), О. А. Гура (Полтава) та інші.

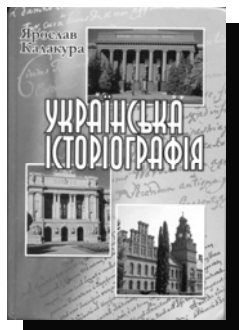
Актуальною і різноманітною була тематика доповідей і повідомлень, котрі розкривали філософські, культурологічні, педагогічні, правові аспекти державно-церковних відносин в Україні. Традиційно широко в цьому контексті представлені науковці Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, серед них провідні релігієзнавці П. Л. Яроцький, В. В. Климов, В. В. Шевченко, М. Ю. Бабій та інші. Вчені здебільшого аналізували досвід державно-церковних відносин у незалежній Україні й православно-католицьких взаємин. Разом з тим дістали висвітлення і питання сучасних концепцій викладання релігієзнавства у вишах України (доктор філософських наук Г. Є. Аляєв, Полтава), місце християнських цінностей у системі сучасної педагогічної освіти (доктор педагогічних наук Б. В. Год, Полтава), історії духовних навчальних закладів (доктор історичних наук Т. В. Оніпко, Полтава) та долі православних богословів за доби сталінізму (кандидат історичних наук В. В. Левченко, Одеса).

Обговорення доповідей відбувалося в атмосфері зацікавленості, жвавих дискусій, разом з тим толерантності, наукової коректності та взаємоповаги. За матеріалами конференції планується видання збірника наукових статей.

Л. Л. Бабенко

Критика та бібліографія

Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.

Сучасна українська історіографія серед відомих українознавців, джерелознавців виокремлює постать доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника вищої школи, дійсного члена Академії наук вищої школи України Ярослава Степановича Калакури. Йому належить понад 340 праць з історіографії, джерелознавства, архівознавства, політичної історії України.

Чергова його книга є курсом лекцій із проблем української історіографії. Автор розробив принципово нову концепцію і програму. На відміну від радянської історіографії в основу нового курсу були покладені українська національно-державницька ідея, принцип окремішності української історії, її зв'язок з європейською історіографією.

Можна погодитися з попередніми рецензентами першого видання (2004 рік), зокрема В. Соколовим, В. Солдатенком, О. Ясем, що ця книга й досі залишається дуже потрібним навчальним посібником, який містить аналіз процесу нагромадження і розвитку історичних знань, починаючи від витоків, заглиблених у Київській Русі, до початку ХХІ століття. Відразу слід зазначити, що «Українська історіографія» Я. Калакури може бути використана не лише з навчальною метою. Було визнано, що це значною мірою й узагальнює монографічне дослідження генеалогії української історичної думки, що детермінувалося недостатнім рівнем глибиною сучасних студій у галузі вітчизняної історіографії.

Мету пропонованого курсу Я. Калакура вбачає у з'ясуванні витоків української історіографії, виявленні провідних тенденцій і закономірностей її розвитку, у виокремленні внеску в збагачення історичних знань визначних українських істориків та наукових осередків, інститутів, їх друкованих органів. При цьому пріоритет віддається розвитку досліджень з історії українського народу, його державотвірних борін (с. 5).

Автор сповідує такий погляд на українську історіографію, за котрим вона розглядається як національний компонент світової історичної думки. Загальнолюдські духовні цінності не є безнаціональними або наднаціональними. Світова історична думка інтегрує здобутки істориків усіх народів, незалежно від їх чисельності й величини історичної території (с. 5).

Курс лекцій, підготовлений Я. Калакурою, не нівелює значення жодного періоду української історії для розвитку історичної науки, в тому числі й радянських часів. Автор лише прагнув відокремити реальний приріст знань від ідеологічних нашарувань тоталітарної доби. З огляду на це, автор самокритично переглянув свої публікації з історіографії 1970-1980-их років, відмежувався від пануючих тоді політичних ідеологем, які накидалися історичній науці. Йдеться про духовне очищення і покаяння за власні помилки та хиби.

Звичайно, прикрим є те, що Я. Калакурі часом дорікають, з одного боку, за «прислужування» комуністичній системі, а з іншого – за «перефарбування» в умовах незалежності. Але автор пам'ятає Біблію, в якій сказано: «Не судить і не суджені будете». Викликало б сумнів, якби після розпаду радянської системи, краху комуністичної ідеології, відновлення державної незалежності України в умовах її національного відродження, розгортання демократичних перетворень, євроінтеграції, розширення доступу до джерел історики продовжували б чіплятися за збанкрутілі схеми й штампи. До того ж кожен історик є насамперед громадянином України, і він покликаний виконувати свій громадянський обов'язок – служити Україні.

Ще відомий російський письменник та історик М. Карамзін зауважував, що «легкі уми думають, що все просто, мудрі думають про небезпеку будь-яких змін і живуть тихо». Автор сподівається, що його книга є маленькою часткою в реалізації високого покликання свідомого українця, невеликою цеглиною в будову української національної історіографії (с. 6).

Привертає до себе увагу структура курсу лекцій, яка є дохідливою, логічною і простою. У вісімнадцяти темах поетапно, з хронологічною послідовністю з'ясовуються найголовніші тенденції роботи істориків, характеризуються й оцінюються їхні основні надбання. У преамбулах глав визначається мета вивчення окремо взятої проблеми.

Книга Я.С. Калакури чітко відповідає на питання: що вивчає українська історіографія, яке її місце в структурі історичної науки, що є предметом і об'єктом історіографії, на яких джерелах ґрунтується українська історіографія. Автор досить вдало висвітлює основні принципи, методи, поняття та терміни історіографії, обґрунтовує хронологічні межі найважливіших етапів зародження, становлення й розвитку української історичної думки, характеризує навчальну літературу з української історіографії.

Професор Я.С. Калакура доводить, що методологію української історіографії становлять загальні принципи (правила) та система методів історіографічного дослідження, застосування яких дає змогу з'ясувати витоки, зародження та основні етапи розвитку української історичної думки. Одним із дослідницьких методів є періодизація розвитку української історичної науки. На основі опрацьованих критеріїв виділено вісім історіографічних періодів, для кожного з яких характерні спільні ознаки та певні особливості. Адже періодизація дає ключ до розуміння провідних тенденцій і закономірностей історіографічного процесу, спадкоємності національних традицій тощо (с. 47).

Дотримуючись методу персоніфікації, автор звертається до імен багатьох вітчизняних і діаспорних істориків, філософів, мислителів, громадських і політичних діячів, чий набуток, власне, становлять основу української історіографії. Це підтверджує, зокрема, й іменний покажчик – він містить згадки

про більше як 1400 особистостей. Якщо говорити про істориків, то найбільш часто автор звертається до спадщини В. Антоновича, Д. Багалія, М. Василенка, О. Гермайзе, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, М. Костомарова, І. Крип'якевича, М. Максимовича, М. Марченка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького та інших. Серед сучасних вітчизняних дослідників виокремлює С. Білокіня, М. Брайчевського, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Я. Ісасвича, Г. Касьянова, В. Масценка, О. Реєнта, Ф. Шевченка, Н. Яковенко, а серед діаспорних – І. Борщака, Л. Винара, Т. Мацьківа, О. Прицака, О. Субтельного, Р. Шпорлюка та інших.

На особливу увагу заслуговує з'ясування особливостей сучасного етапу розвитку української історіографії, зумовленого відновленням державної незалежності України і пов'язаного з відродженням національних традицій української історичної науки, поверненням їй природних функцій. Звернута увага на методологічну переорієнтацію істориків України, їх співпрацю із зарубіжними вченими, зокрема української діаспори, в ім'я створення наукової історії України, дослідження актуальних проблем всесвітньої історії, інтеграції української історіографії в європейську та світову.

У розвитку новітньої української історіографії 90-их років ХХ – першого десятиріччя ХХІ століття автор виділяє три умовні етапи:

- 1) перехідний – від радянської до пострадянської (кінець 1980-их років – перша половина 1990-их років);
- 2) відродження національних традицій української історіографії й утвердження її цілісності (друга половина 1990-их – 2004 рік);
- 3) з 2005 року почався і триває сучасний етап новітньої історіографії.

Автор доводить, що впродовж цих етапів відбувалася методологічна переорієнтація радянських істориків, докорінна зміна тематики досліджень, реформування історичних установ, системи підготовки кадрів істориків. Однак усі ці процеси супроводжувались об'єктивно-суб'єктивними труднощами державотворення, економічною кризою, політичним протистоянням національно-демократичних і консервативно-проросійських сил, прорахунками в інтеграційних процесах на шляху України до європейських та трансатлантичних структур (с. 425).

Отже, за сторінками книги можна простежити всю історію розвитку історичної науки в Україні, яка пройшла непростий, часом суперечливий шлях, зазнала різних впливів і деформацій. Авторські висновки та післямова (с. 464-469) добре продумані, старанно аргументовані. Вони незаперечно доводять, що розвиток історичної науки зумовлюється загальними закономірностями суспільного буття. З одного боку, вона перебуває під впливом політичного, ідеологічного, соціального, національного, економічного, культурного, релігійного життя суспільства, правової системи держави, її політики в галузі науки й освіти, повноти забезпечення прав і свобод громадян, фінансової підтримки історичних досліджень, архівної та археографічної справи тощо. З другого – історична наука активно впливає на суспільний прогрес, формує науковий світогляд, національну і державницьку свідомість громадян, їхні цінності й орієнтири.

Але, на наш погляд, книга не позбавлена окремих недоліків. Автору потрібно було б розкрити роль М. Костомарова, як одного з творців народницького напрямку в українській історіографії. У тексті курсу лекцій трапляються повтори, зокрема

там, де йдеться про заснування Львівського університету (с. 171, 184). Не вмотивованим залишається й твердження, що третій етап у розвитку новітньої української історіографії 1990-их – першого десятиріччя ХХІ століття починається саме з 2005 року (с. 425).

Можна цілком справедливо визнати, що книга «Українська історіографія» повністю відповідає своєму призначенню навчального посібника для студентів, істориків, учителів, усіх, хто цікавиться проблемами історії та культури України.

О. П. Єрмак, П. Г. Радько

Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність / За заг. ред. О. Б. Дроботенка. Авт. кол.: Бабенко Л. Л. (кер. авт. кол., текст, упорядник), Даниленко О. І., Злидар А. І. та ін. – Полтава, 2012. – 359 с.

В останні десятиліття в Україні значно збагатилася тематична палітра наукових досліджень у галузі вітчизняної історії. Цьому сприяло багато чинників, серед яких ми б виокремили такі пріоритети як зростаючий суспільний запит на історичну правду та розширення джерельної бази досліджень. Справжній переворот у методології і практиці досліджень зумовило використання таких специфічних джерел як документи радянських органів державної безпеки. Розсекречені директивні, оперативні, інформаційно-аналітичні, процесуальні та інші службові документи дозволили зазирнути за завісу державної політики радянської держави, де формувався механізм боротьби проти будь-яких опозиційних сил, подивитися на вітчизняну історію новітньої доби з позиції людей, котрим була відведена роль «караючого меча» комуністичної партії.

З часом постала об'єктивна потреба з'ясувати історію самих радянських спецслужб, зокрема, передумови їх створення, структуру, завдання, місце і роль в системі органів державної влади, їхню еволюцію на різних етапах історії. Важливим виявилось також питання якісної складової кадрового потенціалу спецслужб, специфіки його формування як апарату з репресивними функціями. На цьому шляху є чимало наукових здобутків українських учених Ю.Шаповала, Д.Веденєєва, В.Ченцова, Д.Окіпнюка, Р.Подкура, С.Білоконя, О.Бажана та інших, які одними з перших ввели в науковий обіг архівні документи спецслужб та запропонували методологію їх опрацювання. Тривалий час займається вивченням ролі радянських спецслужб у реалізації антирелігійної політики держави керівник авторського колективу й автор рецензованої праці Л.Бабенко.

Цікавою видається спроба ряду дослідників простежити історію становлення радянських спецслужб через регіональний зріз, дослідивши виникнення, діяльність, еволюцію апаратів обласних управлінь ВУЧК – ДПУ – НКВС – НКДБ – МДБ – КДБ. У цьому контексті заслугоує на увагу досвід полтавських

дослідників, котрі вперше звернулися до цієї проблеми в 2005 році, опублікувавши книгу «Органи державної безпеки на Полтавщині (1919-1991)» як наукове видання. У 2012 році побачила світ нова книга з історії створення та діяльності УСБУ в Полтавській області, яка й стала предметом нашого зацікавлення.

Особливості структури цієї праці, обсяг якої становить 44,2 умовних друкованих аркушів, відображені в її назві – «Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність». Зміст книги включає в себе історію становлення і діяльності спеціальних органів безпеки держави на Полтавщині від часу їх зародження до сьогодення. Якщо останній розділ книги, яка відображає сьогодення Управління СБУ в Полтавській області, сприймається як данина ювілейній двадцятій річниці створення СБУ, то перші п'ять слід кваліфікувати як серйозне наукове дослідження. Хронологічно охоплений період від кінця XVIII століття, коли в 1772 році в Російській імперії у складі військ цесаревича Павла Петровича в Гатчині було організовано жандармерію, до періоду незалежності України. Історія конкретного територіального підрозділу загальнодержавної «государевої служби» розглядається у тісному зв'язку з широким історичним тлом, що дозволяє простежити причинно-наслідкові зв'язки суспільно-політичних та соціально-економічних процесів.

Книга написана на значній науково-документальній базі. Зокрема авторами використані матеріали Центрального державного історичного архіву у місті Києві з фондів Південно-Західного районного охоронного відділення, Полтавського губернського жандармського управління (далі ГЖУ), помічника начальника Полтавського ГЖУ в Прилуцькому, Пирятинському і Лохвицькому повітах, помічника начальника Полтавського ГЖУ в Миргородському, Гадяцькому повітах, Полтавського відділення Кременчуцького жандармського поліцейського управління залізниць, а також Державного архіву Полтавської області та кілька сотень архівних справ Галузевого державного архіву УСБУ в Полтавській області. Це дозволило документально підтвердити висновки і судження, висловити припущення з приводу окремих подій на Полтавщині і в державі.

Книга складається з вступу й шести розділів: «Полтавське губернське жандармське управління», «Створення радянських органів державної безпеки», «Роки воєнного лихоліття (1941 – 1943 роки)», «Визволення Полтавщини: до мирних буднів післявоєнного десятиріччя», «Управління КДБ в Полтавській області в 1950 – 1991 роки», «Управління Служби безпеки України в Полтавській області в роки державної незалежності». Кожний розділ містить, окрім аналізу подій, уривки з документів, наприклад, «Положение об устройстве секретной полиции в Империи» від 3 грудня 1882 року (с. 24), «Из положения об охранной агентуре» від 20 грудня 1883 року, «Инструкция для агентов (филеров) наблюдения за военным шпионством, продажей оружия и продажей нижним чинам спиртных напитков» від 15 грудня 1915 року (с. 28-29) тощо. Ці та багато інших документів дозволяють упевнитися, що більшовики майже в незмінному вигляді використали структуру і досвід царської охоранки, перенісши його на класову основу. Документи радянської доби ілюструють взаємодію партійних і каральних органів у боротьбі з так званими «контрреволюційними елементами».

На сторінках книги читачі зустрінуть цікаві біографічні довідки про діячів, причетних до організації й реформування державних і місцевих органів та

управління ними. Це й О.Х. Бенкендорф, П.А. Столипін, Ф.Е. Дзержинський, В.А. Балицький, М.І. Єжов, а також начальники Управління А.О. Петерс-Здебський, О.І. Волков, М.Д. Бухтіяров, О.О. Хорошун, Є.К. Марчук та інші діячі різних епох. Книга має чудові поліграфічні характеристики – високоякісний друк, численні фото й ілюстрації в кольорі, великий формат. З прикрістю зауважимо, що на цьому тлі недостатньо попрацювали коректори, не помітивши технічних погрішностей у тексті.

Рецензована праця колективу полтавських авторів, розрахована на широке коло читачів, безперечно, приверне увагу всіх, хто цікавиться вітчизняною історією, історією спецслужб, історико-красназавчими дослідженнями з історії Полтавщини.

О. М. Ігнатуша

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

- Бабенко Людмила Леонідівна** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі ПНПУ)
- Бесєдіна Наталія Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Вергунов Віктор Анатолійович** – доктор сільськогосподарських наук, професор, член-кореспондент НААН, іноземний член РАСГН, директор Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України
- Вільховий Юрій Віталійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Гавриленко Микола Іванович (1889-1971)** – учений-орнітолог і теріолог, музейник, викладач Полтавського педінституту
- Год Борис Васильович** – доктор педагогічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Єрмак Олександр Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Зенько Юлія Олександрівна** – аспірант ПНПУ
- Ігнатуша Олександр Миколайович** – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету
- Коваленко Оксана Валентинівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Ковальська Леся Андріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Коляструк Ольга Анатоліївна** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі ВДПУ)
- Кравченко Петро Анатолійович** – доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету ПНПУ
- Кручиненко Вячеслав Вікторович** – аспірант ПНПУ
- Лохно Олександр Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Луговий Роман Сергійович** – старший науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею
- Мельник Анатолій Іванович** – доктор філософських наук, професор, голова Чернігівської обласної ради
- Мороко Владислав Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету
- Радько Петро Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політекономії ПНПУ

Ревезук Віктор Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ

Степаненко Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор, ректор, завідувач кафедри української мови ПНПУ

Степанчук Юрій Степанович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчальної роботи інституту історії, етнології і права ВДПУ

Удовіченко Олександр Васильович – голова Полтавської обласної державної адміністрації

Шерстюк Інна Володимирівна – аспірант ПНПУ

Якименко Світлана Василівна – аспірант Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «3 історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, розміщених у Бюлетені ВАК України (2008. – №6; 2009. – №5.).

2. Матеріали подаються на диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі rtf з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегль – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт – Times New Roman, без автоматичних переносів).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

а) ініціали та прізвище автора (авторів) – зверху в правому куті «жирним» курсивом;
б) назва роботи (великими «жирними» літерами) – від центру;
в) анотації українською, російською та англійською мовами (кожна до 250 знаків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова);

г) основний текст статті;

д) список використаної літератури (порядок за абеткою);

е) таблиці та малюнки, підписи до малюнків;

ж) довідка про автора (авторів).

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша [1, с. 17]). Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 3 – 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 58 – 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. – 1998. – №11. – 18 березня. – С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 58.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 30 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 28

Технічний редактор	<i>Болюх О. М.</i>
Коректор	<i>Лахно О. П.</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Лахно О. П., Нарижна О. М.</i>

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано
в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

✉ **Наша адреса:** кім. 19, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003
☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, 📧 **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 12.12.2012 р.
Гарнітура Таймс. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,28. Зам. № 1.
Наклад 300 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.